

«УКРАЇНІЗАЦІЯ»

1920 – 30-х років:

**ПЕРЕДУМОВИ
ЗДОБУТКИ
УРОКИ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

“УКРАЇНІЗАЦІЯ”
1920 – 30-х років:
ПЕРЕДУМОВИ, ЗДОБУТКИ,
УРОКИ

КИЇВ – 2003

“Українізація” 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с.

У монографії висвітлюється зміст і наслідки здійснення в Україні національної реформи 20–30-х рр., яку правляча Комуністична партія проводила під гаслами “коренізації” у кадровій політиці, у сфері освіти, культури, інформації. Простежуючи реакцію українського суспільства і діаспори на ініційовану згори реформу, автори приділяють основну увагу дослідженню паралельного процесу, який йшов знизу і вливався в русло боротьби за національне відродження. Розкрито також специфічність процесів “українізації” поза межами УСРР.

Відповідальний редактор –

доктор історичних наук, професор,
академік НАН України **В.А.Смолій.**

Авторський колектив:

В.М.Даниленко (керівник авторського колективу),
Я.В.Верменич (заступник керівника авторського колективу),
П.М.Бондарчук, Л.В.Гриневич, О.О.Ковальчук,
В.В.Масненко, В.М.Чумак.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **С.В.Кульчицький,**
доктор історичних наук, професор **В.І.Марочко,**
кандидат історичних наук **О.С.Рубльов.**

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії
України НАН України
(Протокол №11 від 19 грудня 2002 року)

ISBN 966-02-2897-X

© Інститут історії України
НАН України
© Автори

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ I. ПОНЯТТЯ “УКРАЇНІЗАЦІЯ”: ПОХОДЖЕННЯ Й ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	12
1. Співвідношення термінів “українізація”, “коренізація”, “націоналізація”	12
2. “Коренізація” чи національна реформа?	19
Розділ II. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ	26
1. Закладення підвалин українізаційної політики	26
2. Питання “українізації” в контексті відносин між центром і республіками початку 20-х рр.	39
Розділ III. ХІД “УКРАЇНІЗАЦІЇ” ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ Й ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ	45
1. Політична боротьба навколо концепції “українізації”	46
2. “Українізація” апаратної сфери: партії, державних органів, комсомолу	60
3. “Українізація” системи освіти	84
4. Українізаційні процеси в сфері науки	106
5. “Українізація” засобів інформації, книговидання та театру	133
6. Політика українізації і Червона армія	149
7. “Українізація” та зміни в соціальній структурі населення	164
8. Етнонаціональні наслідки політики українізації	177
Розділ IV. СТАЛІНІЗМ І КІНЕЦЬ “УКРАЇНІЗАЦІЇ”	191
1. Наступ на українське відродження	191
2. “Націонал-комунізм” під обстрілом партійної критики	207
3. Нове обличчя русифікації	223

Розділ V. ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ І УКРАЇНЦІ ЗА МЕЖАМИ УСРР	230
1. Передумови піднесення національно-культурного життя українців Росії	230
2. Політика українізації та її противники	243
3. Згуртування українців в СРСР на засадах політики українізації	253
4. Допомога УСРР українцям радянських республік у національно-культурному відродженні	272
5. Західна Україна й політика українізації в УСРР	299
Розділ VI. ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ Й УРОКИ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ	326
1. Головні підсумки українізаційного курсу	326
2. Зростання русифікаторських тенденцій	335
ВИСНОВКИ	353
ПРИМІТКИ	359

ВСТУП

Із здобуттям незалежності в Україні небачено зріс інтерес до тих переломних періодів в її історії, коли різко прискорювалися процеси духовного відродження, формування національної самосвідомості народу. Один з таких періодів припадає на 20-і і початок 30-х років ХХ століття. Парадоксально, але факт: поштовх до переоцінки етнопонаціональних цінностей був даний правлячою в СРСР комуністичною партією, яка пов'язувала своє майбутнє із “світовою революцією” і розглядала національні відмінності як неістотні. Втім, досвід чотирирічної громадянської війни навіть найпослідовніших інтернаціоналістів переконав у тому, що ігнорування національного чинника може бути вкрай небезпечним. Тому серед багатьох реформ, які супроводили запровадження непу, була і національна. У масштабах багатонаціональної країни вона вкладалася в формулу “політика коренізації”, а в Україні за нею закріпилася назва “українізація”.

Несподіваний зигзаг у національній політиці радянської влади неоднозначно сприймався в суспільстві, яке все ще перебувало під враженням трагедій громадянської війни. Одні пов'язували з ним надії на можливість бодай часткової реалізації національних прагнень українства, які не вдалося здійснити в часи Української революції. Інші вбачали у новому курсі маневр влади, розрахований на виявлення і знищення незгодних з централізаторським курсом. Треті вичікували, скептично оцінюючи можливість зміни мовних орієнтацій у такі короткі строки. Одне можна сказати напевне: байдужих не було. Надто несподіваним був поворот і надто невиразно проглядалися кінцеві цілі правлячої партії.

Нині, коли від періоду “українізації” нас відділяє три чверті століття, ці цілі достатньою мірою прояснені. Тимча-

совий відхід більшовиків від уніфікаторського курсу був вимушеним тактичним кроком, продиктованим насамперед прагненням зміцнити свої позиції в оточенні якщо не до кінця ворожому, то збудженому й настороженому. Відновлюючи колишню імперію в картинному вигляді “Союзу республік”, вони змушені були йти на серйозні тактичні поступки і запозичували у своїх недавніх противників не тільки загальний дерусифікаційний напрям культурної політики, але й відповідну систему понять. Робилося це не лише для того, щоб зменшити небезпечний розрив між російськомовним партійним і державним апаратом та україномовним населенням, але і для рекламування демократизму радянської системи й афішування її прихильності до національних цінностей. Більшовики розраховували в такий спосіб не тільки вибити ідеологічну зброю з рук своїх противників, але й якось примирити закладену в фундамент нової союзної держави ідею федералізму із жорстким централізмом у практичній політиці.

Історики й досі сперечаються щодо того, чи був українізаторський курс реальним усвідомленням необхідності децентралізаторських кроків, чи наперед спланованим ошуканством, широкомасштабною провокацією. Істина, очевидно, лежить десь посередині. Більшовики вміли маневрувати на грані підступності й цілковитого аморалізму. Але в умінні перехоплювати ініціативу, передбачати можливі ускладнення їм також не відмовиш. Власне, крутим поворотом була вся стратегія непу, в яку вписувалися і маневри “коренізації”.

Прорахувалася правляча партія в головному – вона не могла передбачити, що фасадна “коренізація” потягне за собою справжній шквал націсвідроджувальних процесів. Усвідомлення неперехідної вартості національних цінностей, яке прийшло в часи національних революцій початку ХХ ст. і було витравлене жажливими катаклізмами громадянської війни, відродилося на новому історичному

витуку. Так сталося, що намагання центру здійснити поверхову апаратну “українізацію” і цим зміцнити свій вплив в Україні, зустрілося з протилежно спрямованим потоком – прагненням національно свідомих сил протистояти шаленому тиску централізаторства, зберегти національне обличчя своєї землі. Лицемірство й демагогія Москви, яка довго робила вигляд, що не помічає протилежності цих процесів, спричинилися до того, що вони обидва позначалися поняттям “українізація”. Те, що і сьогодні цей парадокс не усунуто, перешкоджає створенню реальної картини подій 20–30-х рр. в Україні. Очевидно, що пора розмежувати національну реформу, яка проводилася центром, і національно-культурний рух мас, підпорядкований завданням національного відродження. Автори даної праці зосереджують увагу на аналізі першої, не обминаючи, зрозуміло, і висвітлення реакції на неї в українському суспільстві і поза межами України.

У фокусі національної реформи, курс на яку був започаткований рішеннями XII з’їзду РКП(б) у квітні 1923 року, опинилася не стільки кадрова, скільки мовна й інформаційна політика; декларативно йшлося також про сприяння розвитку національних культур. Її завданням проголошувалося усунення нерівності, яка створилася внаслідок вікових утисків, пристосування державного апарату до потреб і мови народу, забезпечення рівноправності мов і допомога розвитку української мови.

Проведення українізації сполучалося із заходами до піднесенню правового статусу і культурному зростанню національних меншин. Для них створювалися нові національно-адміністративні територіальні одиниці (сільради та райони), школи, заклади профтехосвіти, бібліотеки рідними мовами, педагогічні відділення при інститутах народної освіти. Видавалися тижневики єврейською, німецькою, польською, болгарською, китайською мовами.

Оскільки декларовані гасла українізації відповідали настроям і прагненням, які виявилися в ході національної революції 1917–1920 рр., вона була загалом прихильно зустрінута в українському суспільстві і чималою мірою сприяла піднесенню національної самосвідомості. Значно зросли суспільні функції української мови, яка внаслідок русифікаторської політики царизму була зведена до рівня “сільської говірки” і перебувала на межі зникнення. Завдяки зусиллям Наркомосу та Інституту наукової мови відбулося її унормування, з’явилися термінологічні словники й підручники. Політика українізації дала змогу українському народові усвідомити себе національною спільністю, відчутти значення мови, культури, традицій як чинників духовного розвитку нації. У літературі та мистецтві на весь голос заявила про себе генерація національної інтелігенції, гаслом якої стало дистанціювання від Москви, прагнення “жити власним розумом”.

Природно, що соціокультурні зрушення такого масштабу не могли не насторожити правлячу комуністичну верхівку. В міру зростання національної свідомості у республіках, у центрі посилювалася інерція русифікаторства. Наркомат освіти України постійно перебував мішенню для звинувачень спочатку у “форсуванні українізації”, а потім і в “буржуазному націоналізмі”. Отримавши від українізації певні політичні дивіденди, правляча комуністична партія на початку 30-х рр. відмовилася від неї. Однією з головних причин такої переорієнтації стала поява на політичній арені України “націонал-комуністів”, в особі яких більшовики вбачали загрозу своєму ідеологічному монополізму.

Попри всі ті якісні зрушення, які приніс із собою десятирічний період українізації, її реальні результати навряд чи варто перебільшувати. Ідеологи українізації сподівалися розв’язати складну проблему методом “кавалерійської атаки”, ледве не протягом року. Вони явно

недооцінювали як глибину асиміляційних процесів, успадкованих від минулого, так і ту обставину, що модернізаційні процеси в українському суспільстві сприяли “перемішуванню” населення і тому об’єктивно виступали як чинник денационалізації. Не в останню чергу труднощі у здійсненні українізаційного курсу зумовлювалися натискними методами у його впровадженні, форсуванням її темпів у традиційно російських регіонах.

Для того, щоб відчуті реальні плоди українізації, потрібна була тривала і копітка робота в напрямі пропаганди національних цінностей, прищеплення масовій свідомості нових мовно-культурних орієнтацій. Але правляча партія, зміцнившись і розправившись впродовж 20-х рр. з своїми політичними опонентами, уже не потребувала “національного” камуфляжу. Щоб одним ударом розрубати “гордіїв вузол” складних проблем, вона не лише відверто взяла курс на посилення русифікації, але й жорстоко розправилася з десятками тисяч людей, які повірили демагогії апаратників і щиро прагнули “українізувати” Україну. Прагнення українського народу до національного відродження, виявлене в ході українізації, було придушене вакханалією репресій, масовими депортаціями, насадженням у суспільстві атмосфери страху й пристосуванства.

Із сказаного ясно, чому проблеми, пов’язані із здійсненням політики коренізації, починаючи з середини 30-х років потрапили до числа нестримно фальсифікованих; право на існування дістали лише вкрай необ’єктивні, створювані на догоду політичній кон’юктурі брошури і статті про “українську контрреволюцію на культурному і мовному фронті”. Розглядаючи українізацію під кутом зору “пособництва буржуазно-націоналістичним елементам”, тоталітарний режим намагався витравити й згадку про неї з історичної пам’яті народу.

Не набагато поліпшилося становище і тоді, коли в умовах хрущовської “відлиги” історики почали переос-

мислювати політичні і культурні процеси 20–30-х років; тема українізації лишилася в числі “білих плям”. Першою працею, що підняла завісу мовчання над животрепетною для України проблемою, стала книга І.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Видана за кордоном, на Україні вона стала об’єктом гострої, упередженої критики.

Ситуація змінилася на краще лише в кінці 80-х років, коли на фоні утвердження гласності, плюралізму думок створилася умова для більш глибокого і всебічного дослідження проблем історії України. У ґрунтовних працях С.Білоконя, Я.Верменич, В.Даниленка, Я.Дашкевича, Г.Касьянова, С.Кульчицького, В.Лозицького, М.Панчука, В.Солдатенка, Д.Табачника, Б.Чирка, Ю.Шаповала та ін. питання українізації були розглянуті в контексті складних і драматичних процесів національно-культурного життя 20–30-х років. На великому фактичному матеріалі авторам вдалося показати приреченість політики коренізації, розкрити політико-ідеологічні фактори, що спричинили трагедію українського відродження, проілюструвати той величезний заряд великодержавного шовінізму, який несла із собою тоталітарна система.

Маловідомі раніше грані проблеми розкрили дослідження непростих життєвих доль багатьох науковців, літераторів, митців, які плідно працювали на ниві національно-культурного будівництва. Тут багато зроблено не лише істориками, але й письменниками, літературознавцями, культурологами – М.Жулинським, І.Дзюбою, В.Брюховецьким, А.Мацевичем, О.Мусієнком та ін.

З середини 50-х років активно вивчають проблеми українізації зарубіжні вчені, зокрема історики української діаспори. Початок цій роботі поклав Ю.Луцький, опублікувавши у 1956 році монографію про політику КП(б)У в галузі літератури. Суттєвий вклад у розробку цієї проблеми внесли Ю.Лавріненко, Б.Кравченко, Ю.Шевельов, Г.Костюк, Р.Салліван, Р.Шпорлюк, Дж.Лібер, Т.Гунчак, Дж.Мейс,

О.Субтельний та ін.

Отже, сьогодні вже можна говорити про досить високий ступінь наукової розробки досліджуваної проблеми. Узагальнено великий матеріал про державно-правову основу політики українізації, про форми і методи, за допомогою яких вона здійснювалася. Проте осмислення її характеру, рушійних сил, факторів гальмування відстає від нагромадження фактичного матеріалу. Не проаналізована ґрунтовно полеміка, що точилася в партійному і літературному середовищі з питань змісту і темпів українізації, не досліджене ставлення до неї української діаспори.

Автори даної монографії намагаються дати узагальнену картину здійснення політики українізації в Україні в контексті загальних лібералізаційних заходів радянської влади в умовах непу. Водночас робиться спроба дати оцінку результатів українізаційної політики і наслідків її згортання.

РОЗДІЛ I

ПОНЯТТЯ “УКРАЇНІЗАЦІЯ”: ПОХОДЖЕННЯ Й ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

1. Співвідношення термінів “українізація”, “коренізація”, “націоналізація”

Здобуття Україною незалежності стало закономірним підсумком боротьби українського народу за свою свободу і суверенітет, за відродження і розвиток української культури. Одним з етапів цієї боротьби було національне відродження 20-х – початку 30-х років ХХ століття. Так звана “політика коренізації” була лише короточасним зигзагом у національній політиці більшовиків. Але на місцях, у республіках, вона мала довготривалі політичні наслідки, істотно розширивши сферу застосування національних мов і стимулюючи процеси дерусифікації. Інша річ, що влада швидко схаменулася і впродовж багатьох років робила все для того, щоб уніфікувати і стандартизувати культурне життя у багатонаціональній країні.

В Україні завдання дерусифікації стояли особливо гостро, і тому зрушення, які відбулися на ґрунті “коренізації”, визначали суть і напрям культурного процесу 20–30-х рр. Трагічна доля України, пов’язана з втратою ще в глибині віків її суверенності, перетворила українське суспільство в об’єкт чужоземних, як економічних і політичних, так і культурних, у тому числі мовних, впливів. Добі посиленої полонізації у середині XVII століття прийшла на зміну більш як трьохсотлітня епоха цілеспрямованої русифікаторської політики, підпорядкованої завданню культурної асиміляції і цілковитої денационалізації українського етносу. У тій частині України, яка опинилася під владою Австро-

Угорщини, інтенсивно йшли процеси не тільки онімечування, але й ополячування, оскільки польська етнічна спільнота в Галичині зберігала панівні позиції і в економіці, і в сфері культури.

Політика царського уряду була спрямована на асиміляцію українців, розмивання їх етнічної ідентичності. Весь арсенал політичних і ідеологічних засобів був підпорядкований пропаганді тези про те, що українці – всього лиш “гілка” російського народу, а їхня мова – не більш як “наріччя”, діалект російської. У намаганні розчинити українців у “російському морі” царизм не зупинявся перед відвертими урядовими заборонами, які стосувалися мови, традицій, звичаїв українського народу. Навіть самі згадки про Україну, гетьманщину, Запорозьку Січ у друкованих творах вважалися крамольними і викреслювалися цензурою. Відповідно до Емського указу царя Олександра II (травень 1876 р.) українська мова взагалі опинилася поза законом. Заборонявся ввіз у межі імперії будь-яких книг, що видавалися на “малороссийском наречии” за кордоном, друкування українською мовою оригінальних творів і перекладів. Виняток було зроблено лише для історичних пам’яток і творів “красного письменства”, причому в останніх не повинні були допускатися будь-які відступи “від загальноприйнятого російського правопису”. Заборонялися вистави і читання українською мовою, навіть друкування нею текстів до музичних творів.

Наслідком такої політики стало прискорення асиміляційних процесів, що призвело до високого ступеня русифікації міст. Якщо українське село ще зберігало мову, традиції, звичаї батьків, то в містах тієї частини України, яка перебувала під владою Росії, панівним був вплив російської культури й мови. Лише невелика частина української інтелігенції вважала за необхідне обстоювати національні цінності; оскільки вже сам вияв національних почуттів розглядався урядом як свідчення опозиційності,

вона часто піддавалася утискам і переслідуванням. Але завдяки самовідданим зусиллям речників українського національного руху царизмові не вдалося витравити національну ідею із свідомості народу. У складених ними програмних документах ставилися і завдання дерусифікації в освітній і культурній сферах. Політичне кредо Братства тарасівців (1891) “Profession de foi молодих українців” – зафіксувало вимогу української мови як мови викладання і культурно-просвітницької діяльності¹.

Суспільна потреба у дерусифікації освіти, яка виразно відчувалася в Україні на рубежі XIX і XX століть, відбила гуманістичну тенденцію до звільнення від мовного диктату панівних націй і прагнення до творення власних культурних цінностей рідною мовою. Герценівський протест проти русифікації й колонізації, який прозвучав у “Колоколе” ще на початку 60-х рр., був підкріплений науковими розвідками М.Костомарова та В.Антоновича про “дві руські народності” та “три національні типи народні”, які чітко відмежували українців як від росіян, так і від поляків. На фундаменті протестів проти “перерусіння, дорусіння й обрусіння” (М. Драгоманов), “обмоскалення” (І. Франко) українська суспільно-політична думка обґрунтовувала окремішність і самодостатність української нації. Її протест проти асиміляції був підтриманий ідеологом єврейського національного руху В.Жаботинським. Самостійність мови визначають не філологи, а свідомість народів, наголошував він².

У такій ситуації поява поняття, яким мав позначатися рух до відновлення в правах рідної мови і впровадження її у сферу освіти, судочинства, преси, була лише справою часу. М. Драгоманов зробив перший крок у цьому напрямі, ввівши, хоча й у дещо іронічному контексті, поняття “обукраїнення”. Його він вкладав в уста противників українства, які б неминуче здійняли галас про “обукраїнення” в разі гіпотетичного утворення українського уряду³. Як бачимо, вдумливий історик і публіцист уже в той час інтуїтивно

відчував політичну гостроту поняття, яким мав позначатися рух у напрямі дерусифікації.

Щодо самого поняття “українізація”, то авторство його, очевидно, належить М.Грушевському, який на сторінках збірника “Освобождение России и украинский вопрос” (1907) полемізував із тими, хто вважав, що “українізація вищої школи на Україні шкідливо позначиться на науковому житті”⁴. Грушевський вкладав у це поняття цілком конкретний зміст – переведення частини учбових закладів на українську мову викладання. У значно ширшому розумінні і з негативним підтекстом цей термін почали вживати противники українства. Так, відомий українофоб С.Щоголев відверто використовував його для залякування обивателя “південно-російським сепаратизмом” і гіпотетичною небезпекою нав’язування росіянам української мови⁵.

Невдовзі поняття “українізація” стало застосовуватися і поза сферою шкільної освіти. В.Садовський на сторінках московського журналу “Украинская жизнь” писав про необхідність “українізації земської діяльності”⁶. Газета “Рада” закликала до українізації бібліотек. Проте в політичних дискусіях 1911–1914 рр., спрямованих своїм вістрям проти намагань кадетських ідеологів витравити із суспільної свідомості самі поняття “українства”, української культури, термін “українізація” не фігурував. Своєрідна “реанімація” його відбулася на фоні поразок Росії у Першій світовій війні і пов’язаних з ними зрушень у суспільних настроях. У статті “Незгасаючий вогонь”, опублікованій на сторінках “Украинской жизни”, В.Винниченко доводив, що “націоналізація, українізація школи” може стати для українства консолідуючим гаслом⁷. Відтоді воно й справді стало своєрідним знаковим поняттям, яким супроводилися вимоги про скасування утисків української преси й літератури, реорганізації школи в українських губерніях, відкриття кафедр українознавства у вищих учбових закладах.

Пристрасним пропагандистом української мови у

шкільництві і в інформаційній сфері виступав відомий громадський діяч і меценат Є.Чикаленко. У невеликій брошурі “Розмова про мову”, вперше виданій у 1907 і перевиданій на початку 1917 року, він активно засуджує асиміляційну політику царизму, обстоює необхідність “ширити свої книжки, газети, та всіма способами добиватися свої мови в школах”. Зневага до української мови як нібито “мужичої”, відмова освічених людей в Україні від свого власного “я”, вважає він, “то найбільше лихо нашого народу”⁸. Щоправда, саме поняття “українізація” Чикаленко не застосовував.

Початок української національної революції легалізував поняття “українізація” і вивів його за рамки шкільництва і просвітництва. У статті “Повороту нема”, вміщеній на сторінках “Нової Ради” навесні 1917 р., М.Грушевський поставив завдання українізації нових органів місцевого самоврядування у контекст творення автономії України⁹. Про українізацію школи, війська і утворення українських кооперативних центрів йшлося у першій декларації Генерального секретаріату Центральної Ради¹⁰.

Навряд чи пущене в широкий обіг поняття “українізація” точно відповідало завданням підняття престижу і розширення суспільних функцій української мови. Ще в меншій мірі воно відображало сутність тих завдань, які ставила перед собою Центральна Рада у військовій та освітній сферах. Адже у подібних за формою поняттях “германізація”, “полонізація”, “русифікація” виразно проглядався присмак примусовості, нав’язування чужоземних еталонів. На те, що точнішим був би термін “дерусифікація”, вказував, приміром, І.Огієнко.

Поряд з терміном “українізація” в часи національної революції широко вживався термін “націоналізація”. Його також задовго до революції ввів в обіг М.Грушевський – про “націоналізацію освіти” йшлося у тій же статті “Справа українських катедр і наші наукові потреби” (1907), в якій

вперше було вжито термін “українізація”. Визначний освітній діяч цього часу С.Русова вбачала підвалини націоналізації школи в “безпосередній націоналізації педагогічних засобів виховання і навчання, цебто – рідна мова викладу і зміна програми з тенденцією внести ті науки, які дають найбільш громадської національної свідомості”. За цих умов, вважала вона, школа стане центром не тільки освітнього і морального, але й “політично-громадського виховання, без якого не розвиватиметься нове життя”¹¹.

Терміну “націоналізація” віддавав перевагу і Д.Дорошенко, який вважав, що націоналізація університетів на українській території “єсть вінець націоналізації просвітницької справи. І першим етапом до тої націоналізації єсть зведення науки українознавства”¹². Побожування щодо того, що штучна українізація буде неоднозначно сприйнята у тогочасному зрусифікованому середовищі, висловлював М.Василенко, майбутній міністр освіти, а у 1917 р. попечитель Київської учбової округи. Українські школи, доводив він, слід засновувати в міру того, як виникатиме в них потреба, не закриваючи російських шкіл. “Штучна українізація, – доводив він, – була би значною мірою культурним насильством... Ні про яку насильницьку українізацію не може бути і мови”¹³.

На честь автора поняття “українізація” М.Грушевського слід зауважити, що він також розумів природність неоднозначного сприйняття українізації у зрусифікованому середовищі. У збірнику “На порозі нової України. Гадки і мрії”, що вийшов на початку 1918 року, Грушевський наголошував на необхідності рахуватися із старими навичками, із певною інертністю життя, “не бити по нервах”. Лише зміцнення української демократії, вважав він, наблизить часи, коли вона, “не лякаючись страшних слів і утертих формулок, прийме як вимогу... і укріплення суверенності Української республіки, і заведення армії для її забезпечення, і навіть зверхню українізацію життя”. Поки

що ж непотрібно збільшувати рефлексивну силу опору “форсуванням того, що легко прийде само собою без такого форсування”¹⁴.

Гостра полеміка, яка точилася в українському суспільстві навколо напрямку і темпів дерусифікації, все ж не відтіснила термін “українізація” на узбіччя політичного життя. На причини цього пролив у 1920 р. світло В.Винниченко, який писав: “В кожній сфері були українці й у кожній сфері вони хотіли, вони мусили виявляти себе, як українці, затверджувати своє “я”, поширювати його, закріплювати певними нормами. Фабричні робітники, учителі, кооператори, студенти, прикащики, урядовці, всі гуртувалися національно, всі домагались своєю галузь діяльності українізувати, себто принатурити до об’єкту свого існування, – українського народу – й узаконити, унеобхіднити, уприроднити свою “пробуджену ніжність”¹⁵. “Українізація” періоду визвольних змагань здійснювалася на фундаменті власної держави, за її найактивнішою участю. За короткий час було досягнуто вражаючих успіхів.

Термін “українізація” як популярний у період державотворення був запозичений і використаний більшовиками для зміцнення своєї влади в Україні в 20-ті роки. Поразки літа 1919 року змусили більшовиків переглянути свою стратегію в національному питанні і заговорити як про “захист” незалежності й неподільності Української соціалістичної радянської республіки, так і про українську мову в радянських установах. Поворот почався 1920 року, коли в Україні було прийнято ряд законодавчих актів, які докорінно зміцнювали статус української мови. Проте цілеспрямованого характеру нова політична лінія набула лише після того, як була санкціонована у 1923 році XII з’їздом РКП(б). З’їзд прийняв програму подолання фактичної нерівності народів, ліквідації наслідків русифікаторської політики на окраїнах. Здійснювана згідно з цією програмою так звана “політика коренізації” набирала відповідної форми у різ-

них регіонах (“українізація”, “білорусизація”, “татаризація” тощо).

2. “Коренізація” чи національна реформа?

У нинішніх умовах, коли перед українським суспільством гостро стоять завдання відновлення престижу національних цінностей, досвідом “українізації” 20-х – початку 30-х років цікавляться як урядові структури, так і політичні партії й рухи. Діапазон ставлення до цього досвіду надто широкий. Одні абсолютизують його і закликають “продублювати” українізаційний курс, інші розцінюють “українізацію” як невдалий експеримент, в якому немає нічого гідного уваги. Така розбіжність у думках зумовлена не лише відмінностями у настроях населення різних регіонів України, але й методологічною нерозробленістю проблем коренізації 20–30-х років.

Впродовж більш як двох з половиною століть Україна була об’єктом посиленої русифікації, і тільки розпад Російської імперії поклав початок зворотному процесу – проблема “українізації” постала як політична й культурна. Хоч в ході Української революції національні уряди швидко зійшли з політичної арени, пробудження національної свідомості стало фактом, з яким змушені були рахуватися і переконані централісти-більшовики. Жонгливання гаслами національного самовизначення і реальні політичні кроки у напрямі створення формально суверенних республік допомогли їм відновити зруйновану у ході громадянської війни державну єдність колишньої імперії. Але доля нового державного утворення – Союзу РСР – цілком залежала від здатності центру знайти таку форму взаємовідносин з суб’єктами федерації, яка б задовольняла обидві сторони і забезпечувала життєздатність централізованого державного організму.

Тривкість Союзу вже з самого початку його існування

піддавалася чималим випробуванням, і найбільш сильні прояви опозиційності більшовицький ЦК відчував з боку України. Вже в ході XII з'їзду партії і особливо під час IV наради ЦК РКП з відповідальними працівниками національних республік і областей стало ясно: спроби Сталіна зосередити у своїх руках майже безмежну владу у новому квазіфедеративному об'єднанні наштовхуються на серйозний опір з боку українського уряду. М.Скрипник і на XI, і на XII з'їздах РКП(б) емоційно засуджував “єдиноне-ділимівській потяг” радянських апаратів і їхню “подвійну бухгалтерію”. Х.Раковський не виключав можливості нової громадянської війни, якщо партія не виявить необхідної чуйності й розуміння національного питання¹⁶.

Зіткнувшись із безпрецедентними труднощами у внутрішній політиці і з падінням престижу інтернаціональних цінностей, правляча комуністична партія змушена була вдатися до лібералізаційних заходів у національній сфері, зокрема до “коренізації” партійних, радянських, профспілкових апаратів. Національну реформу стимулювала хвороба В.Леніна, яка загострила боротьбу за владу у “верхах”. Фактичний розкол партії в питанні про роль держави і профспілок у господарському будівництві, про ставлення до нової економічної політики, про межі централізації і децентралізації зумовлював особливу гостроту політичної боротьби навколо “політики коренізації”.

Всупереч поширеним у літературі твердженням про те, що XII з'їзд санкціонував “політику коренізації”, слід зауважити, що сам термін “коренізація” в документах з'їзду не фігурував. Починаючи з X з'їзду РКП(б), йшов наполегливий пошук термінів, які, по-перше, замінили б успадковане від царських часів образливе поняття “іно-родці”, а по-друге, відбили б суть повороту в національній політиці, започаткованого X з'їздом. І в тому і в іншому випадку ці пошуки швидко зайшли у глухий кут. В резолюціях X з'їзду йшлося про “прискорену підготовку

тубільних кадрів”, про “перенесення центру ваги на тубільне середовище”¹⁷, але ці поняття були настільки відверто запозичені з колоніального арсеналу, що відпали самі собою. Не прижилися й реанімовані терміни “націонали”, “іно-родці” (останній із застереженням “так звані”), які вживав у той час Сталін.

Не краще стояла справа і з терміном, який мав відбити суть нової лінії партії в національному питанні. На IV нараді ЦК РКП з відповідальними працівниками національних республік і областей (червень 1923 р.) гостро зіткнулися дві позиції: централізаторська і децентралізаторська. Л. Троцький, в особі якого Сталін у цей час бачив свого головного політичного противника, намагався зайняти примирливу позицію, закликаючи йти на поступки “націоналам” з тактичних міркувань. Намагаючись переграти Троцького, Сталін тут же, на нараді, кинув гасло “поступової націоналізації урядових установ в республіках і пропонував представникам республік вдатися до “маневрування”. Одночасно він свідомо перекрутив позицію своїх опонентів з України – Х.Раковського і М.Скрипника, без будь-яких підстав звинувативши їх у конфедералізмі¹⁸.

Так було введено в політичний обіг термін “націоналізація”, якому Сталін віддавав перевагу перед поняттям “коренізація”, що утвердився після XII з’їзду РКП(б). Хоч цей термін потрапив і в резолюцію наради, він також не прижився – очевидно, тому, що в суспільну свідомість вже міцно увійшло інше значення слова “націоналізація” (в розумінні передачі у власність держави).

Термін “коренізація” теж мав чимало негативних рис і вживався порівняно рідко. В республіках перевага віддавалася поняттям, тісніше прив’язаним до національного ґрунту – в Україні, приміром, – поняттю “українізація”. Щоправда, й вони сприймалися далеко не однозначно і часто були об’єктом як наукової критики, так і сатиричних вправ. Давній опонент В.Леніна С.Семковський (С.Бронштейн),

який викладав у 20-х роках у вузах України, вважав, що слід розрізняти два поняття: “українізуватися” і “українізувати” (україніфікувати). Перше означає тривалий історичний процес культурного пробудження українських мас, здатний справити природний асиміляційний вплив на економічні і соціальні процеси, привести до реукраїнізації міст. Друге означає штучне форсування цього процесу державно-примусовими заходами. Компартія, що прийшла до влади, вважав Семковський, може вдаватися і до активної примусової українізації, у тій мірі, в якій остання диктується політичними завданнями революції. Але така примусова українізація повинна мати певні межі, які партія повинна теоретично обґрунтувати і не переступати їх, – “інакше примусова українізація стане шкідливою утопією”¹⁹.

Чому ж правляча партія СРСР вдалася до реформи, яка не тільки явно суперечила її централізованій структурі і унітаристському курсу, але й обов’язково повинна була викликати неоднозначну реакцію в суспільстві? Відповідь на це запитання слід шукати в екстремальній, гостро кризовій обстановці, в якій вона змушена була діяти після закінчення громадянської війни. Зіткнувшись із фактом девальвації революційних методів боротьби і падінням престижу інтернаціональних цінностей, РКП(б) мусила віддавати перевагу реформістським методам. В ряду реформ – економічної, кредитно-фінансової, військової – повинна була знайти своє місце і національна реформа. До того ж правляча партія не могла не віддати данину тому вимушеному федералізму у державному устрої, який був зафіксований в ході утворення Союзу РСР.

Для України необхідність змін зумовлювалася ще й тим, що внаслідок постійного “кадрового голоду” партійний, радянський, господарський апарат республіки поповнювався “назначенцями”, надісланими центром. Це створювало небезпечну ситуацію, коли керівники не розуміли мови народу, яким управляли, були надто слабо обізнані з

місцевими звичаями.

Не варто скидати з рахунку також і ту обставину, що, оскільки українські землі протягом віків були поділені між кількома державами, “український фактор” виступав як серйозний чинник міжнародної політики. В умовах, коли після першої світової війни значна частина українців потрапила під владу Польщі, Румунії, Чехословаччини і більшою або меншою мірою зазнавала там національних утисків, політика національного відродження мала стати своєрідною вивіскою, рекламою радянського ладу. Взнявши курс на коренізацію, керівництво Союзу РСР сподівалося продемонструвати докорінну протилежність своєї політичної лінії великодержавній, імперській політиці царської Росії і водночас перекласти відповідальність за ймовірні невдачі на плечі республіканських урядів.

Термін “національна реформа” точніше, ніж поняття “політика коренізації”, передає суть започаткованого ХІІ з’їздом партії повороту в національному питанні. Проте, будучи введеним в обіг ще у 1990 році Я.Дашкевичем²⁰, він слабо приживається в українознавстві. Причину тут треба, очевидно, бачити у певній інертності мислення, зацикленості на поняттях і категоріях, які утвердилися у 20-х роках. Тим часом практика незалежної України показала, наскільки гострими в політичному відношенні можуть бути історичні паралелі і термінологічні запозичення. Спроби “осучаснення” терміну “українізація” обернулися на сході і півдні України, особливо в Криму, посиленням антиукраїнських настроїв.

Саме тому так важливо аналізувати досвід українізації 20–30-х років, досліджувати як її вклад у зміцнення політичної і культурної суверенності України, так і допущені в ході цієї кампанії хиби й прорахунки. Не можна, як це подекуди робиться, абсолютизувати здобутки українізації, не помічати неоднозначного ставлення до неї у тогочасному суспільстві, відмахуватися від аналізу неминучих в

обстановці гострого ідейного протиборства помилок, крайностей, беззмістовних декларацій, гарячкових спорів. Досвід коренізації далеко не в усьому позитивний, особливо з урахуванням того трагічного підтексту, якого надавала йому доба сталінізму. Але немає, на наш погляд, підстав бачити в ньому і щось на зразок заздалегідь спланованого ошуканства, а то й провокацію. Практика здійснення українізації відбила трагічні в своїй основі колізії пост-революційної доби, які випливали з розгубленості правлячої партії, малоєфективних пошуків компромісу між централізмом і федералізмом. Вона розвінчала ілюзії про майже безмежні можливості розв'язання складних проблем шляхом директивного втручання. Але вона ж продемонструвала великі резерви й можливості цілеспрямованого впливу на духовну сферу у напрямі пробудження національної самосвідомості – навіть у тих складних випадках, коли рідна мова виявилася втраченою вже в кількох поколіннях. Те, що новий курс передбачав підготовку національних кадрів, часткове запровадження національного адміністративно-територіального районування, розширення видавничої і культурно-освітньої діяльності багатьма мовами, дало могутній поштовх розвитку національної самосвідомості народу.

Проте робота у напрямі коренізації не могла не вступити у суперечність із уніфікаторською за своєю суттю політичною доктриною, якою керувалася комуністична партія. Після смерті В.Леніна особливо виразно виявився процес нехтування керівництвом РКП(б) тими принципами національної політики, які були декларовані більшовиками у ході завоювання політичної влади. Інтернаціоналістські гасла лише маскували великодержавний шовінізм, з якого виходила у своїй внутрішній політиці партійно-радянська бюрократична верхівка.

Драматизм процесу українізації зумовлювався тим, що партійний і державний апарат, з одного боку, і національна

інтелігенція, з другого, підходили до неї по-різному. Якщо представники української науки, літератури, мистецтва вбачали в ній, насамперед, засіб подолання провінційності, “меншовартості” української культури, піднесення національної свідомості, то владні структури розглядали курс на коренізацію як інструмент зміцнення позицій правлячої партії. Командно-адміністративна система, що утвердилася у другій половині 20-х років, спочатку перетворила політику коренізації у декларативне гасло, а потім оголосила справжню війну всьому тому, що мало національне забарвлення. Тотальне одержавлення усіх сфер суспільного життя призвело до швидкого зростання бюрократичного прошарку, байдужого до національних інтересів і цінностей. Досвід 20–30-х років показав, що бюрократія не може не ставити відомчі інтереси вище за національні. Обстановка сталінізму накладала трагічний відбиток на всі спроби демократичних, прогресивно мислячих сил суспільства підняти рівень його духовності, забезпечити розвиток національної державності у формах, які відповідали б національним особливостям республік.

Все це стало причиною короткочасності і недостатньої глибини тих перетворень, які проводилися в рамках національної реформи. “Український ренесанс” був приречений не тільки внаслідок сталінської централізаторської, уніфікаційної політики, але й тому, що проведенню нового курсу чинили опір русифікований партійний і державний апарат, значна частина господарських керівників, правоохоронні органи. В обстановці постійних пошуків “класових ворогів”, “шкідників” тощо на людей, що активно займалися українізацією, легко було навісити ярлик “чужих елементів”, “буржуазних націоналістів”. У своїй переважній більшості вони стали жертвами репресій і були фізично знищені.

РОЗДІЛ II

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

1. Закладення підвалин українізаційної політики

В Україні політика українізації традиційно розглядається як один з аспектів здійснення радянської національної політики. Щодо періоду 20-х – початку 30-х рр. це справедливо. Але передумови для українізації, точніше для стимульованого нею національно-культурного відродження, створилися задовго до цього. По суті все ХІХ ст. пройшло під знаком національно-культурницького руху; підвалини українізації закладалися традиціями українського народства, громадівського, просвітянського рухів. Це були традиції подвижництва, протистояння владі, оскільки всякий вияв національних почуттів кваліфікувався властями як політичний сепаратизм і жорстоко переслідувався.

Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр. стала могутнім стимулом для формування національної самосвідомості, виразно виявила прагнення українського народу до свободи і незалежності. Центральній Раді вдалося зробити чимало у напрямі повернення народу до своїх коренів, своєї культури й мови, відновлення власної державності. Сорок нових українських гімназій, новостворена Педагогічна академія, засновані у Києві перший український університет і Українська академія мистецтв, створення чотирьох кафедр українознавства у Київському університеті, кафедр української мови у Харківському і Одеському університетах, українізація діловодства державних установ у губерніях, повітах, волостях – такими були перші кроки Центральної Ради по відродженню

українських духовних цінностей. Чималих успіхів у цьому напрямі було досягнуто і в період гетьманщини. Відкриття Української Академії наук, національного архіву, бібліотеки, двох нових українських університетів у Києві і Кам'янці-Подільському, 150 україномовних гімназій – ці здобутки особливо вражають, якщо врахувати, що гетьманська влада проіснувала менше восьми місяців, а реальна влада в Україні в цей час належала німцям.

Більшовики, влада яких остаточно утвердилася в Україні наприкінці 1920 року, не в змозі були перекреслити здобутки національної революції в культурній та освітній сферах. На цей час їхня інтернаціоналістська доктрина, що зумовлювала нігілістичне загалом ставлення до національного питання, вже зазнала певної ерозії. Опір, який більшовики повсюдно зустріли на національних окраїнах Росії, змушував їх до тактичних кроків, які мали афішувати прихильність нових господарів Росії до гасел національного самовизначення і забезпечення народам умов для вільного розвитку. Одним з перших документів, проголошених радянською владою після перемоги революції, була “Декларація прав народів Росії”. Основні її положення такі:

1. Рівність і суверенність народів Росії.
2. Право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави.
3. Скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень.
4. Вільний розвиток національних меншостей і етнографічних груп, які населяють територію Росії.

Однак демократичні гасла національної політики радянської Росії так і залишилися для народів колишньої імперії лише “декларацією”. Тоді ж, у 1917 р., після проголошення цього документу розпочався “тріумфальний хід радянської влади”, який для України, зокрема, був пов’язаний з походом військ Муравйова. Як доповідав Муравйов Леніну, більшовицьким арміям вдалося завоювати

більшість неруських республік, на своїх багнетах принести їм радянські уряди, залишивши при цьому атрибути незалежності²¹. Але ціною таких “перемог” була кривава громадянська війна, ускладнена воєнною інтервенцією. Війна була затяжною і виснажливою. Неодноразово складалися критичні ситуації для радянської влади. Їх гострота значною мірою зумовлювалася великодержавницькою політикою центральних органів влади і управління радянської Росії, недооцінкою, а то й зневагою більшовиків до національних проблем неросійських народів.

Характеризуючи перебіг подій того часу, В.Затонський у своєму виступі на X з’їзді РКП(б) (1921 р.) говорив: “Національний рух ... був пробуджений революцією. Цього ми недобачили, певним чином прогавили. Це необхідно прямо сказати. В цьому була колосальна помилка Комуністичної партії, яка працювала на Україні. Ми це прогавили, ми всі в цьому винні. Ми прогавили зростання національного руху, який був абсолютно природним у той момент, коли піднялися до свідомого життя широкі темні мужицькі маси. Ми прогавили той момент, коли піднялося абсолютно природне почуття власної гідності в масах, і той селянин, який звик раніше дивитися на себе з презирством, дивитися з презирством на свою мужицьку мову тощо, почав підводити голову й вимагати значно більше того, що він вимагав раніше, при царизмі. Революція пробудила культурний рух, пробудила широкий національний рух, а ми не спромоглися спрямувати у наше русло цей національний рух, ми прогавили його, і він пішов цілком шляхом, яким повела його місцева дрібнобуржуазна інтелігенція і куркульство. Це треба прямо сказати! Це була наша величезна помилка”²².

Відзначаючи в цілому справедливність наведених тут слів В.Затонського, спинимося на його основоположній думці, а саме: недооцінка національного руху в порево-

люційний період – це “колосальна помилка комуністичної партії”. В даному разі у позиції В.Затонського проявилася тенденція, яка згодом для багатьох діячів комуністичної партії наступних поколінь перетворилася на звичку: перекладати вину партійного керівництва на всю партію. В ній справді були сили (вони переважали і в керівництві, і в середовищі рядових комуністів), які недооцінювали роль і значення національно-визвольного руху, а ще частіше взагалі розглядали його як контрреволюційну силу. Однак у різних її прошарках знаходилися й такі люди, які, захищаючи ідеї соціалістичної революції, водночас тою чи іншою мірою з розумінням ставилися й до боротьби за національну незалежність.

В цьому плані привертає увагу позиція українських комуністів Василя Шахрая і Сергія Мазлаха, висловлена ними у книжці “До хвилі. Що діється на Україні і з Україною”, яка з’явилася на початку 1919 р. в Саратові. Її автори висловлювали переконання в тому, що революція в Україні була одночасно і соціальною, і національною; що соціальне визволення невіддільне від національного та що перемогу соціалістичного ладу на їхній батьківщині зможе забезпечити тільки цілком незалежна Українська радянська республіка. Проаналізувавши розвиток подій за останні два роки (1917–1918), вони зробили висновок, що “головною тенденцією українського націонал-революційного визвольного руху є конституювання українським народом себе, незалежно від старих кордонів, яко націю, яко незалежний, самостійний державно-політичний організм”²³.

Багато місця в книзі В.Шахрая та С.Мазлаха приділено критиці політики Російської комуністичної партії (більшовиків) щодо України. Наголошується, зокрема, на тому, що лише обставини змусили більшовиків проголосити Україну радянською республікою з власним урядом. Однак саме існування цього уряду залишалось проблематичним. Навіть ті більшовицькі діячі в Україні, які були членами цього

уряду, висловлювали сумніви в доцільності його існування. Партійні резолюції того часу стверджували, що українська самостійність неможлива через тісну господарську прив'язаність України до Росії і що “саме продукційні сили обурюються проти відокремлення”. Розглядаючи цей “новітній” більшовицький аргумент, В.Шахрай і С.Мазлах підкреслювали: “Відношення і економічні зв'язки Росії й України мають переважно характер відношення й економічних зв'язків сучасних “великих” держав до власних колоній. “Великі” держави теж зв'язані зі своїми колоніями економічно, “продукційні сили обурюються проти відокремлення”. Але обурюються “продукційні сили” “великих” держав? Навпаки, “продукційні сили” колоній обурюються проти “об'єднання”.

Згідно з твердженням авторів “До хвилі” проголошена більшовиками теза про національне самовизначення не мала під собою реального ґрунту. Їхня практична політика щодо України істотно не відрізнялася від тієї, що її здійснювали кадети, меншовики, соціалісти-революціонери й інші російські партії: всі вони вороже ставилися до української самостійності. Мазлах і Шахрай не були ворогами Росії, не відчували упередженості до російського народу, виступали за союз двох рівноправних незалежних держав – України й Росії. Якщо Україна не зможе досягти державної незалежності, з тривогою писали вони, то це, безумовно, дасться взнаки в майбутньому. “Українське національне питання, – наголошувалося в книжці, – коли не буде вирішене зараз, у революційну добу, коли воно буде передане в наслідство історії, як іржа буде точити соціально-економічний і культурно-політичний розвиток і України, й сусідніх держав”. Час показав, що це були справді пророчі слова.

Висловлюючи занепокоєння з приводу суперечностей між гаслами та практикою більшовиків, Мазлах і Шахрай в останньому розділі своєї книги зверталися безпосередньо до Леніна із запитанням, чи принцип національного

самовизначення, проголошений у програмі РКП(б), ще продовжує бути чинним і коли це так, то як він стосується України? Та чи дійшло до адресата це конкретне запитання?

Централізаторська великодержавна лінія більшовицького керівництва у національному питанні привела не лише до посилення позицій інших соціалістичних та несоціалістичних партій, а й до виникнення та згуртування небільшовицьких комуністичних сил. Ці суспільні сили, а згодом партії комуністичного спрямування, що з'явилися на їх ґрунті, здебільшого об'єднувала національна ідея, ідея створення самостійних держав. У 1919 р. в Україні сформувалася партія комуністів-боротьбистів, спочатку як Українська партія соціалістів-революціонерів – комуністів, а згодом як Українська комуністична партія (боротьбистів).

У січні 1920 р. виникла Українська комуністична партія (УКП). В цілому партії, що сповідували соціалістичні ідеї, але не стояли на більшовицькій платформі, становили собою в роки громадянської війни велику силу в Україні. Так, партія боротьбистів у 1919 р. налічувала в своїх рядах близько 15 тис. членів, укапістів – 4 тис., в той час як КП(б)У в 1918 р. об'єднувала 4360 комуністів. УКП і УКП(б) мали порівняно широку соціальну базу, певною мірою в середовищі національної інтелігенції, українських робітників та селянства. Ці партії розглядали більшовизм переважно як інонаціональну силу, а радянську владу – як чужу національному духові українського народу. Події на фронтах громадянської війни, тиск “націоналів” не могли не впливати на позицію Леніна та інших керівників Російської комуністичної партії в питаннях національної політики. Ставало дедалі ясніше, що великодержавницька поведінка будь-якої політичної чи військової сили – хай то війська Денікіна або війська Муравйова – не може привести до успіху; що декларований курс РКП(б) на першочергове

розв'язання назрілих соціальних проблем має бути доповнений практичними кроками, спрямованими на пом'якшення міжнаціональних відносин, посилення уваги до національного питання. Окрім того, воєнно-політичні обставини кінця 1919 р. склалися так, що більшовикам необхідно було йти на угоду з боротьбистами, а отже, й на певні поступки їм. “Ми обіцяли боротьбистам максимум поступок”, – говорив Ленін на ІХ з'їзді РКП(б)²⁴.

Наприкінці 1919 р. Ленін пише “Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним”. У ньому він фактично визнав, що член партії може відстоювати самостійність України, залишаючись при цьому за переконанням комуністом. “Серед більшовиків, – зазначається у “Листі”, – є прихильники повної незалежності України, є прихильники більш або менш тісного федеративного зв'язку, є прихильники повного злиття України з Росією. Через ці питання розходження недопустиме. Ці питання розв'язуватиме Всеукраїнський з'їзд Рад”²⁵.

29 листопада 1919 р. пленум ЦК РКП(б) прийняв, а VIII Всеросійська партійна конференція, що відбулася згодом, затвердила написану Леніним резолюцію “Про Радянську владу на Україні”. У цьому документі проголошувався новий поворот у політиці Російської комуністичної партії на Україні. Однак йшлося не про національно-державне будівництво, не про розвиток України як повноцінної держави, а лише про певну увагу до її національної культури. Більшовицька влада “дарувала” українському народу невелику частину того, що ним уже було фактично завойовано в попередні роки. Але й це була, виходячи з теоретичних засад більшовизму, величезна поступка “націоналам”. “Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалася російським царизмом і експлуататорськими класами Росії, – говорилося у вищезгаданій резолюції, – ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти

усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури”²⁶.

Ця резолюція в умовах диктатури партії та її державного впливу на хід подій надала певні можливості й стимул до поживлення національно-культурного життя, поклала початок процесові, який згодом дістав назву “українізація”, хоча насправді йшлося про обмежену спробу дерусифікації суспільно-культурного життя в Українській СРР та формування національних більшовицьких кадрів чиновництва для управління республікою в межах єдиної і неділимої Росії.

Реалізація партійних настанов про розвиток української мови й культури в 1920–1922 рр. проходила нелегко. Це пояснюється, по-перше, складністю воєнно-політичної та економічної обстановки як у республіці, так і у власне Росії, а по-друге, невідповідністю й небажанням багатьох комуністів, передовсім керівників, до здійснення, по суті, нового курсу в національній політиці, прихильним ставленням багатьох з них до ідеї централізму, живучістю великодержавної традиції. Серед комуністів було багато таких, для кого все українське асоціювалося з націоналізмом, петлюрівщиною, а значить – контрреволюцією. Як контрреволюційна сила розглядалася інтелігенція. Її таврували, ганьбили і принижували, використовуючи для цього будь-які можливості. “Процес використати, щоб дати характеристику поведінки української інтелігенції”, зазначалося, наприклад, у постанові політбюро ЦК КП(б)У, яке заслухало 17 травня 1921 р. “справу Голубовича”²⁷. В іншій директиві цього партійного органу йшлося про необхідність “взяти активну участь в розколі української інтелігенції”²⁸. І вказівки ці неухильно виконувалися. Інтенсивна розкольницька діяльність проводилася серед учених, учителів, церковних діячів, навіть української емірації.

На характер поведінки більшовиків республіки в

національному питанні істотний вплив справляло те, що прошарок комуністів-українців у складі КП(б)У, незважаючи на певне зростання, був тонким. Так, у 1918 р. члени цієї партії – українці становили 7%, а на кінець 1922 р. – 24% (зростання відбулося переважно за рахунок боротьбистів та ін.)²⁹. “Об’єктивно ми партією “пригніченої” нації не були, – писали у вищезгадуваній книзі Мазлах і Шахрай. – Ми були об’єктивно не українською партією, хоч ми жили, працювали на Україні і деякі з нас навіть за метриками репані українці, – а російською партією, себто, власне кажучи, великорусською”³⁰.

Зрозуміло, що і в освітній політиці перших радянських урядів переважала орієнтація на російськомовність. За даними Центрального державного архіву громадських об’єднань України, на весну 1919 р. на 77,1% українського населення приходилася 121 середня школа, а на 12,6% російського – 950. Тобто 10,8% всіх середніх шкіл припадало на долю всього корінного населення і 84,7% – на долю тонкого прошарку населення російського. Отже, національності і школи стояли в зворотньо пропорційному відношенні³¹. Органи влади на 95% обслуговувалися російськими або зрусифікованими працівниками. З 3702 керівників губернского, окружного і районного масштабу українською мовою вільно володіли 797³². Отже, про українізацію за таких обставин не могло бути й мови.

Внаслідок обмалі культурних сил у складі КП(б)У більшовики не могли брати активну участь у національно-культурних процесах, але й віддавати їх у руки далеко не завжди лояльної до радянської влади національної інтелігенції вони не хотіли. Свідченням останнього може бути постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 9 березня 1919 р. “Про обов’язкове студіювання у школах місцевої мови, а також історії та географії України”, яка, зрозуміло, не була виконана внаслідок серйозних поразок більшовиків у 1919 р. Майже через рік,

21 лютого 1920 р. ВУЦВК ухвалив постанову “Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською”. В ній було сказано, що на всій території України в усіх цивільних та військових установах українська мова має вживатися нарівні з російською. Ніяких переваг останній не надавалося. Установи зобов’язані були приймати заяви та інші справи як російською, так і українською мовами. За відмову в прийомі чи намагання ухилитися від нього винні мали притягатися до відповідальності за всією суворістю військово-революційних законів³³.

Через сім місяців після виходу згаданого документа ВУЦВК, 21 вересня 1920 р. Раднарком України прийняв постанову про впровадження української мови у школах і радянських установах. Відповідно до неї вивчення української мови негайно запроваджувалося в усіх навчально-виховних закладах республіки. На українську мову переводилася більша частина тих учбових закладів, які готували працівників освіти. Держвидав зобов’язувався забезпечити республіку достатньою кількістю підручників і іншою (у тому числі художньою) літературою українською мовою. Тільки рідною мовою мала видаватися вся література у справах села, землі і продовольства. В кожному губернському місті передбачався вихід хоча б однієї української газети³⁴. Радянські службовці мали вивчати українську мову у вечірніх школах, а керівники установ – вжити заходів до прийняття на роботу таких співробітників, які знали українську мову і могли задовольнити відповідні запити населення.

Заходи уряду УСРР по розширенню сфери дії української мови в Москві сприймалися неоднозначно. Багато хто вбачав у них ознаки сепаратизму і навіть антирадянщини. Виступаючи з доповіддю на IV Всеукраїнському з’їзді Рад (травень 1920 р.), голова Раднаркому України Х.Раковський рішуче відхилив такі звинувачення: “Ми з української мови не робимо реакційний засіб боротьби

проти Радянської влади в Росії, а, навпаки, з української мови ми зробимо революційний засіб для розкріпачення мас від темряви і забобонів. Ми говоримо: друкуйте скільки завгодно і не лише скільки завгодно, але і самі друкуватимемо мільйони і десятки мільйонів українських підручників і брошур, створюватимемо українські газети, відкриватимемо українські школи, запроваджуватимемо українську культуру”³⁵.

Питання розвитку української культури й мови у 1921 р. неодноразово обговорювалися на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У. 11 січня, розглянувши питання “Про заходи розвитку української культури”, політбюро ухвалило: “Доручити т. Затонському разом з Наркомосом розробити заходи по розвитку української культури (зокрема використання київської Академії наук) і подати проект до ВЦВК”³⁶. Через кілька тижнів, 5 лютого 1921 р. було розглянуто питання “Про українську мову”. В результаті В.Чубарю та О.Шумському було доручено підготувати спеціальний циркуляр до членів партії про використання української мови “як засобу поширення комуністичних ідей серед трудящих мас України”³⁷.

Коли ВУЦВК поставив перед ВЦВК питання про фінансування видання українських підручників, Рада праці і оборони 6 серпня 1921 р. схвалила відповідну програму заходів, а в жовтні для друкування підручників українською мовою за кордоном було виділено 500 тис. крб. золотом. Пізніше на цю справу було додатково асигновано 250 тис. крб.³⁸

Проте далеко не всі у керівництві РКП(б) розділяли точку зору про необхідність широкого впровадження української мови. Виступаючи від імені ЦК РКП(б) на V конференції КП(б)У, Г.Зінов’єв, приміром, говорив: “Не має значення, якою мовою будуть говорити трудящі, а нам треба казати, скільки ми з куркуля здеремо шкір, одну чи п’ять – на користь бідняка, селянина чи робітника”³⁹.

Такі погляди мали багатьох прихильників і в Україні. На нелегкому впровадженні в життя ідей відродження української культури й мови позначалася складність воєнно-політичної та економічної обстановки в республіці, невідповідність багатьох комуністів до здійснення нового курсу в національній політиці, схильність багатьох партійців до ідеї централізму.

Становище почало змінюватися відтоді, коли в КП(б)У влилися в квітні-травні 1920 р. близько 4 тис. боротьбистів після вимушеного саморозпуску цієї партії. Деякі з них (В.Блакитний, Г.Гринько, П.Любченко, О.Шумський) зайняли невдовзі відповідальні пости в КП(б)У і Раднаркомі України. І все ж реалізація завдань, накреслених VIII конференцією РКП(б), відбувалася вкрай повільно. І Всеукраїнська нарада КП(б)У (2–4 травня 1921 р.) знайшла за потрібне наголосити, що резолюція VIII партконференції “лишається в силі і понині, не скасована ні одним з’їздом, ні партійною нарадою, не потребує ніяких коментарів і повинна проводитися з усією рішучістю в життя”⁴⁰. Проте тільки в жовтні наступного року пленум ЦК КП(б)У приступив до розробки конкретних заходів, спрямованих на розвиток української мови, української школи, книговидавництва і преси рідною мовою. Пленум висловився за цілковиту рівноправність української і російської мов, оголосив про намір КП(б)У рішуче боротися проти усякої штучної українізації і русифікації і одночасно за усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури або відрізали б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою. Рекомендувалося ввести обов’язкове вивчення української мови в російських школах і російської – в українських⁴¹.

Уже в директивах жовтневого пленуму 1922 р. виразно проглядаються подвійні стандарти партії більшовиків у ставленні до української інтелігенції та українізації як напряму політики. З одного боку, ухвали пленуму були

офіційним проголошенням курсу на розвиток двомовності і вільний розвиток української культури. Але тут же йшлося про підступи “української контрреволюції”, яка захоплює справи культури у свої руки. У директиві пленуму з національного питання йшлося про “чотири націоналістичні цитаделі”, які буцімто вона використовує – школу, автокефальну церкву, “Просвіти”, всі види кооперації. Отже, влада зразу ж зайняла жорстку лінію протистояння щодо всіх культурницьких організацій, здатних стати осередками українізації. Жорсткий класовий підхід зразу ж заблокував політику, яка могла б згуртувати суспільство навколо національної ідеї.

Сказане найлегше проілюструвати ставленням радянської влади до Української автокефальної православної церкви, яка утворилася у 1921 році. Сам факт її виникнення часто трактується як свідчення зміни політики щодо церкви і лояльності влади. Але не слід забувати, що цей процес відбувався під жорстким партійним контролем і що з самого початку УАПЦ розглядалася більшовицьким керівництвом як контрреволюційна сила. Всеукраїнській ЧК було доручено здійснювати “найсуворіший нагляд за контрреволюцією, що прикривається релігійними питаннями”⁴². Розглянувши у липні 1922 р. доповідь спеціально створеної антирелігійної комісії, політбюро ЦК визнало за необхідне “здійснити розвал церкви за класовим, національним і територіальним поділом”⁴³.

Аналогічною була політика КП(б)У щодо “Просвіт” – осередків національного освітянства, які були утворені силами місцевої інтелігенції ще під час революції 1905–1907 рр. Вони не раз зазнавали розгромів, але користувалися чималим впливом серед селян. У липні 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У проголосило лінію на “завоювання” “Просвіт”, видавши декрет про уніфікацію їх діяльності та підпорядкування державному контролю. “Там, – зазначалося в директиві, – де Просвіти не піддаються впливові, зачиняти

їх у державному порядку”. Не дістаючи ніяких дотацій від держави, Просвіти ледь трималися, за якнайменшої можливості їх розпускали. Якщо в лютому 1922 р. існувало 4500 Просвіт, то у 1923 р. їх лишилося лише 573⁴⁴.

Таким чином, з самого початку українізація була приречена на те, щоб стати, у кращому випадку, “напівукраїнізацією”. Уже той факт, що по суті ще не приступивши до дерусифікації, ЦК КП(б)У зразу ж заявив про намір “рішуче боротися проти всякої штучної українізації”, свідчить про прихований опір, на який наштовхувалося проведення цієї політики у верхніх ешелонах партійної ієрархії. Про тертя, які там у той час відбувалися, свідчить заміна Г.Гринька В.Затонським на посту наркома освіти. У закритому листі, адресованому Сталіну, секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь відзначив, що Наркомос мав ухил у бік українізації, а зняттям Гринька з посади голови лінія випрямляється⁴⁵.

2. Питання “українізації” в контексті відносин між центром і республіками початку 20-х рр.

Тертя і незгоди в питанні про доцільність українізаційного курсу посилювалися внаслідок невизначеності відносин між РСФРР і Україною, яка тривала аж до кінця 1922 року. Ще в середині 1919 р. правлячій комуністичній партії вдалося під виглядом “воєнно-політичного союзу” двох республік фактично об’єднати життєво важливі сфери їхньої життєдіяльності, зокрема наркомати оборони, економіки, праці, фінансів, транспорту, пошти і телеграфу. Внаслідок цього незалежність України була ефемерною, хоч її і підтвердив підписаний 28 грудня 1920 р. “робітничо-селянський союзний договір про військову і господарську співпрацю” між РСФРР та Україною. Народні комісаріати, установи та відомства Росії дедалі більше втручалися у внутрішні справи України, порушуючи її суверенітет. Оскільки апаратні працівники центральних управлінських

структур РСФРР у практичній роботі мало зважали на юридично незалежний статус республік, конфлікти між ними були звичайним явищем. Деякі з керівних діячів центрального апарату вважали, що кінець громадянської війни позбавляє сенсу саму ідею незалежних республік, які варто перетворити в автономні частини РСФРР.

Невизначеність відносин створювала можливість для подальшого обмеження і без того кущих суверенних прав республік. Україна виступила ініціатором уточнення змісту договірної федерації. За пропозицією Х.Раковського політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. прийняло постанову про необхідність конкретизації відносин між РСФРР та УСРР. Для більшості керівників центрального апарату ця постанова стала сигналом, який спонукував їх до рішучих кроків у напрямі зміцнення централістських начал. Й.Сталін, призначений у квітні на посаду генерального секретаря ЦК РКП(б), скористався новою ситуацією для прискорення процесу “автономізації” республік. В Україні його позиція дістала підтримку з боку тодішнього секретаря ЦК КП(б)У Д.Мануїльського. Згадуючи у листі до Сталіна від 4 вересня 1922 р. про постійні конфлікти між центром і місцями, на врегулювання яких “відповідальні товариші повинні витратити три чверті свого часу”, він вважав таке становище неприпустимим, таким, що має бути переглянуте “в напрямі ліквідації самостійності республік”⁴⁶.

Ліквідацію самостійності неросійських республік і входження їх до складу РСФРР “липовий українець”, як назвав Мануїльського Сталін, радив провести не “згори”, а “знизу”, буцімто з ініціативи самих республік. Саме за таким сценарієм і розвивалися події. З урахуванням думок Мануїльського був розроблений сталінський план “автономізації”. В одному з головних пунктів тез Сталіна – шостому – наголошувалося: “Дане рішення, якщо воно буде схвалене ЦК РКП(б), не публікується, а передається національним

ЦеКа, як циркулярна директива, для його проведення в радянському порядку через ЦВКи або з'їзди Рад, на яких воно декларується, як побажання цих республік²⁴⁷. Проте обговорення тез в республіканських ЦК виявило приховану загрозу неприйняття проекту. ЦК КП(б)У, зокрема, висловився за збереження незалежності республік.

На цьому драматичному етапі боротьби центру з республіками ініціативу взяв у свої руки вже тяжко хворий Ленін. Замість вступу республік в РСФРР він запропонував “формальне об'єднання разом з РСФРР у союз радянських республік Європи і Азії”. На його погляд, це було важливо зробити, щоб не давати поживи незалежникам. Йшлося отже, про “новий поверх, федерацію рівноправних республік”²⁴⁸

Втім, запропонована Леніним формула лишилася порожньою декларацією, а на практиці – ширмою для здійснення сталінського плану фактичної ліквідації самостійності республік і встановлення диктату центру. 30 грудня 1922 р., незважаючи на опір багатьох “націоналів”, які на подив Сталіна та багатьох його однодумців сприймали незалежність всерйоз, був утворений Союз РСР – багатонаціональна держава федеративного типу, яка формально надавала своїм членам право вільного виходу з неї. В усіх структурах Союзу, що, звичайно ж, виник “з ініціативи республік” при “всенародній підтримці і схваленні”, вирішальна більшість гарантувалася представникам Росії.

Утворення Союзу РСР на основі диктату із застосуванням сили, шантажу і обману, фальшивої однастайності, а не істинного волевиявлення народів, привело фактично до видозміни багатьох державних структур Росії у загальносоюзні, необмеженого розширення сфери дії центральних бюрократичних відомств та їх прав. Такий поворот подій не міг не викликати незадоволення та опору в національних республіках. Аналізуючи практику держав-

ного об'єднання республік і поділяючи тривогу ряду місцевих партійних та радянських керівників, Ленін дійшов невтішного висновку, що й нова, "союзна" федерація, попри всі його зусилля, має "автономізаційний" характер. Вже 30 грудня 1922 р., у день відкриття I з'їзду Рад СРСР, він продиктував лист "До питання про національності або про "автономізацію"". В ньому Ленін звернувся до керівництва партії з пропозицією "повернутися на наступному з'їзді Рад назад, тобто залишити союз радянських соціалістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному, а в усіх відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів".

Через кілька місяців після утворення СРСР, у квітні 1923 р., практику національно-державного будівництва в СРСР піддали гострій критиці представники України й Грузії на XII з'їзді РКП(б). Голова Раднаркому УСРР Х.Раковський у своєму виступі, зокрема, підкреслив, що центральні органи починають дивитися на управління країною з точки зору їхніх "канцелярських зручностей": "Звичайно, незручно управляти двадцятьма республіками, а ось якби це все було одне, якби, натиснувши на одну кнопку, можна було управляти всією країною – це було б зручно. З точки зору відомчої, звичайно, це було б легше, зручніше, приємніше". За словами Раковського, центральним органам було дано вдсятеро, вдвадцятьоро більше прав, ніж вони мали їх раніше, ніби в нагороду за ту головотяпську політику в національному питанні, яку вони проводили в попередній період. З утворенням СРСР ці органи отримали ще нові функції й "стали господарями всього нашого життя". На думку голови Раднаркому України, "необхідно забрати від союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам". Ще тривожніше звучали виступи партійців з національних республік на лютневому (1923) пленумі ЦК РКП(б). Цю стурбованість поділяли й делегати VII Всеукраїнської

партійної конференції, що проходила у квітні 1923 р. На останній М.Фрунзе закликав комуністів повести рішучу боротьбу з тими залишками настроїв, які називаються русотятством. В його доповіді йшлося про те, що всі республіки – члени Союзу – повинні мати рівні права та обов'язки як у взаєминах між собою, так і стосовно центральної союзної влади, про необхідність покінчити з ухилом у бік великодержавності.

Попереду була важка робота над підготовкою Конституції СРСР, яка мала закріпити централізаторську (по суті ж, об'єктивно шовіністичну) лінію в союзному будівництві. Виникла гостра потреба “заспокоїти” національні республіки. Вихід було знайдено в лінії на “коренізацію”, запровадженні свого роду культурно-національної автономії. XII з'їзд РКП(б), першочерговим завданням якого було обговорення у всій повноті національного питання, поставився до нього стараннями Сталіна та його спільників як до важливого, але не першорядного. Лист Леніна “До питання про національності або про “автономізацію” був доведений до відома делегатів з'їзду, однак будь-якого впливу на його хід та рішення не мав. За порядком денним доповідь Сталіна “Національні моменти в партійному і державному будівництві” розглядалася останньою. Її зміст Сталін цілком свідомо звів до небагатьох, хоча й, безумовно, важливих проблем, з яких найголовнішою була коренізація партійного, радянського, профспілкового та комсомольського апаратів на місцях. У постанові з'їзду ставилася вимога, щоб органи національних республік будувалися переважно з людей місцевих, щоб “були видані спеціальні закони, які забезпечують вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, що обслуговують місцеве інонаціональне населення і національні меншості...”. Політика коренізації була спрямована також на організацію мережі шкіл усіх ступенів, закладів культури, “постановку” газет і журналів, театрів, книговидавничої

справи мовами корінних національностей.

Аналіз фактичного і документального матеріалів засвідчує, що проголошення політики коренізації у контексті сталінської національної політики було тимчасовим тактичним відступом у цілеспрямованому процесі обмеження суверенних прав національних республік. Воно мало сприяти зменшенню напруженості в стосунках між національними республіками й центром, дати останньому певну передишку і можливість зібратися з силами для їх дальшої автономізації, зміцнення централізаторської, великодержавницької, шовіністичної лінії в національно-державному будівництві. Міжнародний аспект цієї політики полягав у намаганні більшовицького керівництва привернути до неї увагу “націоналів” за межами СРСР, завоювати підтримку й прихильність робітничо-селянських мас зарубіжних країн й цим прискорити там “антибуржуазні, соціалістичні революції”, посилити їх шанси на успіх.

РОЗДІЛ III

ХІД “УКРАЇНІЗАЦІЇ” ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ Й ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

Практична реалізація політики українізації становить чималий науковий, пізнавальний, а особливо, суспільно-політичний інтерес. Але її розгляд наштовхується на значні епістемологічні труднощі, зумовлені відсутністю чіткого критерію щодо визначення результативності ходу “українізації”. Справа у тому, що оцінювати ці результати доводиться у суто описовий, емпіричний спосіб, оскільки немає повного адекватного уявлення про теоретичну модель запланованих перетворень.

Крім того, реалізацію офіційної політики українізації, її фактичну результативність, доводиться розглядати на базі загального розвитку громадсько-культурного та соціального життя тодішньої УСРР. Цілком очевидно, що між ними не можна ставити абсолютний знак рівності, адже ті чи інші здобутки українства цього часу мали місце не лише завдяки, а і всупереч діям владних чинників. У цьому сенсі можна погодитись з думкою Я.Дашкевича: “Розквіт громадсько-культурного життя ... не був результатом національної політики партії, відомої під назвою українізації... Не громадсько-культурний розквіт був наслідком українізації, а навпаки – натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що вона змушена була піти на національну реформу під дезорієнтуючою назвою українізації”⁴⁹.

Втім, як показує досвід, ця реформа виявилась досить непослідовною, половинчастою, іманентно готовою до згортання згори. Але це вже стосується оціночних суджень,

до яких маємо підійти лише наприкінці нашого розділу. Тут же варто зауважити, що наявні джерела не завжди дозволяють чітко розмежовувати наслідки офіційного українізаторського курсу та здобутки стихійного національного відродження, тим більше, що часом вони набували форми своєрідного симбіозу.

Як показує аналіз документального матеріалу радянських державно-партійних структур, вони насправді не мали єдиної послідовної концепції політики українізації. Практично йдеться про певний комплекс досить розрізнених, часом доволі суперечливих, настанов у сфері національного будівництва, який намагався реалізувати більшовицький режим в Україні означеного часу. Крім того, різноманіття думок надзвичайно розширюється, коли ми виходимо за рамки офіційної “радянської” або пролетарської “українізації” і намагаємося оцінити результати стихійного перебігу цього процесу. Концептуальний ряд думок позапартійної української інтелігенції з проблем національного відродження виглядає ще більш строкатим та багатовекторним.

1. Політична боротьба навколо концепції “українізації”

Як уже зазначалося вище, у період громадянської війни політика радянської влади в Україні страждала значною недооцінкою національного питання. Їй були властиві сильні великодержавні тенденції. У тезах червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У заднім числом визнавалося, що провідні більшовицькі керівники в той час “доходили до заперечення самого існування української нації”⁵⁰.

Спроби української інтелігенції розвивати національну культуру та освіту наштовхувались у цей період на великі перепони. Викликані вони були тим, що в партійно-радянському керівництві сформувалися дві протилежні

позиції з цієї важливої проблеми.

З одного боку, деякі діячі, головним чином колишні боротьбисти, послідовно відстоювали свої програмні тези щодо національного розвитку. Так, нарком освіти Г.Гринько намагався будувати нову систему освіти з урахуванням національного складу населення, підтримував розвиток національної школи тих народів та етнічних груп, які найбільшою мірою постраждали від шовіністичної великодержавної політики російського самодержавства: українців, євреїв, поляків та ін. У результаті було прийнято ряд державних актів, які регламентували мовну політику в освітніх установах, робилися перші кроки по їх здійсненню.

З іншого боку, велика частина партійно-державних функціонерів, прикриваючись інтернаціональними гаслами, продовжувала проводити великодержавну імперську політику. Найбільш помітною постаттю в цьому відношенні був другий секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь. У циркулярному листі до губкомів від 22 вересня 1922 р. він закликав партійні організації до боротьби з правими елементами інтелігенції, які, на його думку, намагалися “силоміць впровадити українську культуру в український народ”⁵¹. Однак, у закритому листі Сталіну, Куйбишеву та Молотову від 7 жовтня 1922 р., що був підписаний тим же Лебедем, з’ясовується механізм таких звинувачень. Виявляється, що на постійні запити ЦК надійшла інформація з Харківського губкому про те, що в одній із шкіл нібито змушували учнів розмовляти українською мовою⁵². Цьому поодинокому фактові було надано вигляд системи й використано для звинувачень на адресу українського вчительства.

З іменем Лебеда пов’язана й сумно відома теорія “боротьби двох культур”. Її суть полягала в тому, що “вища” культура пролетарського міста – російська – протиставлялась “нижчій” селянській – українській. Уже в такій постановці проблеми була закладена і наперед задана відповідь – перемога першої. Звідси ним робився катего-

ричний висновок: “Жоден комуніст і справжній марксист не може сказати, що “я стою на точці зору перемоги культури української”, якщо ця культура буде затримувати наш поступальний рух”⁵³.

Проти таких поглядів рішуче виступив О.Шумський, справедливо вбачаючи в них серйозну загрозу справі національного відродження України. Хоча при цьому він переводив спрямування критики, стверджуючи, що “формула боротьби двох культур належить ... інтелігенції, яка в такий спосіб буцімто веде боротьбу за “ринок збуту товару”⁵⁴.

Різні точки зору стали предметом дискусії на жовтневому 1922 р. пленумі ЦК КП(б)У. Рішення, що були прийняті на ньому, мали доволі суперечливий характер. В них, хоча й визнавалась абсолютна рівність української та російської мов, але в той же час відмічалось, що українська народна школа стає цитаделлю “українського націоналізму”⁵⁵. Там же визнається, що рішення про звільнення Г.Гринька з посади наркома освіти і призначення замість нього В.Затонського та ряд інших заходів були сприйняті в партії й громадських колах як результат “політики Москви”⁵⁶.

Справді, активізація великодержавницьких сил у більшовицькому керівництві України поставила під сумнів саму можливість подальшого національного розвитку. Глибоке розуміння проблеми знаходимо у М.Фрунзе: “ЦК КП(б)У ніколи не мав чіткого, ясно висловленого в директивах свого погляду з цього питання... По суті в своїй більшості він не згоджувався з цим стосовно до України й мовчки вів лінію, розраховуючи на те, що кінець кінцем зміниться ситуація, й розмова про українську культуру відійде вбік. Нова лінія, якщо вона піде, буде означати боротьбу з українською культурою, яку тов. Лебідь думає насаджувати з допомогою комуністів, які не знають української мови”⁵⁷. Останнє повністю підтверджується статистичними даними. Так, на початок 1923 р. у КП(б)У

нараховувалося 23% українців, 57% росіян, 13% євреїв⁵⁸. А українською мовою володіло лише 11,3% комуністів⁵⁹.

В такому контексті цілком виправданим є висновок англійського історика Е.Карра: “Для українського буржуазного інтелігента новий режим псувало те, що його керівники, як і раніше, були переважно великоросами по духу й освіті, якщо не по народженню”⁶⁰.

У травні 1923 р. питання коренізації стало предметом розгляду на засіданні політбюро ЦК КП(б)У⁶¹. Червневий 1923 р. пленум ЦК підтвердив директиви політбюро з практичних заходів у галузі національної політики. Заслуговує на увагу позиція О.Шумського. На пленумі він виступив проти поспішності й примусу при проведенні українізації, бо це, на його думку, могло привести до т.зв. “гетьманської українізації”, тобто поверхової, розрахованої лише для відводу очей. Він також вважав, що курс на становлення селянської інтелігенції неправильний, необхідно створювати нову українську інтелігенцію із робітничого середовища⁶². В результаті пленум визнав за необхідне залучати українську інтелігенцію до активної роботи в радянських установах⁶³.

Почалося створення правової бази для українізації державного апарату та системи освіти. Найбільш помітними віхами на цьому шляху були: декрет РНК УСРР “Про заходи в справі українізації шкільно-виховуючих та культурно-освітніх установ” (27 липня 1923 р.) та постанова ВУЦВК та РНК УСРР “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” (1 серпня 1923 р.). В них ішлося про необхідність розширення сфери вживання української мови. Закладалися передумови для українізації установ соціального виховання, професійної освіти: інститутів та технікумів. Передбачалося розширення підготовки українських наукових кадрів.

Однак до 1925 р. діяльність партійно-державних структур по здійсненню українізації мала формальний

характер. Такий підхід був викликаний тим, що в них переважали сили, які продовжували гальмувати процес національного відродження. Так, підкомісія з українізації держапарату відзначала, що в ряді округів Харківщини та Одещини “українізація навіть ще не почалася, а якщо і почалася, то має формальний характер”⁶⁴. В.Чубар, виступаючи на жовтневому 1924 р. пленумі ЦК КП(б)У визнавав, що впровадження української мови не пішло такими темпами, якими б мало піти”⁶⁵. Ще більш категоричні висновки містяться в матеріалах до квітневого 1925 р. пленуму ЦК КП(б)У. “Робота, – читаємо в цих документах, – носила неорганізований характер, не мала централізованого керівництва і в тому чи іншому відомстві чи губернії залежала від осіб, що очолювали їх”. Частина керівництва розглядала українізацію як “петлюривщину та контрреволюцію”⁶⁶.

На суттєві перепони у здійсненні національної політики зверталась увага і в місцевих матеріалах. Так, бюро Ізюмського окружкому КП(б)У в листопаді 1923 р. констатувало “пасивне ставлення відповідальних партпрацівників до переходу на українську мову”⁶⁷. В Одеській губернії в 1924 р. відзначали, що “українізація вузів захопила лише апарат, викладання ж проводилося виключно російською мовою”⁶⁸.

Пізніше, на червневому 1926 р. пленумі, П.Любченко говорив, що після XII з’їзду РКП(б) на Україні можна було офіційно виступати з іншої принципової позиції, ніж та, яку визначила компартія. Тому “українська інтелігенція розглядала питання таким чином, що наша партія несерйозно ставить справу “українізації, хоче обманути”⁶⁹.

Таким чином, нескладно побачити значну залежність результативності політики українізації від бажання того чи іншого партійного керівника. Зростанню суб’єктивності у долі українізаційного курсу сприяла та обставина, що керівництво республіканської парторганізації займало

нігілістичну позицію. Зокрема, як зазначає С.Кульчицький, справу українізації відверто гальмував перший секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг⁷⁰. До слова, в межах радянської історіографії 80-х років внесок цього діяча у справу українізації оцінювали доволі позитивно⁷¹. Відповідно і партчиновники рангом нижче не поспішали з впровадженням української мови.

На фоні такого негативного ставлення вирізнялася діяльність О.Шумського, який з вересня 1924 р. обіймав посаду Народного комісара освіти УСРР. Саме він намагався реалізувати діловий підхід до розвитку освіти українською мовою, виступав за активну участь компартії та державних органів в українському культурному процесі. В доповіді “Про українізацію” на квітневому пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. О.Шумський вказував на значні труднощі й проблеми у проведенні національної політики. Він вважав, що “українізація гальмується не супротивом народних мас, а супротивом верхівки партійного активу”⁷². Пленум прийняв відповідну резолюцію, в основу якої були покладені тези доповіді Шумського. В ній особлива увага приділялася формуванню партійних кадрів з українців, залученню членів компартії до участі в українському культурному житті. Наркомат освіти зобов’язувався готувати кадри професури з числа українців⁷³.

ВУЦВК і РНК УСРР 30 квітня 1925 р. прийняли постанову “Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату”. Разом з іншими законодавчими актами цей документ створив систему переводу діловодства всіх державних та господарських органів на мови корінної національності й національних меншин. Регламентувалася відповідальність за негативне ставлення до українізації, що передбачала звільнення службовців, які саботували здійснення цієї державної політики. Такий новий підхід надав українізації обов’язкового державного характеру. Детальніше про апаратну

українізацію піде мова у наступному параграфі.

Таким чином, саме друга половина 1925 р. була найбільш продуктивним періодом у здійсненні національної політики, що відкривало, здавалось, певні можливості для формування радянської моделі української державності. Цей стан речей, природно, не міг не викликати руху української громадськості назустріч. Характерно, що інтелігентські кола, в більшості своїй, позитивно сприйняли зрушення в національній політиці КП(б)У, хоча й розглядали їх як вимушені заходи. Так, В.Вернадський писав: “Україна, мені здається, зараз окріпла національно, й комуністи там вимушені рахуватися з національним рухом більше, ніж у Росії”⁷⁴. На базі такого розуміння виникли певні контури взаємодії між радянською владою й частиною інтелігенції України у справі національно-культурного будівництва.

Однак ці позитивні тенденції ввійшли в антагоністичну суперечність з тоталітарною системою радянського режиму, що активно посилювалася в другій половині 20-х років. Найбільш послідовним її представником в Україні виступав Л.Каганович. Підтримуючи лінію на апаратну українізацію, він робив усе, щоб вихолостити її зміст, деморалізувати справжніх носіїв національної культури, звести до мінімуму їхню творчу свободу. Для Кагановича українізація була тимчасовим тактичним засобом, спрямованим на умиротворення “непокірних націоналів”, на ще більше прикріплення їх до імперського центру. Основна увага зверталась на посилення ідеологічного контролю за розвитком національної культури. При цьому, як справедливо підкреслює М.Панчук: “досягнення в національній політиці партії, перспективи її розвитку Л.Каганович безпідставно пов’язував з “теорією” (що саме тоді утверджувалася) загострення класової боротьби, ідейної боротьби у сфері національної політики”⁷⁵.

Ясно, що така позиція Кагановича неминуче привела до конфлікту зі здоровою частиною українського керів-

ництва, яка вбачала самоцінність українізації для українського народу, зокрема з О.Шумським. Особиста форма конфлікту була лише зовнішнім проявом глибоких протиріч між прагненням українського народу і його інтелігенції до реального суверенітету, радянську модель якого обстоювала частина українських комуністів, і сталінською великодержавною політикою. Спираючись на особисту підтримку Сталіна, Каганович при згоді більшості компартійного керівництва України розгортає боротьбу з так званим “націонал-ухильництвом” та “буржуазним націоналізмом”. Першого удару було завдано по О.Шумському та М.Хвильовому.

Дискусія на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р. з проблем українізації свідчила про перевагу прибічників сталінської лінії й про початок систематичних ідеологічних кампаній боротьби з “національною контрреволюцією”. Реакцією у відповідь на це були виступи П.Солодуба й О.Шумського. Перший вважав, що “досягнення по підняттю глибин української культури, по розвитку дійсного національного питання на Україні у всіх галузях вельми незначні”⁷⁶. О.Шумський із занепокоєнням говорив про те, що компартія живе російською культурою й не бере активної участі у розвитку українського суспільно-культурного процесу. “Цей процес покривається лише тоненькою плівкою комуністів-українців”, які не в силах охопити його своїм впливом й керувати ним”⁷⁷. Прийняті пленумом тези “Про підсумки українізації” мали суперечливий характер. В них визнається відсутність змін у справі українізації партії. Розглядалися прояви російського шовінізму й заходи боротьби з ним. В той же час значно більше уваги приділялося з’ясуванню “соціальних коренів українського націоналізму”. Українська інтелігенція визначена як його головний ідеолог. Хоча тут же зверталась увага на залучення в радянський апарат лояльної частини цієї інтелігенції⁷⁸.

Після пленуму намітилося згортання офіційного курсу

на здійснення українізації, він набуває все більш окресленого формального характеру. 2 лютого 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У задовольнило заяву Шумського про звільнення з посади наркома освіти. При цьому його діяльність стала об'єктом жорстокої критики. Особлива увага зверталась на "помилки" в галузі національної політики, слабкість ідеологічного керівництва роботою школи і т.ін.⁷⁹ У зв'язку з таким поворотом подій в листі Кагановичу Шумський пише, що підозри комуністів-українців у націоналізмі є ревізією рішень червневого пленуму 1926 р. й виправдовують русотяпські лозунги, що гуляють в партійній організації: "Українізацію без українців", чи "Ми проведемо українізацію не українськими руками"⁸⁰.

На лютнево-березневому об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У 1927 р. Шумського відкрито звинуватили в "націонал-ухильництві". В політичну лексику ввійшов ідеологічний ярлик "шумськізм". Як слушно зауважує В.Чехович, це "поклало початок переслідуванню тих, хто відповідав за українізацію, і насамперед працівників Наркомату освіти УСРР, що також гальмувало роботу"⁸¹.

3 лютого 1927 р. наркомом освіти було призначено М.Скрипника, який активно та послідовно намагався проводити курс на українізацію системи освіти. 6 липня 1927 р. ВУЦВК і РНК УСРР схвалили постанову "Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури". Згідно з нею скасовувалися всі попередні законодавчі акти про українізацію й кодифікувалися правові положення в цій сфері.

Позицію нового наркома освіти досить вдало характеризував український закордонний дослідник В.Гришко: "Скрипник з великим завзяттям узявся здійснювати якраз ті головні національно-політичні завдання "будівництва Радянської України", що їх підкреслювали Шумський і Хвильовий, лише в ортодоксально-більшовицькому їх ідеологічному оформленні", і далі, він "вийшов далеко за

межі культурництва, надавши акції українізації справді державницького характеру”⁸². Однак перехід сталінського керівництва на початку 30-х років до відвертої шовіністичної великодержавної політики поклав край цьому позитивному процесові.

Надзвичайно важливе значення для розуміння офіційної політики українізації має з’ясування її головних завдань і стратегічної мети. На перших порах партійно-державне керівництво розглядало сенс українізації досить обмежено – лише як знаряддя комуністичного виховання трудящих⁸³. В подальшому ці завдання значно розширюються. Характерно, що представники різних позицій в урядових структурах мали відмінне тлумачення суті українізації. Так, В.Чубар на VIII Всеукраїнському з’їзді Рад заявляв, що “українізація полягає в тому, щоб залучати до державної роботи максимальне число українського елемента, щоб в рамках пролетарського Союзу радянських республік виявити максимум самостійності в роботі кожної союзної республіки”⁸⁴. А на I Волинській губпартконференції головну мету українізації вбачали в наданні “поняттю більшовизму українського вигляду”⁸⁵. Значні корективи були зроблені в тезах червневого пленуму ЦК КП(б)У в 1926 р. Г.Гринько навіть вважав, що в них проведено певний поділ між двома періодами українізації: “Ми закінчуємо той період, коли українізація була одним із засобів воєнно-політичного союзу робітників і селян... Ми вступаємо вже в період, коли українізація стає одним із засобів будівництва соціалізму (керівництво культурним українським процесом по суті)”⁸⁶. М.Скрипник, піддаючи критиці обмеженість погляду на українізацію як “засобу зв’язку з масами”, також вважав, що вона є джерелом соціалістичного будівництва⁸⁷. Аналогічну позицію займав і О.Шумський.

Обґрунтовувати потребу у здійсненні українізаційного курсу керівники КП(б)У намагалися, протиставляючи його підходам до національних проблем, які сповідувалися їхніми

ідеологічними супротивниками, зокрема представниками української національної демократії. При цьому вони вдавалися до суттєвого спрощення, навіть до викривлення справжньої ідеології та практики своїх ворогів. Подібні інвективи досить цікаві з погляду застосування українізації як знаряддя політичної боротьби. Зокрема В.Затонський у доповіді “Національне питання на Україні” висловився так: “Справді українські шовіністи, аж ніяк не домагаються українізації руських (так в оригіналі) робітників та взагалі руських, євреїв та інш. на Україні. Вони хочуть лише мати “Україну для українців”, щоб уся влада, все керівництво політичним, господарським та культурним життям було виключно в руках українців (українців за походженням та націоналістичних переконань, до того буржуазно-куркульської орієнтації)”⁸⁸.

Тим самим чільний більшовицький керівник намагався застрахувати себе та інших українізаторів від можливих “національних ухилів” і, не дай боже, від гріха – націоналізму.

В цілому ж, в партійно-державному керівництві мали місце два підходи до українізації. Перший – сприйняття її як серйозної тривалої самоцінної політики, другий – як тимчасової тактики, що повинна підпорядковуватися інтересам класової боротьби. Щодо останньої маємо досить вдалу характеристику, надану Г.Лапчинським, колишнім лідером так зв. “федералістської течії” у КП(б)У. На його думку, чимало партійців вважали, що нова політика “являється лише маневром для опанування дрібно-буржуазною стихією, тільки фікцією”⁸⁹. Якщо першу позицію українська інтелігенція підтримувала і брала активну участь у національно-культурному будівництві, то друга – сіяла в її середовищі недовіру до радянського режиму і зневіру в його офіційній політиці. Розвиток політичної ситуації привів до домінування другого підходу. В той же час, як свідчить аналіз українізації, ключова роль у її

здійсненні належала інтелігенції. Саме національна інтелігенція брала найактивнішу участь у розвитку української системи освіти, коренізації державного апарату.

Слід враховувати, що курс КП(б)У на залучення української інтелігенції до здійснення українізації викликав сильну протидію частини центрального партійного керівництва. Так, Г.Зінов'єв на засіданні президії ЦКК ВКП(б) у червні 1927 р. заявив: “На Україні проводять таку “українізацію”, яка суперечить нашій національній політиці..., допомагає петлюрівщині, а справжньому шовінізму відсічі немає”⁹⁰. Член ЦВК СРСР Ю.Ларін за особистою вказівкою Сталіна написав статтю, в якій різко критикував практику українізації. Зокрема його турбувала необхідність звертання до місцевої непролетарської інтелігенції. Це, на думку автора, посилювало можливість перетворення “націоналістичних перегибів у відхід від стратегічної лінії компартії”⁹¹.

Комісія ЦКК ВКП(б) на чолі з Є.Ярославським відкинула такі звинувачення й підтвердила відповідність національної політики КП(б)У загальному офіційному курсові⁹². Хоча комісія зазначила, що в процесі спільної роботи по українізації між комуністами й безпартійною інтелігенцією відбулось зближення, яке “в окремих випадках вилилось у братерське єднання й навіть підпорядкування комуністів безпартійній інтелігенції”⁹³.

Такий висновок явно мав розбіжності з дійсністю, хоча досить адекватно відображав підходи до ролі інтелігенції, що існували серед вищого партійно-державного керівництва. Крім того, тут ставилася дуже важлива проблема керівництва ходом українізації чи, у ширшому контексті, ідейного впливу на процес національно-державного та національно-культурного розвитку. Від її вирішення, в кінцевому рахунку, залежала доля всього національного відродження України.

Офіційна позиція тут зводилася до єдиної тези: тільки

компартія повинна керувати здійсненням українізації, протидіючи будь-яким спробам опозиційних сил мати свій вплив. Це було розраховано на встановлення повної ідейної монополії правлячої партії в справі національного розвитку. Таке прагнення закріплювалось в усіх партійних документах з питань українізації. Так, політбюро ЦК КП(б)У в квітні 1925 р. прийняло рішення, згідно з яким робота комісії по українізації повинна була йти по лінії “ідеологічного керівництва роботою освіти, літератури, різних громадських організацій”⁹⁴.

Проте хід культурного розвитку України показав, що правлячий режим у той період був просто не в змозі встановити над ним свою повну монополію. Цей безперечний факт, що пізніше заперечувався радянською історико-партійною наукою, повністю підтверджують документальні матеріали 20-х років. На квітневому 1925 р. пленумі ЦК КП(б)У В.Затонський вбачав головну небезпеку в тому, що українізація частково пішла знизу, самовпливом⁹⁵. ЦК КП(б)У в закритому листі від 30 жовтня 1925 року вказував: “У вельми слабко українізованої партії не вистачало й не вистачає сил слідкувати за тим, щоб швидкий та бурхливий розвиток української культури ... йшов по радянсько-комуністичному руслу, а не по руслу дрібнобуржуазно-національної контрреволюції”⁹⁶. Характерно, що такою “контрреволюційною” силою вважалася саме більша частина української інтелігенції.

На початку 1926 р. також з’ясовується, що в процесі українізації переважає “елемент стихійності”, нарощується боротьба за її використання. Активність української інтелігенції розцінювалась КП(б)У як спроба консолідації ворожих угруповань з метою захоплення впливу в тих чи інших галузях державного будівництва і культурного відродження, оформлення ідеологічного фронту антирадянської інтелігенції⁹⁷. В.Чубар на червневому 1926 р. пленумі ЦК КП(б)У заявляв: “Чим більше ми поширюємо зараз

нашу роботу в національній справі силами позапартійної інтелігенції, тим більше, на деякий термін, націоналістична буржуазія має можливість проводити свою ідеологію"⁹⁸.

На нашу думку, слабкість компартії у справі справді національного відродження пояснюється такими чинниками. По-перше, теоретична основа національної політики більшовицького режиму відрізнялася значним схематизмом, ілюзорністю і недостатнім врахуванням реалій, що склалися. Попри зростання числа українців у складі КП(б)У, й надалі в ній був досить незначний свідомий український елемент. Крім того, значна частина партійно-державного керівництва, що займала на початку 20-х років великодержавні імперські позиції, і в нових умовах продовжувала гальмувати проведення українізації. КП(б)У за своєю суттю не була українською структурою, а лише відгалуженням загальноносоюзної партії й тому, перш за все, проводила політику центральної влади. Заважав справі і формальний, бюрократичний підхід, що посилювався з приходом Кагановича.

Нормальний перебіг національно-культурного розвитку, коли українська інтелігенція відігравала в ньому провідну роль, оцінювався компартією явно неадекватно. Звідси і спрямованість на ідейне протиборство, намагання нав'язати офіційний стереотип розуміння перспектив національного процесу.

Концепція українізації народжувалась у жорсткій політичній боротьбі, яка відбувалась між трьома своєрідними центрами тяжіння. Це нечисленні, але активні націонал-комуністичні сили, великоросійськи орієнтована частина КП(б)У та українська громадськість, представлена, переважно, науковою, освітньою та літературною інтелігенцією. Всі три чинники намагалися визначити національно-культурний розвиток України. Але потенційні можливості у них були різні. Найбільш послабленою виявилась позиція громадськості, яку владні структури взагалі намагалися усунути від впливу на національно-

культурний процес. Національно-комуністичні сили отримали тимчасову можливість реалізувати свої ідеологічні цілі в найбільш вдалих заходах українізаційного курсу. Але їхні можливості повсякчас гальмувалися перманентною боротьбою з “націонал-ухильництвом”. Напевне, правлячий режим допускав певну лібералізацію у національному питанні лише під тиском політичних обставин. Великодержавницькі сили у КП(б)У мали постійну підтримку з центру. Зрештою, наслідком цього протистояння маємо непослідовний, позначений певними крайнощами, характер офіційної українізаційної концепції.

2. “Українізація” апаратної сфери: партії, державних органів, комсомолу

Апаратна сфера була найбільш політизованим напрямком українізаторського курсу. Саме тут у неприхованому вигляді здійснювалась стратегічна мета більшовицького режиму – встановлення остаточного контролю над населенням та територією України. Адже, чим більше національних кадрів буде поставлено на службу владі, тим стабільнішим буде її існування. Одночасно процес українізації бюрократичної системи не слід оцінювати лише як перемогу радянської влади. У деякому випадку ми маємо справу з явно амбівалентним явищем, оскільки просування українців по владних щаблях відкривало перед ними більше можливості висувати і обстоювати власне українські національні інтереси, які значним чином не співпадали із загальносоюзними, імперськими. Тобто радянська влада в Україні мала певну перспективу стати справді українською. Ця тенденція викликала серйозне занепокоєння союзного партійно-державного керівництва, яке для приборкання зміцнілих “націоналів” досить ефективно використовувало зброю постійної боротьби з “національними ухилами” різного ярликування (“шумськізм”, “хвильовизм”, “волобу-

євщина”, “скрипниківщина” тощо).

Політика українізації відкривала перед українцями небачені до цього можливості соціальної мобілізації. Причому, вперше за багато століть українство не було перешкодою для просування у бюрократичні служби, навпаки, знання української мови було запорукою успіху, перевагою перед тими, хто її знав погано, або взагалі не знав. Тепер українцеві не треба було притлумлювати власне “я”, цуратися чи соромитися свого українського коріння та етнічності. Тим самим було завдано серйозного удару по комплексу національної меншовартості, що, в цілому, сприяло ствердженню масової національної свідомості, зміцненню національної ідентичності.

Така ситуація відчутно позначилась і на соціальній структурі українського суспільства. Як зазначає Б.Кравченко: “По-перше, українізація (в період великого безробіття серед службовців) давала нечувані можливості тим, хто володів українською мовою під час її запровадження у службову практику. По-друге, адміністративна реформа, що скасувала старі губернії і розташувала нові регіональні центри значно ближче до села, відкривала нові можливості для географічної та професійної соціальної мобільності української сільської інтелігенції та напівінтелігенції”⁹⁹.

У той же час не слід забувати, що українізація у цій ділянці проводилась суто адміністративними методами, тут було найменше народної ініціативи знизу. З психологічної точки зору саме в апаратній сфері виявилися особисті, кар’єристські мотивації, які жодним чином не пов’язувалися з гаслами національного відродження. Проблему впливу формування національної бюрократії на процес національного відродження та державотворення тодішні українські мислителі, окрім хіба що В.Винниченка, глибоко не зрозуміли.

Оскільки КП(б)У була основою політичної системи, варто почати з розгляду реалізації українізаторського курсу саме у партійному середовищі, особливо в її

командній верхівці.

КП(б)У, у всій своїй масі, на початок 20-х років була організмом, найменшим чином готовим до українізації. Компартія, як за своїм складом, так і за внутрішньою доктринальною природою, була явищем чужим для української традиції. Певний український елемент у КП(б)У з'явився лише внаслідок масового вступу боротьбистів. Але централістські проросійські сили намагалися позбутися небажаних для себе “дрібнобуржуазних” “націоналістичних” елементів. З 4000 колишніх боротьбистів, які в 1920 році вступили до КПУ, у 1921 р. залишилося лише 118¹⁰⁰. Але й ці нечисленні ентузіасти української справи, особливо Г.Гринько, О.Шумський, П.Солодуб, О.Буценко, П.Любченко, Ю.Озерський, мали потужний мобілізуючий вплив на хід українізації.

Партійний перепис 1922 року чітко продемонстрував неукраїнський характер КП(б)У. Щодо національного складу: українці – 23%, росіяни – 54%, інші – 21%. Майже половина всіх комуністів (48%) знаходилася у Червоній армії. Українці тут становили лише 14% партійців. Близько 80% членів КП(б)У проживали у містах (склад населення був майже зворотно-пропорційним). У мовному відношенні ситуація була ще гіршою: партія виявилась майже всуціль російськомовною: 99% – вільно розмовляли російською, 82% – використовували її як мову повсякденного вжитку. Українською володіли лише 11% членів КП(б)У¹⁰¹. В останньому випадку йдеться напевне лише про пасивне володіння мовою.

Ці дані давали всі підстави визначати склад партії на Україні як російсько-єврейський (М.Бухарін на XII з'їзді РКП(б)¹⁰². У 1923 році національний та мовний склад КП(б)У практично не зазнав змін (про ці дані вже йшлося в попередньому параграфі).

Надалі стимулюється приплив до партії українців. Статистичні дані чітко фіксують цю тенденцію¹⁰³.

Таблиця 1

	Загальна кількість членів КП(б)У	З них українців		Росіян		Євреїв	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1.01.1924	57 016	18 084	33,3	24 432	45,1	7 640	14,0
1.01.1925	101 852	37 537	37,0	44 190	43,5	12 072	11,9
1.01.1926	151 939	66 465	43,9	57 004	37,0	16 988	11,4

З наведених даних видно, що певний перелом в українізації партійного складу відбувся у другій половині 1925 року, коли українці в абсолютних та відносних цифрах перевищили кількість росіян. Але навіть у цей час у партійних документах визнавалася непевність в українському характері компартії. У матеріалах щодо українізації держaparату, підготовлених до квітневого пленуму 1925 р., йшлося про таке: “КП(б)У не вистачає ще багато того, щоб з повним правом називатися “українською партією”, хоча вона живе і працює на території УСРР й проводить відповідну національну політику. Коли наші вороги з емігрантського табору стверджують що, КП(б)У є “пришлою владою”, то в цьому є деяка примара правдоподібності (!), щоб цілком називатися українською, партії бракує двох суттєвих рис: 1) української національної більшості її членів, та 2) володіння українською мовою”¹⁰⁴.

Крім того партійна верхівка мала у своєму складі ще менший відсоток українців, ніж серед партійних мас. Цей безперечний факт визнавався і керівниками КП(б)У. Процес українізації верхів відбувався також повільніше. Л.Каганович звітував, що кількість етнічних українців у центральному комітеті зросла з 16 % у 1923 р. до 25% у 1925 р.¹⁰⁵. Щодо володіння українською мовою – справи були ще більш

кепськими. На кінець 1926 р. з 45 членів ЦК КП(б)У лише 14 володіло українською мовою. Серед тих, хто не знав української – такі чільні більшовики як Петровський, Аусем, Балицький, Гулий, Медведєв. Л.Каганович атєстований як слабкознаючий мову¹⁰⁶. В цілому українізація партії відбувалась значно повільніше від зрушень у культурній та освітній сферах. Усе це дало О.Шумському підстави заявити: “Темпи українізації нашої партії є темпи чумацького обозу порівняно з експресом розвитку української культури”¹⁰⁷.

Станом на 1927 рік українізація партійних лав зростає. Згідно з партійним переписом з 168 087 членів КП(б)У, які заповнили анкети – 52% були українці. Фактично у цей рік українська етнічна складова перевищила половину загальної кількості комуністів. Серед комуністів українців – 70% визнали українську мову рідною. У КП(б)У загалом третина членів визнала українську мову рідною (це утричі більше, ніж у 1922–23 рр.). Зросла кількість партійних українців і серед робітничого класу. Якщо у 1922 р. лише 22% українців-комуністів вважалися робітниками, то у 1927 р. цей показник підвищився до 56%¹⁰⁸.

Окрім зміни національного складу КП(б)У українізаторський курс виявлявся в переводі на українську мову партійної преси, діловодства центрального та місцевих апаратів, мережі партійної освіти.

На останній варто зупинитися детальніше. Як відомо, партійні та радянські кадри середньої ланки готували радпартшколи. Станом на 1928 р. в УСРР їх було 524¹⁰⁹. Партійних та державних функціонерів вищої ланки, викладачів суспільних наук готував створений 1922 р. Комуністичний університет ім. Артема. Відповідно до декрету РНК УСРР від 27 липня 1923 р. передбачалися заходи з українізації радпартшкіл по всій Україні, за винятком національних районів. У Комуністичному університеті вводилося викладання української мови, як обов’язкового предмету навчання, та викладання окремих предметів

українською з обов’язковим складанням заліків тією ж мовою¹¹⁰. Але цей процес надзвичайно затягнувся, так що навіть у постанові ЦК КП(б)У (липень 1927 р.) визнавалося: “директива ЦК у питаннях українізації університету залишалась ще не виконаною”, і передбачалося прискорити темп українізації цієї установи, завершивши її у 1927/28 навчальному році¹¹¹. Одночасно при Комуністичному університеті були відкриті національні сектори: польський, єврейський, молдавський для підготовки компартійних кадрів національних меншин. Функціонували також 2 єврейські, польська, німецька, молдавська, болгарська, грецька та татарська радпартшколи¹¹².

Для об’єктивності картини варто зупинитися і на ускладненнях, що постійно виникали у процесі українізації компартії. Наявність їх була просто неминучою, оскільки новий курс незмінно вступав у суперечність із основними доктринальними ідеями більшовиків з національного питання, які сформулювалися ще за часів громадянської війни. Про потужний централізаторський опір у керівній верхівці як КП(б)У, так і РКП(б) політиці українізації 1923 р. вже йшлося.

Але серед гальмівних чинників необхідно враховувати й психологічні великодержавні настанови у широких партійних масах. До них додавалася ще й пасивність, небажання радикально змінювати власне життя й діяльність задля “примх націоналістів”. Подібні масові настрої у компартійному середовищі постійно фіксуються у партійних документах протягом усієї доби українізації. Так, матеріали, підготовлені до квітневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У, засвідчують такі факти: “Досить часто мали місце такі випадки, коли відповідальні партійні працівники, з тих, що були перекинуті на Україну з РСФРР, оцінювали українізацію як петлюрівщину, контрреволюцію, а тих партійців, хто володів і користувався українською мовою, вважали “заядлими петлюрівцями”, “самостійниками” тощо. “Не-

рідко помічено й нерозуміння задач партії в національному питанні не тільки з боку окремих товаришів, а і з боку цілих організацій. Наприклад, в Одесі, на українізацію дивляться дуже багато товаришів як на дещо другорядне, без чого можна обійтися”. Окрім Одеси несерйозне ставлення до українізації виявили партійці Петровського району, Луганської та Зинов'євської округ. “Не припинилися ще консервативні розмови про шевченківське та “галицьке” наріччя, про необхідність починати українізацію не з партійців, а з юних лєнінців (у Херсонській окрузі). Також з боку партійців лунають вимоги говорити на російській мові”¹¹³.

Українізація КП(б)У, однак, мала поважні політичні наслідки. Деякі дослідники, зокрема Б.Кравченко, цілком виправдано пов'язують українізаційний курс з появою націонал-комуністичної течії в компартії¹¹⁴. Централізаторські сили змушені були прикладати чимало зусиль для вгамування автономістського курсу частини керівництва КП(б)У.

Зростання українського складника в КП(б)У, особливо поява націонал-комуністів, позначилась і на позиції частини більш поміркованої української еміграції. Так, В.Винниченко у своїй брошурі “Поворот на Україну” (1926 р.) схильється до думки, що “в керівних центрах компартії України тепер уже значно збільшилась кількість національно свідомих елементів, не гірших українців, ніж які-будь “патріоти” в сенсі розуміння й відчуження потреби всебічного відродження і розвитку української нації”. І, як наслідок, втрачається сенс говорити про “окупаційний характер влади” на теренах УСРР¹¹⁵. Проте подальший перебіг подій, початок масованої боротьби з “ухильництвом” показав примарність подібних надій. Централізаторські сили у КП(б)У, враховуючи несамостійний характер останньої, все ж виявились потужнішими і, зрештою, на межі 20–30-х років взяли гору.

Процеси, подібні до українізації партії, розгорталися і у середовищі ЛКСМУ. Відмінним було лише те, що молодь

Хід "українізації" та її вплив на суспільно-політичне життя

швидше, ніж старші однодумці, сприймала ідею опанування українською мовою. Всі статистичні дані незмінно засвідчують більш високі показники у комсомольців і за кількістю українців, і за кількістю тих, хто володів мовою. Видається, що у цьому явищі не останню роль могли зіграти міркування суто особистісного, навіть кар'єрного характеру. Молодь більш загострено відчула привабливість володіння українською мовою у справі реалізації власного соціального становлення. Так здорова справа соціальної мобілізації виступала своєрідним критерієм ефективності та результативності українізаторського курсу. Конкретні темпи змін національного складу ЛКСМУ виглядали наступним чином¹¹⁶.

Таблиця 2

Рік	Українці %	Росіяни %	Євреї %
1924	48,3%	23,2%	23,6%
1925	58,1%	20,6%	17,8%
1926	63,0%	19,2%	13,0%

Ще вищими темпами зростала частка українців серед комсомольського активу¹¹⁷.

Таблиця 3

Рік	Українці %	Росіяни %	Євреї %
1924	19,1%	16,3%	61,1%
1925	60,9%	12,5%	18,3%

Досить складні процеси відбувалися і в державному радянському апараті. Як відзначалося на засіданні комісії РНК, на Україні в 1923 р. із 75–80 тисяч загальної кількості радянських службовців близько 50 тисяч мали потребу у

вивченні української мови¹¹⁸.

Надії українських сил на зміни у цій чиновничій верстві досить вдало побачив Б.Кравченко: “То був апарат, що його належало українізувати протягом 20-х рр. Після військових поразок національного руху національні прагнення українців могли обстоюватися та виражатися тільки завдяки цій бюрократії. Головне завдання, що стояло перед програмою національної консолідації, полягало в тому, щоб українізувати цю бюрократію у найповнішому значенні цього слова”¹¹⁹.

Проблема юридично-правових основ здійснення українізації державного апарату вже неодноразово порушувалась українськими дослідниками, як істориками, політологами, так і правознавцями. Відповідно досить чітко можна простежити певні закономірності у цій сфері. Як і на інших ділянках, ці правові документи мали характер декретів та постанов ВУЦВК і РНК.

Законодавчі акти, прийняті до 1923 р., фактично не знайшли практичної реалізації. Тільки з прийняттям офіційного курсу на коренізацію ситуація стала мінятися на краще. У цьому сенсі першим актом, що закладав правову основу фактичної українізації державного апарату, слід вважати Постанову ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови”. Основною метою цього документу було “ще більше пристосування державного апарату до потреб, до побуту і до мови українського народу”. Конкретно ця ідея реалізувалась у таких положеннях: визнання мов усіх національностей, що проживають в УСРР – рівноправними, українська та російська мови вважались найпоширенішими, але українська вибиралася як “переважаюча для офіційних зносин”.

Передбачалося протягом року перевести на українське діловодство такі відомства: керування справами ВУЦВК, РНК, Наркомосу, Наркомзему, Наркомвнусправ, Наркомпроду, Наркомспецзабезу та низку їхніх місцевих органів.

Діловодство в губерніальних і окружних органах проводили переважно українською мовою. У судочинстві вводилося мішане діловодство, як українською, так і російською мовами. На районному рівні, за винятком національних районів, перевага віддавалася українській мові. Вперше вводилась регламентація у знанні мов щодо співробітників державних установ. На службу у державну установу не приймали тих, хто не володів “обома найбільш поширеними мовами”. Особливий дозвіл давав можливість обходити цей пункт, але при умові, що новопризначений чиновник вивчить українську мову протягом 6 місяців. Особи, які вже перебували на державній службі до моменту надання чинності цьому декретові, мали вивчити мову протягом року (так встановлювався “перший термін для держслужбовців – серпень 1924 р.). Пункт 22 зазначеної постанови передбачав і покарання за невиконання встановленого терміну – “безумовне звільнення з державної служби”. Для забезпечення знання мов Наркомосові доручалося організувати для навчання співробітників радянських установ української мови курси двох типів: короткотермінові до 3 місяців та довгострокові до 9 місяців¹²⁰.

Для практичної реалізації названих настанов у скорому часі була створена система комісій, як у партійних, так і в державних органах. Ця система була доволі несталою, зазнавала постійної реорганізації, змін, доповнень і тому наразі її важко визначити у певному об’ємі для всього періоду українізаторського курсу. Серйозні зміни у структурі тимчасових партійно-державних органів, що відповідали за українізацію, відбулися 1925 р. Тому доцільно розглянути цю систему у два етапи: перший охоплює 1923–1924 р., другий, відповідно, з 1925 по початок 30-х років.

1923 р. – при ЦК КП(б)У функціонувала комісія з національного питання. Саме на її засіданнях приймалися найважливіші рішення щодо українізації, які пізніше реалізовувалися по радянській лінії. Так, на засіданні цієї

комісії 23 травня 1923 р. було прийнято постанову, яка визначала річний термін українізації діловодства частини Наркоматів, а для державних службовців декретувалося обов'язкове знання обох мов¹²¹. Пізніше ці настанови знайшли свій вираз у розглянутій вище постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. Цікаво відмітити, що у постанові партійної комісії використовується поняття “державна мова” (“всі закони видаються двома державними мовами”), якого в постанові ВУЦВК вже немає. Зникненням цього терміну законодавство зобов'язане рішенням червневого (1923 р.) пленуму ЦК КП(б)У. У постанові по доповіді Квірінга “Про заходи по здійсненню постанов XII з'їзду з національного питання” було схвалено замінити термін “державна мова” терміном “загальноживана”¹²². За таке рішення проголосувало 10 проти 5 учасників пленуму¹²³. Взагалі в законодавстві УСРР того часу, як у Конституціях (1919, 1929 р.), так і в інших законодавчих актах термін “державна мова” відсутній¹²⁴.

Крім того, у вищих партійних органах були сформовані й інші комісії. Зокрема, 1924 р. діяла спеціальна комісія з українізації профспілок. При губернських, пізніше окружних партійних органах також діяли комісії, що займалися проблемами українізації. 1923 р. при губкомах КП(б)У існували губернські комісії рівноправності мов.

При Раднаркомі існувала Комісія РНК з проведення в радянському порядку декретів XII партійного з'їзду з національного питання. Головою цієї комісії був Х.Раковський, членами: Гринько, Каплан, Ряппо, Кельмансен, Рокітов, Солодуб, Зорін.

При ВУЦВК у квітні 1924 р. було створено Центральну Комісію у справах національних меншостей (ЦКНМ). Аналогічні органи діяли при губернських, пізніше окружних, виконавчих комітетах Рад.

Таким чином, система комісій партійних та державних органів, що у 1923–1924 рр. займалися українізацією, виглядала так.

Схема 1. Система комісій партійних і державних органів, які 1923–1924 рр. відповідали за здійснення політики українізації.

Проте досить швидко з'ясувалось, що відчутних зрушень в українізації державного апарату так і не відбулося. Березневий (1924 р.) пленум ЦК КП(б)У визнав дуже слабкі успіхи щодо українізації керівних органів (центральных, губернських, окружних)¹²⁵. Наприклад, на Одещині у березні 1924 р., за даними губернської комісії рівноправності мов, були такі показники щодо українізації чиновників. У м.Одеса всіх співробітників адміністративних та господарчих установ – 6 668 осіб, з них українців за походженням – 2 162 особи, знають українську мову частково – 2 494 особи, добре знають українську – 660 чоловік (що становить близько 11% всіх службовців). По Одещині загальна кількість адміністративних працівників – 5 665 осіб, з них українців – 2 702 особи. Знає українську мову частково – 2 342 особи, добре – 699 (близько 12%)¹²⁶.

Причини такої ситуації досить вдало проаналізовані в доповідній записці голови Головополітосвіти П.Солодуба “Питання українізації”. В ній зазначено, що результат перших декретів незначний, а ефект українізації державних установ не сягнув тих розмірів, на які мали право розраховувати більшість українського населення. У цих законодавчих актах немає ніяких стимулюючих чинників фактичного встановлення рівності мов. Якщо на місцях установи під впливом мас йдуть їм назустріч, то центральні установи відірвані від спілкування з масами. Не виконуються пункти про звільнення чиновників, які не опанували у визначений термін української мови. Солодуб звертає увагу на те, що “фактичне невиконання декретів привело до того, що психологічний перелом у напрямку усвідомлення потреби введення національної мови і культури починає набувати у деяких групах службовців ... несерйозний (ліквідаційний) характер”. Вихід з непростой ситуації Солодуб вбачав у проведенні українізаційного курсу в більш категоричній формі. Причому він вважав, що “питання українізації значно глибші формального вивчення мови,

вони охоплюють у собі питання побуту, культури та історії України”¹²⁷.

Однак, вище партійне керівництво визнало доцільним піти більш обережним шляхом. Жовтневий (1924 р.) пленум ЦК КП(б)У схвалив доповідь В.Чубаря “Про українізацію”, в якій визнавалося за необхідне переглянути терміни вивчення української мови державними службовцями у бік продовження і “забезпечити тверде партійне керівництво роботою з українізації”¹²⁸. Одночасово головою РНК було сформульовано завдання активного залучення українців до праці у держапараті.

Наприкінці 1924 – на початку 1925 р. під керівництвом Чубаря ведеться розробка нового декрету щодо українізації державного апарату. 26 лютого 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло його доповідь по проекту декрету і визнало за необхідне подовжити термін українізації державних установ від 1 серпня 1925 р. (як було запропоновано) до 1 січня 1926 р.¹²⁹ Також було прийнято рішення створити Центральну всеукраїнську комісію з керівництва українізацією на чолі з головою РНК. Цікаво, що було запропоновано пом’якшити формулювання щодо звільнення співробітників за незнання української мови, вони отримували право поновитися на службі після того, як у достатній мірі засвоять мову¹³⁰. Але навіть такі помірковані кроки викликали протидію з боку деяких московських інституцій. Так президія Всеросійської центральної ради профспілок у листі до Й.Сталіна від 11 березня 1925 р. висловила занепокоєння, що прийняття нового декрету з повної українізації держустанов створить “загрозу одночасового звільнення великої кількості службовців та робітників”¹³¹. Керівникам КП(б)У, в особі секретаря ЦК І.Клименка довелося виправдовуватися перед генеральним секретарем ЦК ВКП(б), обіцяючи переробити документ у бік пом’якшення вимог до державних чиновників.

Та все ж, попри опір централістських сил як в УСРР,

так і за її межами, в українському суспільстві і тодішній правлячій еліті вже досить чітко викристалізувалася потреба у більш послідовній українізації. Були підготовлені нові, досконаліші нормативні акти, які набули чинності після квітневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У, на якому питання українізації було основним. Слід зазначити, що вирішальна роль у підготовці нового етапу українізації належить українським кадрам, передусім Шумському, Чубарю, Солодубу, Гриньку. Прихід на керівну посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича не сприяв початку нового етапу українізаторського курсу, навіть більше – вніс в його перебіг надлишок адміністрування, бюрократизму і посилення боротьби з “національними ухилами”.

Помітний слід у активізації українізації радянського апарату належить квітневому (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У, на якому із згадуваною вже доповіддю “Про українізацію” виступив О.Шумський. В ній зазначалося, що після рішень XII з’їзду значна частина компартії була неготова проводити нову національну політику, навіть впала “в деяку прострацію щодо національного питання”. Нарком освіти висловив свою стурбованість стихійним зростанням громадської активності української інтелігенції та її спробами відновити втрачені в результаті поразки визвольних змагань суспільні зв’язки. Визнавалось за потрібне використовувати українську інтелігенцію, але ставити при цьому її на “своє місце”. Для цього “потрібно, щоб партія органічно ввійшла в цей складний процес українського громадсько-культурного життя”¹³². В резолюції пленуму було закріплено схвалене раніше політбюро завдання продовжити і прискорити українізацію державного, партійного і профспілкового апаратів. Схвалено також проект декрету про українізацію радянського апарату, встановивши граничний строк українізації 1 січня 1926 р.¹³³

30 квітня 1925 р. ВУЦВК та ІНК УСРР нарешті оприлюднили постанову “Про заходи термінового проведення

повної українізації радянського апарату”. В цьому нормативному акті визнавалась недостатність попередніх досягнень щодо українізації радянського апарату. Встановлювався новий термін переходу всіх державних установ на українське діловодство – не пізніше 1 січня 1926 р. Створювалась система тимчасових органів, відповідальних за реалізацію апаратної українізації: Центральна Всеукраїнська комісія та відомчі комісії для центральних установ та окремих підприємств. Наркомат Робітничо-селянської інспекції повинен був проводити обов’язкову періодичну перевірку українізації радянського апарату. Окремим, п’ятнадцятим пунктом, встановлювалось, що співробітники державних установ, за якими буде помічено негативне ставлення до українізації, можуть бути звільнені адміністрацією без сплати вихідного забезпечення¹³⁴.

Таким чином проблему українізації бюрократичного апарату передбачалося вирішувати у суто бюрократичний спосіб, через спеціалізовані комісії та перевірку досягнутого. 1925 р. виникає маса нових комісій партійних, державних, радянських, профспілкових органів.

Першою, відповідно до рішень низки пленумів, була створена Комісія політбюро ЦК КП(б)У з українізації. Початково до її складу входило 27 осіб (пізніше склад зазнав змін, збільшившись до 35 осіб). Перше засідання цієї комісії відбулося 27 квітня 1925 р. Саме на засіданнях цього надзвичайного органу і відбувалося вироблення конкретної політичної лінії щодо українізації. Для підготовки конкретних питань у тій чи іншій сфері були створені відповідні підкомісії.

Подібна спеціалізація вже була реалізована з травня 1925 р., тоді комісія політбюро була розбита на шість підкомісій: з українізації партії та парторганізаційних заходів (голова Клименко); з народної освіти (Шумський), з українізації державного апарату (Лебідь), з друку (Скрипник), з профспілок (Угаров), з українізації армії

(Затонський)¹³⁵. Початково передбачалося, що комісія політбюро буде діяти обмежений час, необхідний для завершення українізації радянського і партійного апаратів. Завершення основної роботи планувалося на початок вересня 1925 р., коли будуть заслуговувати доповіді підкомісій¹³⁶. Проте, в силу складності завдань українізації, діяльність комісії була продовжена. Змінилася лише кількість підкомісій.

Станом на липень 1926 р. їх нараховувалось уже сім. Підкомісія народної освіти – голова Чубар, заступник – Хвиля. Підкомісія преси, літератури і партійної освіти – голова Затонський, заступник – М.Полов. Підкомісія партапарату – голова Каганович, заступник – Корнюшин. Військова підкомісія – голова Клименко, заступник – Кучмін. Підкомісія профспілок – голова Корнюшин. Кооперативна підкомісія – голова Шліхтер, заступник Одинцов. Підкомісія ЛКСМУ – голова Демченко, заступник – Височенко¹³⁷.

Відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У 15 серпня 1925 р. було створено Центральну всеукраїнську комісію з керівництва українізації радянського апарату при РНК УСРР, на чолі з головою РНК В.Чубарем, а на місцях – губернські та окружні комісії, на чолі з головами відповідних виконкомів. У всіх наркоматах та інших всеукраїнських відомствах, в установах на місцях засновувалися відповідні комісії з їх українізації. Порядок діяльності всіх цих спеціальних органів регламентувався постановою РНК УСРР від 16 липня 1925 р. “Про практичні заходи по українізації радянського апарату”.

На комісії різних рівнів покладалося: облік особового складу співробітників установ, перевірка знання ними української мови з поділом на три категорії (перша – добре володіння мовою, друга – посереднє, третя – які зовсім не знали її), роз’яснення законодавства тощо. Важливою сферою діяльності комісії були курси з вивчення чиновниками української мови.

З часом роль Центральної комісії по українізації при РНК УСРР зростає. Зрештою, після реорганізації система органів по реалізації політики українізації отримала такий вигляд (див. схему 2).

Окрім згаданих вище органів, важливе значення мав також Наркомат освіти, який мав забезпечувати науково-методичне керівництво ходом українізації, особливо спеціальними курсами з українізації радянських службовців, надавати для них відповідні кадри тощо. Наркомат робітничо-селянської інспекції та його органи на місцях здійснювали контроль за виконанням партійних та радянських директивних документів з українізації.

Комісії та курси з українізації потребували величезної кількості освічених кадрів, які б володіли українською мовою. Подібна ситуація відкривала непогані перспективи для ринку праці української інтелігенції.

Але, як зазначав Б.Кравченко, “попри те, що це гарантувало більшу зайнятість для української інтелігенції, нестача компетентних лекторів з українізації лишилася головною проблемою у південно-східних регіонах України. До 1926 р. нестачу лекторів на курсах української мови було більш-менш усунуто; викладачів з культури та історії все ще бракувало”¹³⁸.

Реальні зміни в українізації вищих органів виконавчої влади виглядали таким чином. У квітні 1925 р. з 25 854 працівників радянського апарату, що були обстежені, лише 8 306 чоловік (32%) були готові до праці українською мовою. Абсолютно не володіли мовою 17 548 людей, тобто 68%.

По окремих відомствах дані наступні: Укркомстрах українізований на 65%, Наркомос та Наркомзем – на 55%, Наркомсоцзабезпечення – на 49%, Наркомздоров’я – на 43%, Наркомзовнішторг – на 23%, Центральне статистичне управління – на 18%¹³⁹. Тут же з’ясовується цікава тенденція – найменш готові працювати українською мовою відповідальні працівники (таких виявилось 1 018 з 3 045 осіб, тобто

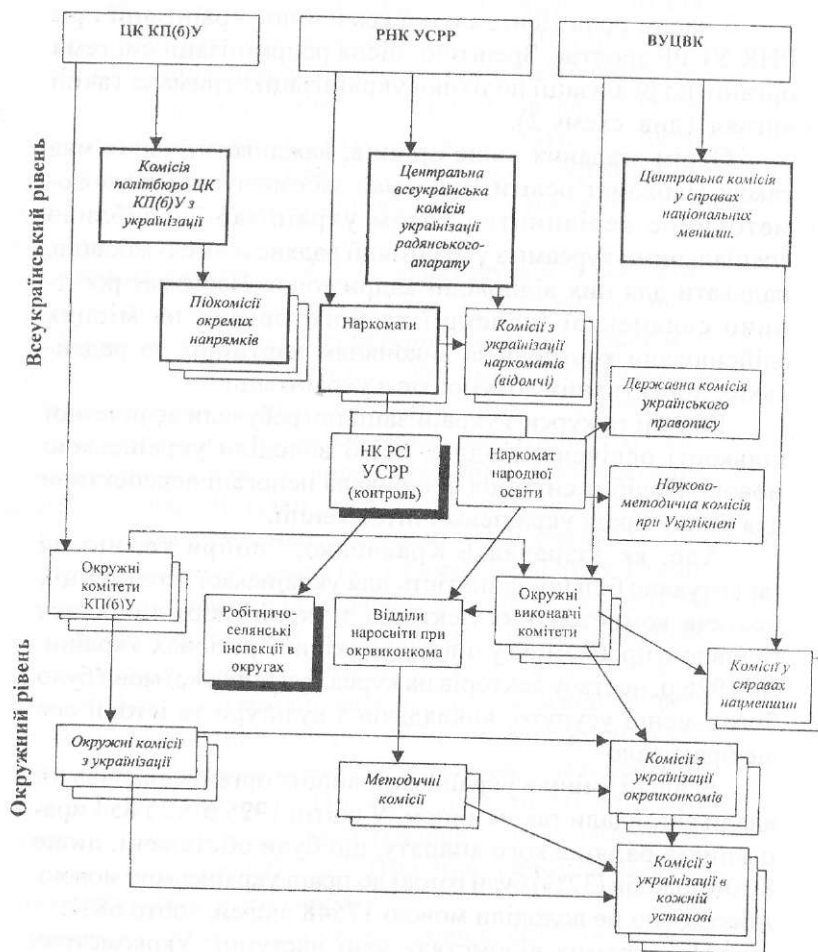

Схема 2. Система комісій партійних і державних органів, які з 1925 р. відповідали за здійснення політики українізації.

33%) та особливо їх партійна частина. З 1898 комуністів, які працювали на відповідальних постах у радянському апараті, мову знали лише 345 осіб (18% від загальної кількості комуністів).

Після реалізації відповідних рішень квітневого пленуму партійні документи фіксують деяке поліпшення ситуації. У п'ятнадцяти наркоматах зареєстровано 3320 співробітників. З них 685 добре володіють українською мовою, що становить 20,6% від загальної кількості, 1042 (31%) погано володіють та 1593 (48, 4%) взагалі не володіють. Діловодство наркоматів українізовано на 63,6% проти 15% у квітні. Серед найбільш українізованих відомств знову визнають: Секретаріат ВУЦВК, Наркомзем, Наркомсоцзабезпечення (на 90%), Наркомос (на 80%), Раднарком на 65%. Серйозне відставання у Наркоматі праці – 49%, Наркоматі внутрішніх справ – 25%, Наркомфіні – 45%. Середній відсоток працівників центральних урядових органів, що володіли українською мовою, піднявся до 52% проти 30% до квітневого пленуму¹⁴⁰.

Але при більш уважному аналізі з'ясовується, що наведені цифри свідчили більше про формальну сторону питання. У доповідній записці про роботу підкомісії ЦК КП(б)У з українізації держапарату та заходів Наркомату РСІ зафіксовано, що станом на листопад 1925 р. ситуація у шести наркоматах: освіти, праці, земельних відносин, фінансів, охорони здоров'я, юстиції “в основному відбиває негативне, байдуже відношення відповідальних робітників і службовців до переходу на укромову... Вже зараз ми маємо майже 30% відповідальних робітників і спеців, які або зовсім не знають мову, або дуже кепсько її знають”¹⁴¹. Окрім Наркомосу інші установи не мають достатньої кількості співробітників, які б добре володіли українською. Серед причин незадовільного стану називається перевантаження чиновників партійною роботою та відсутність уважного ставлення до справи українізації, виходячи з поширеного

переконання про те, що 1 січня наступного року не буде остаточною терміном переходу держапарату на українську мову. Пересічний відсоток службовців, що вивчають українську в межах установи, не перевищує 10.

Ще гіршою була ситуація з українізацією окружного апарату. Цей процес характеризується як “дуже млявий”, такий, що буде “загрожувати вчасному переходу на українську мову всього апарату”. Справа гальмувалася через брак коштів та літератури, підручників, відсутність нормального мовного оточення, а часом і негативним ставленням відповідальних працівників. Все це мало наслідком, що у 13 округах станом на 5 жовтня 1925 р. апарат було українізовано лише на 29,14%, а саме з 17189 службовців добре володіли українською мовою лише 1 914 осіб (11,14%) посередньо володіли – 3 086 чоловік (18%), зовсім не володіли – 12 189 чиновника (70,86%)¹⁴².

Наступного 1926 р. Комісія з українізації при політбюро ЦК КП(б)У констатувала “значне покращання досягнень щодо українізації спеців”. У порівнянні з 1925 р. по 35 наркоматах та інших центральних установах кількість службовців, віднесених до першої категорії (добре володіли українською мовою) зросла на 11%, з 173 до 380 осіб, віднесених до другої категорії (посереднє знання мови) зросла на 36,6%, з 323 до 1008 осіб, а кількість віднесених до третьої категорії (погане знання, або абсолютне неволодіння мовою) скоротилась на 14,7%, з 482 до 227 осіб¹⁴³.

Зросла і частка українців у вищих партійних, радянських державних органах. В.Затонський на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р. наводив такі цифри. В уряді УСРР на початок року українці становили 36,3%, росіяни – 31,8%, євреї – 16,8%, інші – 15,1%. З них добре володіли українською мовою – 23,9%¹⁴⁴.

Секретар ЦК КП(б)У Ф.Корнюшин стверджував, що з 9 членів політбюро українці становили – 6, тобто 66,6%, з 18 членів Президії ВУЦВК їх було 11 (61%, а з 22 членів

РНК – 12 (54,5%)¹⁴⁵.

На час проведення X з’їзду КП(б)У українці становили 44% членів міськрад, 88% – сільрад, 58% – окружних виконкомів, 59,5% – ВУЦВК, 65% РНК¹⁴⁶.

Постійно зростає показник українського діловодства: 1925 р. – пересічна частка по всіх установах – 20%, по наркоматах – 25%, наступного 1926 р. – по наркоматах відсоток українського діловодства піднявся до 65%. Навесні 1927 р. – по всіх установах цей показник досягав 70%. При цьому сільський апарат був практично повністю українізований. А в міських центрах перехід на українську мову сягнув небачених до того часу показників. У Дніпропетровську було українізовано три чверті всієї канцелярської роботи¹⁴⁷.

При розгляді апаратної українізації варто звернути увагу на ставлення громадськості до цього процесу. У багатьох випадках невдачі в українізації чиновництва пов’язують з відсутністю громадського сприяння цій справі. Натомість “у тих установах, де разом з адміністративними мірами вживають міри громадського характеру: улаштування концертів, вечірок, вистав і т. ін., де утворилось українське оточення і цілком уважно ставляться до справи українізації радапарату – там є певні досягнення й апарат, що вже зараз набув певного знання, може вчасно перейти на українську мову”¹⁴⁸. Як приклад наводиться конструктивний підхід керівництва Наркомосу та Наркомземсправ.

РСІ у травні 1926 р. зробила такі висновки: “українізація районного апарату здійснюється скрізь власними силами без допомоги округів. Значну роль у цьому відіграли вчителі, українська пересічна громадськість... На місцях українська інтелігенція дуже щиро сприяє українізації, створюючи лекторські бюро тощо”¹⁴⁹.

Іншою важливою проблемою була ймовірна загроза виїзду частини спеців за межі УСРР. Початок реальних змін у справі українізації апарату, потреба у вивченні української мови викликали незадоволення частини спеціалістів,

особливо тих, хто працював у господарчих установах. За даними обстеження РСІ у першій половині 1925 р. від них “лунали погрози, що у випадку тиску вони кинуть роботу на Україні і переїдуть до Москви, де і платня вища і немає потреби вивчати українську мову”¹⁵⁰. В більшості такі погрози були однією з форм опору українізаторському курсу з боку російських спеціалістів. Партійно-державні документи того часу справедливо звертали увагу на цей суто етнічний аспект проблеми: “У містах російська буржуазія, ... а особливо російські урядовці, котрі мали тепленькі місця в своїх руках, починаючи від університету, до діловода – ці руські (так в оригіналі) урядовці надзвичайно яро протестували проти українізації”¹⁵¹.

Слід визнати, що партійно-державне керівництво УСРР було стурбоване погрозою “втечі спеців” за межі республіки. На засіданні комісії політбюро з українізації у травні 1925 р. було визнано за необхідне, щоб у доповіді про українізацію державного апарату були представлені дані про кількість спеців, що від’їхали у зв’язку з українізацією. Відповідні матеріали мали надати ЦКК та ДПУ¹⁵². Швидше за все подібна “еміграція” не набула серйозних масштабів, що дало Л.Кагановичу у доповіді про стан українізації державного апарату УСРР заявити: “З боку різних фахівців, особливо на Донбасині, було найбільше заяв про те, що вони можуть покинути посаду й переїхати до РСФСР, якщо на їх будуть дуже налягати з українізацією. Але ці заяви доводиться розглядати лише як залякування. Нема підстав гадати, щоби такий від’їзд до РСФСР набрав масового характеру. Навпаки, за останній час помічається з боку фахівців зацікавлення “українізацією” в широкому розумінні цього слова”...¹⁵³

Але напевне подібні погрози не припинялися і пізніше. Принаймні у листуванні між Центральною комісією з українізації при РНК та комісією політбюро з українізації і у 1926 р. досить часто піднімалося питання про “еміграцію спеців” з України до Москви¹⁵⁴.

Масового від’їзду насправді так і не відбулося. Основною причиною тут слід вважати не перемену у свідомості російських чиновників; а досить лояльні вимоги щодо оволодіння ними українською мовою. Крім того терміни завершення апаратної українізації постійно відкладалися. Зрештою цей термін був перенесений на 1 січня 1927 р., а пізніше – на 1 червня 1929 р.¹⁵⁵ Досить часто радикальні рішення по прискоренню українізації радянського і господарського апарату швидко скасовувалися, очевидно під тиском централізаторських сил. Так, 30 грудня 1925 р. Центральна комісія з українізації радапарату при РНК УСРР прийняла рішення “провести декілька зразкових звільнень на підставі постанови 30 квітня ц. р.” у тих випадках, де відставання у справі українізації є найбільш значним. При цьому у третій категорії службовців – звільняти тих, хто негативно, або вороже ставився до вивчення української мови¹⁵⁶. Але вже 1 лютого 1926 р. ця комісія, неначе злякавшись власної сміливості, схвалює нове рішення, що фактично переглядало попереднє. В ньому положення про “умовне звільнення” з посади службовців, які не володіли українською мовою, замінялося на “умовне залишення” на посаді¹⁵⁷. Зрозуміло, що чинним було лише залишення на своїх посадах.

Останнім серйозним правовим актом у справі апаратної українізації була постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 6 липня 1927 р. “Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури”. Відповідно до неї всі попередні акти про українізацію скасовувалися і затверджувалися положення, які кодифікували все законодавство у цій сфері. Другим розділом постанови передбачалося, що всі правові документи державних органів слід публікувати українською і російською мовами. Внутрішнє діловодство та зв’язки між установами належало проводити українською мовою. Останній, восьмий розділ обумовлював кримінальну відповідальність за порушення положень

українізації. Співробітники, які у відведений термін не вивчили мову, а також ті з них, хто негативно ставився до українізації, могли бути звільнені з посади без вихідної допомоги і без попередження. Знову прийматися на роботу вони могли лише після оволодіння українською мовою, що мала засвідчити кваліфікаційна комісія. У реальному житті ці положення фактично не реалізовувалися і, як зазначає В.Чехович: “на жаль, цей кодифікаційний акт у міру згортання українізації все менше застосовувався в державно-політичній практиці, а з часом про нього і зовсім забули”¹⁵⁸.

Зрештою, навіть апаратна українізація не минулася безслідно. У висліді її створилася нова ситуація в середовищі тодішньої правлячої еліти УСРР. Партійна і державна верхівка стала значно більше українською, порівняно з періодом захоплення влади в Україні. Націоналізація апарату (термін автентичний – використовувався у партійних і державних документах другої половини 20-х років), здавалося, свідчить про політичну перемогу більшовиків, зміцнює їхню владу в Україні. Але зворотнім боком цього процесу було посилення націонал-комуністичної течії в КП(б)У, яка набувала оформлених ідеологічних форм. Зміна характеру верхівки привела до серйозних зрушень у загальній соціальної структурі українського суспільства. У цьому сенсі цілком доречні висновки Б.Кравченка: “...Культурна русифікація представників розумової праці, яка ослабила соціальну базу української національної свідомості в минулому, після революції припинилася: 83 відсотків зайнятих розумовою працею українців вдома розмовляли по-українському”¹⁵⁹.

3. “Українізація” системи освіти

У галузі освіти наслідки українізаційного курсу були найпомітнішими. Особливої динаміки цьому процесові надавало те, що тут офіційна політика знайшла живий відгук

у людей безпосередньо причетних до шкільної справи – освітян. Відповідно – й найбільші успіхи – в українізації, перш за все, початкової та середньої школи.

Відповідно до прийнятих у 1923–1925 рр. законодавчих актів з питань освіти, передбачалось привести систему освіти у республіці у відповідність з національним складом населення. Тобто мовою освіти більшості мала стати українська, а всі національні меншини, що проживають компактними групами, мали право отримувати знання рідною мовою. Українську та російську мови було впроваджено як обов’язковий предмет до всіх шкіл, незалежно від мови навчання.

Проте законодавча база УСРР, по великому рахунку, не створювала оптимальних умов для розвитку національної освіти. На це звертали увагу і тодішні державно-партійні структури. Так, на засіданні Комісії політбюро ЦК КП(б)У з українізації 31 грудня 1926 р. була прийнята резолюція, в якій стверджувалось, що затримка в темпах українізації освітніх установ відбувається через відсутність загального декрету про українізацію освіти. Раднаркому республіки було доручено “в найближчий час провести декрет про українізацію освіти на Україні”¹⁶⁰. Але такий кодифікуючий законодавчий акт так і не був прийнятий.

Цілком очевидно, що ступінь готовності різних регіонів України до проведення українізації освітніх закладів був різним. Досить промовисті щодо цього дані містяться у доповіді з підсумків українізації 1924 р. заступника наркома Я.Ряппо. Йдеться про співвідношення між кількістю українського населення та охопленням учнів українськими навчальними закладами по окремих губерніях станом на 1 жовтня 1923 р.¹⁶¹ (див. табл. 4).

З наведених даних видно, що кількість українських шкіл переважала кількість українського населення у Полтавській, Київській, Подільській і Волинській губерніях. У решті губерній це співвідношення було протилежним. А

Таблиця 4

Губернії	% укр. населення	% укр. шкіл	% укр.-рос. шкіл	% рос. шкіл та шк. ін. нац.
Харківська	79,2	29,1	49,2	21,7
Донецька	47,9	0,4	0,7	98,9
Катерино-славська	78,5	54,9	14,3	30,8
Полтавська	92,9	97,7	–	2,3
Київська	76,8	92,4	–	7,6
Чернігівська	87,9	53,0	15,0	32,0
Волинська	70,5	87,7	1	11,3
Подільська	81,6	89,6	0,6	9,8
Одеська	53,6	34,0	34,0	32,0
По Україні	72,5	61,3	11,4	27,3

у Донецькій губернії школу практично ще не було українізовано. Середній відсоток українських шкіл по Україні виявився нижчим, ніж відсоток українського населення, на 11,2%¹⁶².

В ході українізації досить гострим було питання і про те, якою мовою навчати дітей – чи за ознакою національної належності, чи за ознакою вільного вибору дитини та її батьків? О.Шумський визначав, що при прийомі дітей до початкової школи треба керуватися як побажанням батьків, так і живою мовою дитини – тією, якою вона володіла до вступу до навчального закладу. “Виносити інше рішення, – підкреслював нарком освіти, – значить гвалтувати, калічити дитину. Її треба навчати грамоті тією мовою, яку вона

розуміє. Навчився грамоти – іди в яку завгодно школу”¹⁶³.

Переходячи до оцінки реальних результатів українізації в системі освіти, необхідно враховувати слушну думку дослідника В.Борисова: “Зведення ж підсумків в українізації загальноосвітньої школи до чисто кількісних показників (з точки зору сучасного дослідника) є невірними. В умовах тодішньої, негнучкої системи народної освіти, робити які-небудь висновки про успіхи чи невдачі українізації шляхом чисто відсоткових порівнянь не можна було”¹⁶⁴.

Принаймні це підтверджують дані про рівень русифікації українців на цей час. Перепис населення 1926 р. засвідчив, що 1 млн. 800 тис. громадян української національності рідною мовою вважали російську, а 200 тис. російської – українську¹⁶⁵.

Для порівняння розглянемо дані перепису 1930 р.: в Україні налічувалося 1300 тис. громадян, які вважали себе українцями, але рідною мовою вважали російську¹⁶⁶. Таким чином, протягом чотирьох років здійснення українізаторського курсу кількість русифікованих українців у межах УСРР скоротилася на 500 тис. осіб, що становить понад 27% від їхнього загального числа. При збереженні подібного темпу українізації можна було сподіватися, що через десять років повністю зникне таке соціальне явище як русифікований українець.

Для українізації системи освіти надзвичайно важливе значення мала позиція вчительства, а воно на 72% належало до української національності¹⁶⁷. Як образно висловився Б.Кравченко, “започаткувавши українізацію 1923 р., партія простягнула вчителям оливкову гілку миру”¹⁶⁸. Зміна політичного курсу режиму не залишилась без уваги з боку освітян. Зрештою вчительство задовго до рішень XII з’їзду РКП(б) працювало задля реалізації ідеї української національної школи. Зміни у соціально-психологічних настроях вчительства досить чітко були простежені представниками влади. Так, пленум полтавського губкому

в червні 1923 р. відмічав: “рішення з’їзду поглибили довіру до радянської влади й остаточно розвіяли серед інтелігенції національний романтизм”¹⁶⁹. Будівництво національної школи підтримувалося вчительством усіх національностей. У Подільській губернії польська школа, що довгий час була налаштована вороже до радянського режиму, тепер стала на шлях “радянзації”¹⁷⁰.

Проте досить швидко з’ясувалося, що наявна кількість педагогів неспроможна забезпечити викладання у новостворених українських школах. Нестача національних учительських кадрів була чималою. Так, газета “Більшовик” у 1923 р. зазначила, що задовольнити основні навчальні потреби можливо зусиллями 100 тис. учителів, а в освітній системі їх нараховувалося лише 45 тисяч¹⁷¹. Особливо гостро стояла ця проблема у промислових регіонах сходу та південного сходу УСРР. Як відзначалося на XII Катеринославській губпартконференції (1924 р.), не вистачало необхідної кількості вчителів-українців. По місту їх налічувалося лише – 33,2%, а по округах – 61,2% від загальної кількості¹⁷². В той же час поділ педагогів на лояльних та ворожих, який здійснювали владні структури, призводив до ізоляції та відсторонення кращих кадрів, штучно стримував хід українізації. Вихід шукали у прискореній підготовці фахівців через систему педагогічних технікумів та трирічних вчительських курсів. Або, для того, щоб укомплектувати україномовні школи на Донбасі, сюди направляли вчителів із Правобережжя або Полтавщини¹⁷³. За Б.Кравченком, “то був украй важливий процес, оскільки він забезпечував цей регіон першими кадрами національного руху”¹⁷⁴. Це викликало занепокоєння з боку компартійної верхівки. На квітневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У представник Донбасу Радченко вважав, що направлені з Полтавщини і Волині українські вчителі являються “справжніми петлюрівцями”¹⁷⁵.

Вельми серйозною небезпекою у справі українізації

системи освіти була нестача українських підручників. 1923 року з 2513 шкільних підручників, надрукованих в УСРР, лише 459 були україномовними¹⁷⁶. Якщо врахувати, що на територію республіки завозилися підручники, видані в Російській федерації, та заборонявся ввіз української книжки з-за кордону, то маємо співвідношення явно не на користь українізації системи освіти. 1924 р. заступник голови Наркомосу Я.Ряпо визнавав, що половина україномовних шкіл не була забезпечена відповідними підручниками¹⁷⁷. Лише після 1924 року Державне видавництво України значно збільшило випуск української навчальної книжки для потреб навчальних закладів різного рівня. А вже до кінця 1920-х років проблему так і не було остаточно закрито. Так, звіти 1929 р. свідчили, що “в Донбасі українізація шкіл відбувалася без підручників”¹⁷⁸.

Незважаючи на зазначені труднощі, протягом другої половини 20-х років спостерігається постійне зростання питомої ваги українськомовних навчальних закладів. Особливо успішною була українізація початкової (т. зв. трудової школи, або шкіл соціального виховання). Тут вимальовувалась така тенденція. Якщо 1922 року із загальної кількості шкіл 12 109 цього типу – українських було 6 105 (тобто 50,5%) і змішаних (українсько-російських) ще 1966 (16,2%), то 1925 року із загальної кількості у 15 209 установ – українських було 10 774 (70,9%) і змішаних ще 1 128 (7,4%)¹⁷⁹.

Для порівняння наведемо дані комісії політбюро ЦК КП(б)У з українізації на кінець 1926 р.¹⁸⁰ (див. табл. 5).

Українське населення – охоплення дітей навчанням рідною мовою – 45%.

На 1930 рік кількість українських початкових шкіл зросла до 14 430, російських – до 1504; для семирічок відповідні числа були – 1732 і 267¹⁸¹.

В межах загальної статистики простежуються певні відмінності між українізацією школи у місті та у селі й у

Таблиця 5

Рік	Загальна кількість шкіл	Українських		Російських	
		Показник	%	Показник	%
1922	12589	6150	50,4%	1866	16,2%
1923	17110	8604	50,7%	2230	14,2%
1924	15775	9876	66%	1403	9,4%
1925	15555	11496	77,8%	894	4,4%
1926	17560	14803	79,1%		5,3%

окремих регіонах України. Так у 1925–1926 навчальному році шкіл соцвиховання з українською мовою викладання у містах було – 43,8%, на селі – 81,9%, а разом 79,1%. Шкіл з російською мовою викладання у містах було 20,8%, а на селі – 6,1%, разом – 7,1%¹⁸².

В цілому, 1927 р. 82 відсотки шкіл були українізовані – їх відвідувало 76% загальної кількості учнів республіки. Того ж року у містах діяло 49% українських шкіл з 42% міських учнів¹⁸³. Особливе значення мало поширення української освіти у такому русифікованому регіоні як Донбас. Тут загальні показники були дещо скромніші, але з урахуванням початкового стану та етнічного складу населення можуть розглядатися як оптимальні досягнення. Якщо 1923 року у міських районах цього регіону існувало лише по одній українській школі, то вже 1929 року їхня кількість сягала понад третину, а кількість учнів україномовних шкіл дорівнювала половині їхньої загальної кількості¹⁸⁴.

Таким чином, можна стверджувати, що в межах початкової школи відбувся процес вирівнювання освітньої мережі та етнічного складу населення. 1927 р. 94% укра-

їнських учнів були зараховані до україномовних шкіл, а 1929 р. цей показник зріс до 97,2%¹⁸⁵.

Підняття соціального статусу української мови, її престижності, коли знання і володіння нею відкривало більші можливості для соціальної мобілізації, особливо для успішної кар'єри у державній службі, викликало зацікавленість і у представників неукраїнських національностей. Статистичні дані свідчать, що 1927 р. майже чверть російських та єврейських дітей було віддано батьками до українських шкіл. У Києві цей показник був навіть вищим – кожна третя дитина здобувала початкову освіту українською мовою¹⁸⁶.

По інших типах шкіл зростання україномовної освіти не було таким динамічним, але також досить суттєвим. В межах середньої освіти т. зв. професійних школах довелося починати майже з нульової відмітки – станом на 1922 р. було українізовано лише 0,3% профшкіл¹⁸⁷. Декілька років наполегливої праці принесли помітні зміни. Вже у 1925/26 навчальному році профшколи за мовою навчання на 51,9% були українськими і на 27,6% – російськими. Відповідно було охоплено українською мовою – 51,4% учнів, російською – 20,2%¹⁸⁸. Початкова школа на той час вже давала більшість випускників, які отримали освіту українською мовою, що посприяло українізації і професійної школи. Національний склад останньої також змінюється на користь українців. За національною ознакою учні профшколи у 1926/27 навчальному році розподілялися таким чином: українців – 54,9%, росіян – 18,3%, євреїв – 23%, інших – 5,8%¹⁸⁹. Проте головною перешкодою у подальшій українізації профшколи виступає брак викладачів, спроможних викладати по-українському. У цьому ж навчальному році їх було лише 42,8%, 1929 р. профшколи були українізовані на 66%, українсько-російськими було ще 16%. Дві третини учнів навчалися в україномовних закладах, 21% у змішаних¹⁹⁰.

Найбільш складною проблемою виявилась українізація вищої школи. При її вирішенні довелося мати справу із взаємодією відразу декількох суперечливих чинників.

По-перше, для створення національної вищої освіти необхідно було мати відповідні науково-педагогічні кадри. Йдеться саме про органічне поєднання наукового та навчального первнів у цій категорії фахівців. Як відомо, українська наука у попередній підімперський період зазнавала чималих обмежень й утисків і, відповідно, не мала змоги нормально розвиватися. Дещо краща ситуація складалася в галузі гуманітарних наук, особливо з українознавчими дисциплінами. Тут практично існував рівень розвитку, який майже дорівнював загальноєвропейському. У сфері ж природничих, точних наук було чимале відставання, особливо у справі напрацювання української наукової термінології. Крім того, до 20-х років практично не було досвіду україномовної системи вищої освіти. Вузи УСРР, в основному, були укомплектовані викладацько-професорським складом старої школи. У переважній більшості вони навіть не були українцями за походженням. Цим людям було доволі непросто перейти відразу на українську мову викладання, тим більше що в їхньому середовищі було поширене небажання здійснювати подібну трансформацію навчального процесу. Молоді кадри викладачів, які щойно прийшли до вузів, були куди більше схильні викладати українською, але вони мали ще низьку кваліфікацію і недостатній досвід.

По-друге, успішному процесові українізації вищої школи перешкоджав величезний брак підручників. Він був куди більшим, ніж для початкової та середньої школи.

По-третє, проблема крилася і в самому контингенті студентства. Особливо на початку 20-х рр., коли початкова і середня освіта ще не була переведена на українську мову, вступники до вузів так само не були готові опановувати знання по-українському. Надалі ситуація значно поліп-

шується: українізуються нижчі ланки – з’являється масовий грамотний україномовний випускник середньої школи – студентство вузів в більшості стає україномовним. Як проміжний варіант посилення українського складника непогану роль відіграли робітфаки.

Ситуація ускладнювалась загальною реорганізацією системи вищої освіти в межах УСРР. Партійно-державні реформи в цьому сенсі скеровувалися на докорінну руйнацію попередньої університетської освіти, перехід на дворівневу систему вузів: технікуми та інститути відповідної вертикалі (педагогічної, соціально-економічної, сільськогосподарської, індустріальної, медичної, художньої). Крім того, магістральними завданнями були – зміна соціального та національного складу студентства – пролетаризація та коренізація. Значною мірою планувалося позбутися у перспективі імперської спадщини, надмірної централізації вищої освіти лише у столицях: Москві та Ленінграді, шляхом створення власної української мережі вузів, які б готували фахівців з усіх галузей. Але окрім таких, безумовно позитивних починань у реформуванні вищої школи, прикрою повсякденною практикою вже у 20-ті роки стає посилення ідеологічного компартійного тиску у вузах, що виражалось у чистках небажаного владі елементу, як зі складу студентів, так і викладачів, у втраті вузами ознак будь-якої автономії, всевладді партійних комітетів тощо.

Ось у таких суперечливих умовах і проходила українізація вищої школи. Досить характерною ознакою змін щодо українізації вузів була динаміка національного та соціального складу студентства. Намагаючись створити т. зв. пролетарську інтелігенцію, правлячий режим зняв звичайні вступні вимоги для робітництва і найбіднішого селянства. Ця ситуація стала у нагоді насамперед українській сільській молоді, яка, долаючи проблеми браку знань початкової та середньої школи, змогла вступити до вузів. Досить потужна соціальна мобілізація дозволила змінити

соціальну та національну структури еліти, зменшила диспропорції, які існували до того часу. На думку Б.Кравченка, вступ сільської молоді до вузів тісно пов'язаний із загальним господарчим поліпшенням. “Особливо ця тенденція посилилася після 1923 р., коли економічна відбудова села дала змогу селянам матеріально підтримувати своїх дітей, поки ті навчалися у вузах... Якщо основною слабкістю соціальної структури української нації в минулому був брак міцної інтелігенції, то те, що 1928 р. 35 000 українців уже навчалось в інститутах і технікумах, стало великим досягненням”¹⁹¹. Проте шлях до цього був доволі непростим, адже 1922 р. українці становили лише 19% студентів інститутів.

У конкретних цифрах 1922/23 навчального року до числа студентів було зараховано: українців – 2264, росіян – 1223, євреїв – 1695, поляків – 29, латишів – 21, інших – 154¹⁹².

Надалі національний склад цих навчальних закладів змінювався таким чином¹⁹³.

Таблиця 6

	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки
1923/24 н.р.	30,5%	23,0%	41,3%	0,5%
1924/25 н.р.	36,3%	22,9%	37,9%	0,6%
1925/26 н.р.	43,9%	21,9%	30,8%	0,6%
1926/27 н.р.	50,9%	18,7%	26,1%	0,6%

Як видно, вимальовується чітка тенденція розростання питомої ваги українського складника серед студентства при зменшенні відсотків єврейського і російського. Зрештою українці стали домінувати. А 1928 р. їх показник ще збільшився – сягнувши 54%. Але все ж таки це було непропорційно мало, порівнюючи з питомою вагою українців серед

Хід “українізації” та її вплив на суспільно-політичне життя

всього населення УСРР того часу – понад 80%. У той же час росіяни становили лише 9,3%, а євреї – 5,4% населення республіки¹⁹⁴. А вони мали значно більшу долю студентства. В окремих вузівських центрах, особливо півдня та сходу, показники українського студентства були нижчими від загальнореспубліканських. Так у вищих навчальних закладах Одеси 1924/25 навчального року вчилось¹⁹⁵:

Таблиця 7

	На початку року	У другому півріччі
Українців	20%	23,8%
Євреїв	51%	46,4%
Росіян	25%	25,8%
Інших	4%	4%

До кінця 20-х років цей дисбаланс, в більшості випадків, так і не був подоланий.

Серед студентів технікумів 1922 р. українці становили 16%, подальші зміни національного складу технікумів виглядали таким чином¹⁹⁶.

Таблиця 8

	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки
1923/24 н.р.	36,9%	18,7%	37,8%	0,9%
1924/25 н.р.	55,5%	17,8%	21,8%	0,7%
1925/26 н.р.	58,6%	16,5%	19,9%	1,1%
1926/27 н.р.	58,7%	15,4%	20,6%	1,4%

1928 р. показник українського студентства технікумів зріс до 63%. Ці навчальні заклади відрізнялися більшим демократизмом щодо соціального складу і меншою престижністю. Також для навчання у технікумах був потрібен нижчий рівень загальної підготовки. Напевне, ці фактори і зумовили вищий відсоток українців серед студентства цього типу навчальних закладів.

Проте, виявилися певні диспропорції українського представництва серед студентів різного фаху. У кінці 1926 р. комісія політбюро ЦК КП(б)У з українізації констатувала, що українське студентство скупчується у вузах сільсько-господарських, педагогічних, частково мистецьких. У той же час “проблема створення українського інженера, лікаря, економіста йде повільними темпами”¹⁹⁷. Напевне, що в цих галузях найгостріше відчувалися наслідки неповноти соціальної структури української нації.

Майже в усіх документах тієї доби констатується, що “маса студентства українізується швидше, ніж професура і викладання. Тому треба обережно, але твердо і рішуче посилювати темп українізації викладання, щоб запобігти деукраїнізації студентства”¹⁹⁸. Проблема полягала перш за все у національному складі викладачів вищої школи в Україні. І до революції українці становили зовсім невелику їх частину “Після поразки національного руху під час революції та еміграції значної частини українців, які займали університетські посади, – зазначає Б.Кравченко, – республіканські ресурси україномовних учених були незначними”¹⁹⁹. Особливо це було помітно у такому важливому вузівському центрі як Одеса. Одеський губком КП(б)У наприкінці 1924 року констатував: “Українізація вузів стосується лише апарату, викладання ж ведеться виключно російською, деякі досягнення мають лише ІНО, сільгоспінститут, де незначна кількість предметів викладається українською мовою”²⁰⁰. Але наскільки правдоподібними були навіть такі твердження, свідчать слова ректора ОСГІ

С.Михайлова: “Важке було проведення українізації, що пояснюється відсутністю професури, яка б володіла українською мовою”²⁰¹.

1925 року українці становили третину викладачів інститутів та 43% – технікумів. Серед керівництва вузів ситуація була дещо кращою: серед ректорів інститутів було 45% українців, серед керуючих технікумів – 65%²⁰². У 1926/27 навчальному році українці становили 30,3% викладачів інститутів, 39,8% викладачів технікумів та 35,5% – робітфаків²⁰³.

Частина професури, в основному росіяни, а часом і українці за походженням, чинили опір українізаторському курсу. Причини цих явищ криються як у світогляді викладачів, який сформувався під впливом попередньої імперської політики, так і у певних вузькофахових міркуваннях, наприклад, бажанні мати ширшу, загально-союзну базу студентства. На думку партійних органів, активний опір українізації у стінах КПІ 1923–24 рр. чинили професори Патон, Прокоф’єв, Кириєнко, Цесмінський. Зокрема, професор Кириєнко протестував проти доповіді голови місцевкому, яку той проголошував українською мовою, а професор Патон зірвав захист дипломного проекту, виконаного українською²⁰⁴.

У червні 1926 р. у заяві на ім’я ректора харківського ІНО професор, академік ВУАН С.Бернштейн зазначив: “Я полагаю, что проведение срочной украинизации высших учебных заведений УССР, при помощи декретов и при отсутствии для этого реальных возможностей, является прискорбной ошибкой, которая ... пагубно отразится на культурном развитии Украины”²⁰⁵. З аналогічною усною заявою виступив і професор Катеринославського гірничого інституту, також академік ВУАН Л.Писаржевський²⁰⁶.

Інший, хрестоматійний приклад українофобства, належить професору одеського інституту народного господарства П.Толстому. 1928 р. на засіданні комісії по

перевірці українізації ОІНГ він заявив: “Законодавство з національної політики я вважаю насильством, а всіх тих товаришів, хто перейшов на викладання українською мовою – я вважаю ренегатами”²⁰⁷. Попри різку критику у пресі та рішення окружної комісії цей професор так і не був звільнений з посади.

Проте, як доречно зазначають дослідники О.Рубльов та Ю.Черченко, “... відкриті виступи проти українізації російської або зросійщеної інтелігенції України були поодинокими, їх могли собі дозволити, переважно, представники інтелектуальної еліти. Насправді ж відбувався мовчазний саботаж українізації”²⁰⁸.

Для виправлення ситуації з професорсько-викладацьким складом державні та партійні органи пропонували досить помірковані засоби. Зокрема, Я.Ряппо у жовтні 1925 р., наполягав на тому, що викладачі вузів мусять обов’язково ознайомитися з українською науковою термінологією відповідно фаху, ті, хто не знав української мови, мали пройти курс навчання у гуртках або самостійно²⁰⁹. Майже одночасова постанова комісії ЦК КП(б)У з українізації навчальних закладів виявила дещо більші вимоги. Всі аспіранти, які готувалися до викладацької діяльності, були зобов’язані до кінця 1925/26 навчального року пройти іспити на знання української мови та українознавства. А професори та викладачі вузів повинні у терміни, відведені для повної українізації відповідного закладу, перейти на українську мову викладання. Хоча тут допускалися винятки для осіб похилого віку чи тих, хто мав особливу наукову кваліфікацію²¹⁰. Зрештою центральна комісія з українізації радянського апарату при РНК УСРР на засіданні 1 лютого 1926 р. по доповіді Я.Ряппо встановила кінцевий термін для здійснення українізації вищих навчальних закладів – 5 років²¹¹.

Досить низький темп переводу вузів на українську мову, до певної міри, диктувався особливою позицією керівництва

Укрголовпрофосу, управління Наркомату освіти, у безпосередньому підпорядкуванні якого перебували ці заклади. Тривалий час, до квітня 1928 р. це управління очолював Я.Ряппо, який притримувався дуже обережного, навіть обмежувального підходу до українізації. Він зазначав: “Главпрофос відкидає всяку штучну українізацію там, де населення українською мовою не володіє; з іншого боку вважає природнім, необхідним і обов’язковим виховання та викладання українською, там, де по-українськи говорять”²¹².

Зрозуміло, що керуючись таким підходом, зрушити з місця процес українізації вузів у русифікованих містах УСРР було практично неможливо. Це добре розумів нарком освіти О.Шумський, який притримувався більш радикального погляду на перехід вищої школи на українську мову викладання. Але до свого зняття з цієї посади він так і не спромігся досягти суттєвих результатів у цій галузі. Справу активно продовжив новий нарком М.Скрипник. При ньому ідеологічно завбачливий Ряппо змушений був піти з роботи у Наркомосі. Можливо ці суттєві моменти дещо пришвидшили українізацію вузів.

Для надання нового імпульсу цій справі пропонувалося широкомасштабне запрошення українських викладачів з Галичини та країн поселення української еміграції. Цю політику найбільш послідовно обстоювало керівництво Наркомосу. Таким кроком радянська влада намагалася вирішити відразу декілька проблем: ліквідувати брак українських викладачів вищої школи, зламати опір старої професури в межах самої УСРР, тим самим змінити на краще загальну ситуацію з українізацією, крім того, послабити закордонний національний табір, перетворивши радянську республіку у своєрідний (доволі штучний) “П’ємонт усього українського народу і відповідно національного відродження”. Так, 6 серпня 1925 р. на засіданні комісії з українізації ЦК КП(б)У при розгляді питання про використання української інтелігенції з Галичини було вирішено

виявити “усі здатні до роботи сили і використати їх” в УСРР²¹³. Проте таке рішення давалося не просто, а в ході досить гострих дискусій та суперечок. Так, на попередньому засіданні цієї комісії, 30 червня, при обговоренні доповіді О.Шумського “Про українізацію шкіл, вузів та наукових установ УСРР” виявилися певні розходження у підходах до проблеми залучення закордонної професури. Зокрема М.Скрипник вважав: “Слід використовувати українських професорів, що працюють за кордоном, запросивши їх на Україну і створивши для цього переїзду сприятливі умови”²¹⁴. Сам же О.Шумський висловлював певні сумніви щодо ефективності подібного кроку: “Вчених-українців за кордоном дуже мало. Навряд чи всіх їх вистачить на один вуз. Це запрошення створить більше галасу, ніж користі”²¹⁵.

Не вирішуючи проблем у цілому, українські професори з-за кордону все ж прибували для праці у вузах УСРР. Серед них було чимало відомих науковців, зокрема, С.Рудницький, який у жовтні 1926 р. приїхав до Харкова, де працював професором у Геодезичному і землеустрійному інституті. Восени 1927 р. на запрошення НКО УСРР прибув М.Лозинський, також професор Українського вільного університету в Празі. Він викладав у Харківському інституті народного господарства 1930–1933 рр. Український інститут лінгвістичної освіти в Києві очолював І.Сіяк, відомий науковець-юрист.

Особливу роль у працевлаштуванні закордонних українців у вузах УСРР відіграв М.Скрипник. Саме за період його урядування Наркомосом (1927–33 рр.) припадає найбільше позитивних рішень цього питання. Так, у червні 1927 р. М.Скрипник досить прихильно поставився до ідеї співпраці з групою абсолювентів (випускників) Української господарчої академії в Подєбрадах (Чехословацька республіка). За умови, що ці фахівці входять до складу союзу радянських громадян, тобто мають радянофільську орієнтацію, вони “можуть бути використані для дальшого

переведення українізації в сільськогосподарських учбових закладах”²¹⁶.

Під час свого відвідування Львова у вересні 1929 р. М.Скрипник закликав західноукраїнську інтелігенцію до праці над піднесенням України. “Радянська Україна, – зазначав він, – потребує багато інтелігентних кваліфікованих робітників, потрібних для культурної і господарчої розбудови”²¹⁷.

Після появи публікації цього звернення у декількох виданнях виїзд західноукраїнської інтелігенції до УСРР набув широкого розмаху. Адже цілком зрозуміло, що на заводі напливу галицької професури ставала різниця в ідейно-політичних уподобаннях і постійний контроль з боку ДПУ УСРР, яке ретельно розглядало кожну кандидатуру, перш ніж дати дозвіл на в’їзд на територію республіки.

Точну цифру викладачів з Галичини та з-за кордону, які брали участь у розбудові української освіти, встановити важко. Опосередковано про реальні масштаби цього явища можна судити, виходячи із звинувачень на адресу Скрипника, які звучали у виступі П.Любченка на об’єднаному листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У: “...З великою наполегливістю вимагав він від політбюро дати дозвіл на ввіз 1500 вчителів з Західної України, тому, бачите, що у НКО кадрів не вистачало”²¹⁸. Як видно з попереднього розгляду, українських викладачів за мовою і за свідомістю в УСРР справді бракувало.

Іншим шляхом вирішення цієї проблеми була підготовка молодих викладацьких кадрів, які б мали, переважно, українське походження і добре володіли українською мовою. Здійснювалось це через систему аспірантури. Про українізацію аспірантів детальніше піде мова у наступному параграфі, присвяченому науковій сфері. Тут же принагідно зазначимо лише те, що до аспірантів ставились більш жорсткі вимоги щодо володіння українською мовою, ніж до досвідчених викладачів. Так, постанова комісії ЦК

КП(б)У з українізації “Про навчальні заклади та наукові установи” від 6 серпня 1925 р. визначала, що всі аспіранти, які готуються до професорської діяльності, повинні були до кінця 1925/26 навчального року скласти іспит на знання української мови. А з початком 1926/27 навчального року зарахування до аспірантури без знання української мови не допускалося²¹⁹.

Про надії, які покладалися Наркомосом на випускників аспірантури, йдеться у доповіді Я.Ряппо на IV пленумі Укрголовнауки “Підготовка наукових працівників та викладачів вузів України”: “Не тільки у Києві, де ситуація сприятлива, але навіть у Харкові та Одесі аспірантура взялась за вивчення мови, ... по закінченню аспірантського строку ці аспіранти зможуть викладати свої лекції українською”²²⁰. За розрахунками Наркомосу за п’ять років встановлювався загальний випуск – 1350 аспірантів. З цієї кількості приблизно 70% планувалося направити на викладання у вузи. Тобто додається близько тисячі осіб до складу молодшої професури, що складало 50% потреби Головпрофосу за п’ятирічку²²¹. Проте це була робота на подальшу перспективу. У 20-х роках молоді українські викладачі ще не могли визначати загальне обличчя вищої школи в УСРР.

В цілому, незважаючи на всі перешкоди, вища школа в УСРР робила певні кроки до українізації. У 1929/30 навчальному році всі вузи було українізовано на 40%, професура також вже на 39,5% була українською²²². Показник українців серед студентства був також вищий: 1929/30 навчального року – 62,8%, а наступного 1930/31 – зріс понад 70%²²³.

Але у цих загальних цифрах криються різні темпи українізації окремих вертикалей вищої освіти та вузівських центрів УСРР. Станом на 1927 р. серед інститутів було – 14 українських, 2 російських і 23 двомовних. За спеціальністю вони поділялися таким чином: сільськогосподарські

– 3 українські, 6 двомовних; педагогічні – 6 українських, 4 двомовні; але технологічні й медичні мали всього 2 українські, 2 російські і 7 двомовних²²⁴. При оцінці цих показників слід мати на увазі, що у двомовних вузах найважливіші фахові предмети (особливо теоретичні) здебільшого викладали російською мовою, а українською читали такі другорядні дисципліни, як політосвіта тощо.

У доповіді на пленумі ЦК Бюро Пролетстуду 1930 р. М.Скрипник також звертав на це увагу: “По педагогічній вертикалі найменший відсоток викладання українською мовою був в Одесі і в Харкові, де викладання зукраїнізовано на 75 відс. Далі йде Чернігів, Миколаїв, де викладання зукраїнізовано на 86 – 87 відс. У Києві викладання зукраїнізовано на 92 відс., в Полтаві на 96, в Кам’янці-Подільському – 100 відс. У соц.-економічній вертикалі по цілій Україні викладання зукраїнізовано на 60,8 відс., по соціально-господарській вертикалі – на 65, у медичній на 63, у художній на 56,7, у індустріальній – на 20,7 відс. Взагалі, беручи всі вузи України, викладання було зукраїнізовано в 28–29 році на 37 відс., а в 1929–30 році на 40 відс.”²²⁵

Як зазначає І.Кошелівець, на 1933 р. ці відсотки напевне ще зросли, але не дійшли тієї норми, що у початковій чи середній школі. Це було найвище досягнення, бо по смерті Скрипника, питаннями українізації уже ніхто не цікавився²²⁶.

На останок, слід зупинитися ще на одній проблемі, яка стояла протягом 20-х років перед вищою школою УСРР. Йдеться про непрості стосунки з союзним центром, який постійно намагався ліквідувати самобутність української освітньої мережі, адміністративно і фінансово прив’язати її до себе. Дискримінація республіки виявилась у тому, що лише вузи Російської федерації діставали статус всесоюзного значення і таким чином отримували можливість фінансування із союзного бюджету. Українська сторона, як партійно-державні керівники, так і педагогічна громадськість, протестувала проти цього.

Наприкінці 20-х посилення централізації виявилось у відкритті на території УСРР вищих технічних шкіл, підпорядкованих безпосередньо Москві. Ці заклади, на думку московського керівництва, повинні були зберігати російську мову викладання. У промові на II конференції КП(б)У (квітень 1929 р.) Скрипник протестував проти вилучення гірничого інституту у Сталіно з відання Наркомосу УСРР і підпорядкуванню його Вищій раді народного господарства СРСР. На вимогу спеціальної комісії з Москви – зупинити українізацію цього вузу, Скрипник відповів доволі категорично – ні: “У нас уже є нацменівські педагогічні вузи, у Росії жодного”. “Ми маємо Ленінградський гірничий інститут з російською мовою, маємо Московський гірничий інститут російською мовою, а тепер припинити і повернути українізацію в Гірничому інституті в Сталінім річ абсолютна неприпустима”²²⁷.

Таким чином у системі вищої освіти показник українізації так і не сягнув пропорційності щодо етнічного складу населення УСРР, пересічно він складав лише половину від необхідного. Окрім суто кількісних змін, доречі нетривалих, українізація освітньої сфери, особливо вищої школи, привела і до появи нової соціальної якості в українському суспільстві. На цю обставину звернув увагу Г.Касьянов, зазначивши: “Саме завдяки українізації в освіті вдалося закласти основу для змін у складі інтелігенції на користь корінної національності”²²⁸. Надалі, незважаючи на наступні втрати, її відтворення відбувалося з перевагою саме українців.

Окремою ділянкою українізації були заходи з ліквідації неписьменності. На початок 20-х років серед населення України у віці старше 9 років нараховувалося від 47,7% до 58% (за даними різних авторів) неписьменних. Таким чином неписьменними було більше половини дорослого населення республіки, тобто понад 12 млн. осіб²²⁹. Їхній етнічний склад здебільшого відповідав етнічному складу всього населення.

Але в силу того, що серед євреїв, німців, чехів, частково і росіян, рівень грамотності був вищий, то серед неписьменних було дещо більше українців, молдаван, болгар, греків, татар, ніж у загальних пропорціях.

Розпочата з 1921 року, відповідно до декрету РНК УСРР, боротьба з неписьменністю здійснювалася на базі поширення російськомовної грамотності, як для українців, так і для більшості етнічних груп.

Перехід до ліквідації неписьменності рідною мовою почався з середини 20-х рр., коли коренізація була поставлена на серйозні державні рейки. Уже 1925/26 навчального року в Україні існувало пунктів ліквідації неписьменності з навчанням українською мовою – 13 350, російською – 3 312, єврейською (переважно, ідиш) – 507, польською – 189, німецькою – 172, татарською – 60, болгарською – 43²³⁰. О.Данильченко висловлює думку, що протягом короткого часу було завершено переведення лікнепів на рідну мову тих, хто в них навчався: “Кількість лікнепів різних національних меншостей приблизно відповідала їхній частці в національному складові населення України”²³¹.

Але цей процес не був позбавлений значних проблем. Найбільше труднощів виникало з українізацією лікнепів на сході та півдні республіки, оскільки тут бракувало вчителів, які б вільно володіли українською мовою. Непропорційна увага приділялася щодо рідної мови у лікнепах окремих національних меншин. Ліквідація неписьменності татар, греків, асирійців здійснювалася, переважно, російською мовою. Серед молдавського населення склалася неоднозначна ситуація. На території Молдавської автономії діяло 249 молдавських та українських лікнепів, що, в цілому, відповідало місцевим потребам. За межами автономії у молдаван, які проживали в Одеській, Єлисаветградській, Херсонській, Маріупольській округах практично не було лікнепів рідною мовою²³².

Проблеми з підручниками, вчительськими кадрами

вирішувались протягом всього періоду 20-х років. 1926 р. рівень письменності населення України становив 63,6%, серед міського – 82,1%, серед сільського – 38,7%²³³. Проте і до кінця 20-х років неграмотність так і не була ліквідована. Особливо важливим було дотримання принципу використання рідної мови. Як показують статистичні дані, він був краще дотриманий у середовищі більшості національних меншин, ніж серед корінного українського населення. Такий підхід сприяв пробудженню і розвитку національної свідомості цих спільнот.

Підсумовуючи розгляд українізації системи освіти, можна погодитися з думкою дослідника В.Л.Борисова: “В цілому процесу українізації були притаманні такі риси: планомірність, послідовність та високі темпи”²³⁴. Одночасно у повну силу проявилися політичні та ідеологічні перепони на шляху нормального функціонування та розвитку українських навчальних закладів. “Проте непослідовність і половинчастість партійних рішень з питань українізації, – за Борисовим, – не могли не позначитися на навчально-виховній роботі загальноосвітніх шкіл. Ідеологічна боротьба між українізацією й советізацією йшла безперервно до кінця 20-х років. Якщо українізація почала набирати темпів, з боку радянського та партійного керівництва надходили звинувачення Наркомосвіти у “форсуванні українізації” й навіть у “буржуазному націоналізмі”. Лінія виправлялась у типово більшовицькій спосіб – шляхом чергової заміни наркома освіти та “чисток” освітніх закладів. “Проте поступове “полівіння” керівництва Наркомосвіти (від колишніх боротьбистів Гринька та Шумського до націонал-комуніста Скрипника) не врятувало українізацію”²³⁵.

4. Українізаційні процеси в сфері науки

Наукова сфера в сенсі українізації найближче стояла до системи освіти, особливо вищої. Адже саме науковці

формували навчально-методичну базу: термінологію, літературу для вузів, були основою професорсько-викладацького складу. Відповідно, значною мірою, ці дві галузі тодішнього буття мали спільні проблеми і труднощі у здійсненні українізаторського курсу.

Але українізація самої науки була куди більш складним і глобальним явищем. Йдеться власне, не лише про переведення наукових дослідів на українську мову. Хоча, сама по собі це була також потрібна справа (вкрай необхідно було розробити українську наукову термінологію, яка б відповідала світовим стандартам, сформувати відповідне україномовне мислення та діалог між науковцями, видавати україномовні наукові видання, готувати наукову зміну, яка б досконало володіла українською мовою тощо). Необхідно було сформувати справжню національну науку, яка б охоплювала всі сфери наукового знання. В цьому відношенні ситуація виглядала нерівнозначною. Якщо гуманітарна сфера: історія, літературознавство, етнографія, мистецтвознавство тощо вже мали досить сталу українську традицію, принаймні вони розвивалися як самостійні науки вже з XIX ст., то природнича сфера, технічні, прикладні науки ще не набули виразно національного обличчя. У кращому випадку ці галузі були складовою частиною загальноросійського наукового поля. У ряді випадків деякі наукові дисципліни взагалі робили лише перші кроки на шляху свого становлення.

Досить гострою була проблема не лише внутрішнього конституціювання, але й зовнішнього визнання у європейській та світовій науці. Формування національних шкіл всіх галузей наукового знання було найважливішим соціальним запитом часу.

Ситуація ускладнювалась тим, що суб'єкти наукового життя мали цілі, яки не завжди співпадали. Так, більшість української наукової громадськості, спираючись на попередні традиції, досить чітко розуміла потребу націоналізації

Таблиця 9

Науковий центр і кількість н-д кафедр	Всього вчених	Не володіють українською		Не володіють українською	
		Показники	%	Показники	%
Харків (40 кафедр)	472	232	70,4	140	29,6
Київ (20 кафедр)	186	76	40,8	110	59,2
Одеса (11 кафедр)	152	132	86,9	20	13,1
Катеринослав (7 кафедр)	80	72	90	8	10
Ніжин (1 кафедра)	14	6	35	8	65
Кам'янець-Подільський (1 кафедра)	16	–	–	16	100
По УСРР (80 кафедр)	920	618	67,2	302	32,8

на 1 січня та 31% на 1 грудня 1926 р.), Дніпропетровську (13% та 21% відповідно), Харкові (29% та 32 %) ²⁴².

Цікава закономірність вимальовується при з'ясуванні, як володіння українською мовою було представлено серед різних категорій науковців. На 1 грудня 1925 року: керівники кафедр та секцій – 26% володіли українською, члени кафедр – 30%, наукові співробітники – 33%, аспіранти – 63% ²⁴³. Тобто, чим нижча кваліфікація дослідника, чим він молодший, тим вищий відсоток українізації. Ця обставина давала надію, що по мірі наукового зростання і послідовної природної ротації наукових кадрів вони будуть ставати більше україномовними.

У другому за чисельністю, але найбільшому щодо національних українських кадрів, науковому центрі – Києві,

склад секції наукових робітників станом на 15 березня 1927 р. виглядав таким чином²⁴⁴.

Таблиця 10

Українців	550	61,6%
Росіян	206	23,0%
Євреїв	88	9,8%
Поляків	8	1,0%
Інших	41	4,6%

Особливі надії щодо більш швидкої українізації покладалися на молодше покоління вчених – на аспірантів. У резолюції Комісії з українізації політбюро ЦК КП(б)У від 31 грудня 1926 р. зазначалося, що українська аспірантура переважає у сільськогосподарській та гуманітарних дисциплінах. З метою подальшої планової українізації наукових кадрів передбачалось: а) взяти рішучий курс на поповнення аспірантури українськими силами та зобов’язати неукраїнських аспірантів знати українську мову настільки, щоб можна було використовувати її у своїй праці, б) поширити українську аспірантуру на лінії спеціально-технічних, фізико-математичних, методичних ділянок, в) при випуску аспірантів кваліфікувати на наукових співробітників тільки тих, хто володіє українською мовою²⁴⁵.

Про те, як були реалізовані ці настанови, свідчать дані прийому в аспірантуру в 1926/27 навчальному році з розбивкою по найголовніших наукових центрах²⁴⁶ (див. табл. 11).

Як видно, найвищий показник прийому українців до аспірантури був у наукових установах Києва, найнижчий – Одеси. У Дніпропетровську та Одесі досить високий показник мали євреї, їх кількість дорівнювала або навіть перевищувала кількість українців.

Таблиця 11

	Харків	Київ	Одеса	Дніпропетровськ
Українців	82 (50%)	82 (65,6%)	16 (27,6%)	10 (45,5%)
Росіян	32 (19,5%)	19 (15,2%)	14 (24,1%)	1 (4,5%)
Євреїв	43 (26,2%)	21 (16,8%)	22 (37,9%)	10 (45,5%)
Всього	164	125	58	22

Надалі національний склад аспірантури поволі змінювався на користь українців. 1928 року вже 60 відсотків усіх аспірантів визнали себе українцями²⁴⁷. Найбільший рівень націоналізації знову демонструють наукові заклади Києва – із загального числа 340 аспірантів було: українців – 250 (73,5%), євреїв – 43 (12,6%), росіян – 41 (12,1%), інших – 5 (1,5%)²⁴⁸. Ці показники давали надію на те, що майбутня наука в Україні буде забезпечуватися саме національними кадрами.

Говорячи про українізацію науки у період 1920-х років, неможливо оминати такого потужного чинника, такої важливої її складової, як діяльність Всеукраїнської академії наук. Безперечно, в межах цієї публікації немає можливості вповні висвітлити роль ВУАН у становленні української національної науки, але найважливіші аспекти розкрити вкрай необхідно. При цьому слід враховувати ту обставину, що ця наукова установа певний час фактично перебувала поза дією офіційної українізації. Можна стверджувати – Академія реалізувала власний, куди більш глибокий і послідовний проект трансформації наукової сфери, що вів до формування самостійної національної науки в Україні. Ці кардинальні зміни відбувалися в площині паралельній з офіційною, часом формальною, українізацією, лише іноді сполучаючись у випадку крайньої необхідності.

У діяльності ВУАН проблема використання української мови у дослідній роботі посідала одне з чільних місць. Як відомо, ще на етапі вироблення концепції майбутньої української академії мовне питання було предметом принципових та гострих дискусій.

Так, на думку В.Вернадського жорсткі вимоги до мови були зайві, оскільки нова українська академія не повинна була поривати зв'язків з російською АН і залучати до себе українців, які пов'язані з російською культурою. М.Василенко вважав, що Академія мала бути національною, з обов'язковою українською мовою усіх видань, але вимоги українізації не повинні бути жорсткими та насильницькими. Натомість М.Грушевський більш рішуче наполягав на обов'язковості української мови видань з можливим використанням французької чи німецької мов, російська цілком виключалася. Вимога щодо мов була зумовлена концепцією Грушевського про те, що український історичний процес мав більшу типологію з життям Західної Європи, ніж Росії²⁴⁹.

Зрештою, хоча УАН була створена відповідно до концепції та за участю Вернадського та Василенка, в її організаційних документах був чітко закріплений обов'язковий статус української мови. Початково Статутом Академії 1918 року визнавалось друкування праць українською і тією мовою, якою багатиме автор. Питання про мову видань було остаточно вирішено вже після повалення влади гетьмана П.Скоропадського, за часів Директорії. Спільне зібрання академіків 16 грудня 1918 р. внесло рішення про українську мову видань. Законом від 31 грудня того ж року цю зміну було внесено до статуту²⁵⁰. Статут 1918 року, з доповненнями 1919 р., фактично діяв 10 років.

Параграф 21 статуту встановлював, що “всі видання Академії обов'язково повинні друкуватися українською мовою. Коли б автор забажав, Академія друкує ту саму працю однією з таких мов: французькою, німецькою,

англійською, італійською та латинською”. Параграф 47 статуту закріплював, що все внутрішнє діловодство Академії (протоколи тощо) обов’язково проводиться українською мовою²⁵¹.

З приходом радянської влади РНК УСРР 14 червня 1921 р. затвердив нову редакцію статуту Академії. В ній не було будь-яких змін щодо обов’язковості української мови. Але з практичної точки зору це малосуттєво, оскільки, як вже зазначалося, ВУАН у своїй діяльності до 1929 р. фактично базувалася на старій редакції статуту.

На початку 20-х років, у період організаційного становлення Академії, відбувалися і серйозні зміни у свідомості української громадськості щодо її справді національного всеукраїнського характеру. Це знайшло своє втілення не тільки у представництві академіків з різних частин української етнічної території. Громадська думка все більше засвоювала ідею про існування власне української науки. Таку перемену масової психології підмітив академік А.Кримський: “Оця громадська допомога цінна для Академії ще як один з доказів, що поважні культурні українські кола не вважають теперішню Українську Академію Наук за який чужий, обрусительний паросток. Бо нема де правди сховати: і доводилося і доводиться від певної частини українців та й деяких росіян чути, що, мовляв, “Українська Академія Наук” це тільки вивіска, а всередині йде руська робота, бо “української культури нет”, кажуть росіяни, бо “орударі” т. зв. Української Академії наук обрусителі,” – кажуть незадоволені українці”²⁵².

Втім серед самих академіків не було єдиної точки зору на характер ВУАН. Так М.Грушевський в журналі “Україна” вмістив статтю про те, що тільки приїзд його (березень 1924 р.) і поновлення праці історичної секції надало Академії наук українського характеру, бо до того часу серед академіків не було національно свідомих діячів²⁵³. Деяку егоцентричність цієї заяви можна пояснити міжособис-

тісними суперечками, що мали місце всередині Академії. Напружені стосунки між Грушевським та С.Єфремовим, А.Кримським, іншими чільними діячами ВУАН завдавали шкоди загальному розвитку української науки, тим паче, що владні структури намагалися отримати з цього конфлікту власний політичний зиск²⁵⁴. Проте вони не змогли послабити тієї величезної ролі, яку відіграла ВУАН у науковому, і значною мірою, національному ренесансові 1920-х років.

Найбільші здобутки щодо конституціалізації національної науки виявилися насамперед у гуманітарній сфері, яка безпосередньо впливала на становлення національної свідомості українців. Роль ВУАН у цій справі визнавалася навіть у партійно-державних документах того часу. Так, Я.Ряппо на першій сесії пленуму Укрголовнауки (грудень 1924р.) зазначав: "Українська академія наук, це молода Академія й звичайно, що вона організувалася, в першу чергу, через питання української мови, літератури, історії й т. п., як кожна національна академія, щоб забезпечити наукову думку в галузях національних культурних форм"²⁵⁵.

У висновках комісії НКО з обстеження Академії (січень 1928 р.) визнавалися досягнення саме в галузі історико-філологічних наук, "що потребуватиме ще дальшої уваги ВУАН для забезпечення всієї історичної і мовної бази українського культурного процесу"²⁵⁶.

Практична діяльність ВУАН на ниві українізації, окрім окресленої вище ролі загальнонаціонального центру, полягала в розробці наукової термінології українською мовою, виданні найрізноманітніших словників. У цьому сенсі особливо слід відмітити діяльність Інституту української наукової мови ВУАН, який було утворено 1921 р. Він мав найбільшу кількість співробітників і був цілою великою установою, головний провід якої належав А.Кримському, а безпосереднім керівником був Г.Холодний. Інститут поділявся на 5 відділів, відповідно до напрямку напрацювання матеріалу: природничий, технічний, сільсько-

господарський, соціально-економічний, мистецький. Відділи в свою чергу мали 33 секції. У Харкові було створено постійне представництво Інституту, а також “Всеукраїнське товариство допомоги розвитку та поширенню української наукової мови”²⁵⁷. 1926 р. в структурі інституту працювало 11 редакторів, 2 філологи, 3 науково-технічних працівники, 21 нештатний постійний працівник та 250 членів-співробітників. Після процесу СВУ, на якому Холодного було засуджено, інститут ліквідували. На ділі з 1931 року він став частиною Інституту мовознавства.

Дослідниками називаються різні дані щодо кількості словників, підготовлених і видрукованих Інститутом. Н.Полонська-Василенко зазначає, що ця установа з 1926 по 1929 роки видала 15 словників. Ю.Шевельов вважає, що їхня загальна кількість була значно більшою, принаймні – 49, крім того Інститут уклав договір з Держвидавом на підготовку ще 34²⁵⁸. Проте важливішими були не стільки кількісні показники, скільки те, що зусиллями науковців ВУАН була створена серйозна термінологічна база для багатьох наукових галузей, які до того часу ще не послуговувалися українською мовою.

Про значення Інституту української мови йшлося на Першому з’їзді у справі дослідження виробничих сил і народного господарства України, який відбувся наприкінці грудня 1924 – на початку січня 1925 рр. Зокрема, О.Яната назвав час його створення історичним моментом у розвитку української мови. Доповідач підкреслював, що українізація, яка проводиться адміністративним шляхом, є лише один з допоміжних засобів у справі поширення в масах наукової мови. Найголовніший засіб – не цей. Найцільніший зв’язок науки з повсякденним життям народу настане тоді, коли за справу розвитку наукової мови візьмуться всі досвідчені в цій галузі робітники нашого суспільства²⁵⁹. Активна участь наукової громадськості у термінологічній практиці відбита у спогадах І.Туркала. Він згадує, що

термінологічна робота велася у київських українських колах ще перед першою світовою війною. Майже по всіх вищих школах в українських земляцтвах та громадах існували “термінологічні секції”. В тій “громаді”, де головував мемуарист: “було кілька тисяч, якщо не десятків тисяч термінологічних карток. Те саме було й в інших високих школах. Пізніше всі ці матеріали перейшли до Київського наукового товариства на Трисвятительську вулицю, а звідти – до ІУНМ. Тільки тому ІУНМ і спромігся впродовж п’ятьох – шістьох років випускати кілька десятків термінологічних словників, бо була основа, на якій можна було розпочати інтенсивну наукову справу і чого ніяк не можна було зробити, якби довелося починати від першої картки”²⁶⁰.

Про широку громадську зацікавленість термінологічною діяльністю Інституту української наукової мови свідчить створення громадських організацій, які виникли з ініціативи інтелігенції та з допомогою владних структур, і були спрямовані на тісну співпрацю з ВУАН. На діяльності харківського товариства необхідно зупинитися детальніше.

Ідея створення на Україні “товариства сприяння українській культурі” містилася у доповідній записці заступника наркома освіти, голови Політосу П.Солодуба “Питання українізації (1924 р.)”²⁶¹. Цього ж року у Харкові було засновано комітет допомоги Інституту української мови. До комітету входили представники народних комісаріатів, а на чолі був В.Чубар²⁶². 15 червня 1924 р. комітет було реформовано у “Товариство допомоги розвитку й поширенню української мови”²⁶³. Ця інформація по лінії Наукового комітету Наркомату освіти розповсюджувалась на губернський та окружний рівень. 7 січня 1925 року оргбюро ЦК КП(б)У погодилось зі створенням товариства і зобов’язало Чубаря затвердити його статут²⁶⁴. 30 травня 1925 року статут “Товариства сприяння розвитку й поширенню наукової української мови” (така остаточна редакція назви) було затверджено Центральною міжвідомчою нарадою в

справах спілок та товариств при НКВС²⁶⁵. Метою товариства було “всебічно сприяти розвиткові єдиної наукової української мови”, залучати до цього самодіяльність народних мас, особливо інтелігенції, поширювати українізацію на міста, школи й увесь громадсько-державний апарат України²⁶⁶. Для реалізації мети передбачалося: організувати Фонд допомоги Інститутові української наукової мови, влаштувати бібліотеки, відкривати філії товариства, як в УСРР, так і інших країнах з українською людністю, на місцях створити гуртки сприяння українській мові при школах, підприємствах, установах та організаціях, організувати консультації у справі національної термінології, влаштувати курси, лекції, доповіді, випускати періодичні видання в справі теоретичного й практичного вивчення української мови, допомагати видавничій діяльності Інституту наукової мови.

Фундаторами і першими дійсними членами товариства були В.Чубар, О.Шумський, П.Солодуб, М.Полоз, В.Порайко, В.Бутвін, В.Мазуренко, С.Пилипенко, професори О.Яната та О.Синявський.

Товариство розгорнуло діяльність за низкою напрямків, відповідно до своїх програмних та статутних засад. Так, зокрема, його представники, на запрошення Укрголовнауки, брали участь у нарадах щодо видання українсько-російських словників²⁶⁷. На жаль, подальша боротьба з “націонал-ухильництвом” не дала можливості розгорнути роботу товариства у повному обсязі.

У науковій діяльності академії було чимало аспектів, які безпосередньо стосувалися дослідження культури та історії національних меншин. Зокрема, у першому історико-філологічному відділі цими проблемами займалися: Єврейська (жидівська), пізніше гебраїстична історико-археографічна комісія (голова А.Кримський, керуючий І.Галант), комісія арабо-іранської філології (керівник Т.Кезьма). В Історичній секції М.Грушевського діяла

українсько-молдавська комісія (1928 р.)

Прикметно, що саме в ділянці дослідів національних меншин владні структури намагалися чинити тиск на ВУАН. Досить показовою у цьому сенсі є проблема зі створенням кафедри єврейської культури при ВУАН. Ще 1924 р. науковий комітет Наркомосу визнавав за потрібне підвести наукову базу під стихійний зріст єврейської мови шляхом утворення наукової єврейської граматики, академічного словника, розробки та складання термінології для різних галузей знань. Здобутки у цьому сенсі закордонних наукових інституцій заздалегідь відкидалися через те, що “ідеологія їх цілком чужа для наших працюючих мас”. Доволі показові претензії УСРР на своєрідний “єврейський П’ємонт” (а не тільки український). “Залишення гегемонії в галузі наукової роботи в буржуазних країнах цілком суперечить тому факту, що за роки революції СРСР став центром єврейського культурного будівництва в світовому масштабі. Особливо це торкається України, де сконцентровано коло 2/3 єврейського населення СРСР”²⁶⁸. Виходячи з цього, передбачалося створити при ВУАН кафедру єврейської культури для науково-дослідної роботи в галузях філології, літератури та історії єврейського суспільства.

Комісія Наркомосу прийняла рішення створити таку наукову кафедру з початку 1926/27 року. Бюро Київського окружкому КП(б)У 30 листопада 1926 р. затвердило кафедру єврейської культури при ВУАН у такому складі: керівник кафедри та секції єврейської історії – Фридлянд, керівник секції мови – Штиф, керівник секції літератури – Ойслендер²⁶⁹. Як видно, ці люди цілком влаштовували партійні структури. 1929 року перед вже “советизованими” структурами академії ставилися завдання “забезпечення успішної самодіяльності нацменшостей”. Зокрема постанова ВУЦВК передбачала “розширення і поглиблення роботи кафедри Єврейської культури при ВУАН, ...розвиток науково-дослідної роботи в галузі мови, літератури, історії,

економічного побуту, етнографії і мистецтва всіх нацменшостей УСРР²⁷⁰. Але у подібних рішеннях справжній науковий підхід все більше витісняли суто ідеологічні моменти.

Характерно, що проблеми українізації піднімалися владними органами при здійсненні політики наступу на відносну автономію ВУАН. Так, у січні-лютому 1928 року при перевірці Академії комісією Наркомосу на чолі з головою Укрголовнауки Ю.Озерським були виявлені такі “недоліки”. Зверталася увага на те, що з усієї кількості 84 академіків (цифра не точна) більшість їх складають неукраїнці, серед тих членів ВУАН, що перебувають у межах УСРР, більшість є також неукраїнська..., серед академіків-українців (із 39) лише 20 пишуть українською мовою²⁷¹.

Відповідно і значна частина коштів витрачалася на переклади на українську мову, бо чимала кількість академіків українською мовою не пишуть²⁷². Зовсім категоричним виглядає загальний висновок цього бюрократичного документа: “Академія Наук на протязі всього свого існування не стала центром української наукової думки²⁷³. Цілком зрозуміло, що ідеологічна зааганжованість не дозволила чиновникам Наркомату освіти дати об’єктивну оцінку станові речей в Академії, тим більше, адекватно оцінити її значення у загальному національному відродженні.

Важливе значення у справі українізації науково-дослідної діяльності мали наукові періодичні видання як самої ВУАН, так і тих наукових товариств, що були з нею пов’язані. Одне з вартісних видань – щомісячник технічної секції Харківського наукового товариства “Науковий технічний вісник” (Харків, 1926–1933). Це був перший загальнотехнічний український журнал, в якому всі статті друкувалися виключно українською мовою. Тому він мав важливе значення у справі українізації технічних наук²⁷⁴. Ця сфера наукового знання, напевне, була найменш україномовною. У передмові редакції до першого числа наголо-

шувалося: “Журнал має бути живим, діловим підручником технічної науки й української наукової, технічної мови для червоних інженерів, техніків і студентства... вони повинні оволодіти так технічною наукою, як і мовою і зайняти передові позиції в розвитку української пролетарської культури. Але й старі спеціалісти-інженери і професори, ... мусять узяти в тому участь. Не можна вимагати, звичайно, щоб наприкінці віку свого вони вчилися говорити й писати українською мовою. Але читати й розуміти по-українському, визнавши, що українізація науки, в тому числі технічної, є річ історично конечна й необхідна, що це розуміють і це провадять держава й комуністична партія – вони повинні”²⁷⁵.

Починаючи з 1928 року спостерігається значне зростання україномовних технічних видань. Якщо 1924 року вага української літератури, яка видавалась в УСРР, становила лише 5 відсотків, то 1927 р. – зросла до 31. Характерно, що на перших порах спеціалізовані україномовні періодичні видання мали переважно науково-популярний характер і лише в кінці 20-х років більшість з них трансформувалася у наукові видання²⁷⁶. Українські науковці докладали чималих зусиль по розширенню сфери впливу української мови через діяльність громадських організацій, зокрема профспілок. Так, у лютому 1925 року була створена постійна комісія української мови при Вінницькій секції наукових працівників. Доцільність діяльності такої комісії відшукали у резолюції I Всеукраїнського з’їзду наукових працівників: “широке наукове опанування українською мовою є могутнім засобом для зв’язку мас з наукою, стає конечною потребою наукових робітників України²⁷⁷. СНРП Житомира, Кам’янець-Подільського, Полтави популяризували українську мову у лекційній роботі²⁷⁸.

Особлива роль в українізації, а в широкому розумінні, націоналізації – створенні самодостатньої української науки належить видатним науковцям, організаторам наукових дослідів А.Кримському, С.Єфремову, М.Грушевському,

Д.Багалію, М.Василенку тощо. Їхній реальний вплив виявився у двох, взаємопов'язаних, площинах. Однією була власне наукова діяльність корифеїв, оскільки їхні досягнення мали загальносвітове визнання, яке відкривало шлях до визнання особистості української науки. Іншою виступала наполеглива громадська діяльність, скерована на оборону української мови, обстоювання національних інтересів у науковій та інших сферах.

Варто окремо зупинитися на позиції М.Грушевського щодо проблеми українізації. Вже йшлося про його концепцію створення Української Академії наук, де особливо наголошувалось на обов'язковості української мови у виданні наукових праць. Громадськості також була відома безкомпромісна позиція відомого історика у захисті української мови та культури у передреволюційний час та реальні кроки по впровадженню її на державному рівні у добу Центральної Ради. Перебуваючи в еміграції, Михайло Сергійович досить скептично оцінив перспективи, які відкривалися перед українцями з початком розгортання офіційного курсу на українізацію. У листі до В.Кузіва від 27 вересня 1923 р. Грушевський зазначає: “Українізація лише змусить жидків чи москалів-урядовців трохи підучити української мови – але українцям заробітків не принесе!”²⁷⁹. Але у такій оцінці йдеться не про загальнополітичне значення нового курсу більшовицького режиму, а лише про можливість для задоволення потреб української інтелігенції. В іншому листі до того ж самого адресата Грушевський пише, що на Україні всі живуть надією на українізацію. Зрештою надії самого Грушевського на зрушення на краще в українській справі, мабуть таки справдилися. Принаймні, українізація була одним із суттєвих чинників, який спонукав до його повороту в Україну. Факт повернення Грушевського мав значний соціально-політичний резонанс. Лише невелика частина української інтелігенції зустріла його з підозрою, за межами УСРР

негативних відгуків було куди більше. Сам Грушевський вельми оптимістично оцінював громадську думку. У листі до В.Кузіва він занотовує: “З національного погляду маю добру віру в будучність... Зрештою, в ніякі політичні справи не мішаюся, в газети не пишу, працюю виключно науково. Всіма українськими політичними течіями мій поворот прийнятий тут симпатично – хіба може деякі виїмкові одиниці десь кривляться, так що я їх не бачу”²⁸⁰.

Історик відразу приступив до улюбленої наукової праці, на цей раз в стінах ВУАН, дійсним членом якої він був обраний ще в 1923 р., очолює кафедру історії України, Історичну секцію Академії, низку наукових комісій. Грушевському належала чільна роль в організації дослідницької роботи з історії України. В умовах УСРР він став справжнім орієнтиром для свідомих українців і провідником українського відродження 20-х років.

Політичну позицію Грушевського цього періоду досить точно характеризує його лист до В.Кузіва, де він пише: “Справі морального та культурного виховання нашого народу я надаю більшого значення, ніж політичному питанню”²⁸¹. Тобто основна увага акцентувалася на діяльності позаполітичного характеру. Крім того, мабуть під офіційним тиском, у листі з приводу святкування свого 60-річчя академік визнає, що в нових умовах робітничо-селянської влади українська наука розвивається в тісному зв’язку з соціальним і національним розкріпаченням України та соціалістичним будівництвом²⁸². Таким чином, політична позиція Михайла Сергійовича, незважаючи на ідейні розбіжності з компартією, була досить лояльною до радянської влади. Як підкреслює Р.Піріг, у цей період Грушевський дотримувався зобов’язання не займатися політичною діяльністю²⁸³.

Правлячий режим усвідомлював, що популярність колишнього голови Центральної Ради, відомого вченого та громадського діяча робить Грушевського центром тяжіння

інтелігентських сил, які прагнуть національного відродження. Відділ друку ЦК КП(б)У неодноразово інформував вищі інстанції про великий вплив на українську інтелігенцію журналу “Україна”²⁸⁴. Безперечно, цей науковий журнал українознавства, що видавався у 1924–30 рр. під редакцією Грушевського, займав помітне місце в розвитку суспільної думки. Заслужують на увагу висновки закордонного українського дослідника А. Жуковського: “...під кутом суверенності і повної незалежності української культури від Росії та орієнтації на Європу журнал “Україна” перегукувався з загальним національним процесом двадцятих років. До певної міри журнал “Україна” був не тільки науковим журналом українознавства, він виконував загальнонаціональну, а навіть і політичну роль”²⁸⁵.

Цікаво відзначити, що розбудовуючи структуру історичних установ ВУАН, Михайло Сергійович мотивував їхню потребу з огляду на здійснення українізаторського курсу. У нотатках своєї наукової програми, яку подав Грушевський до Наукового комітету Наркомосу, зазначалося: “Київ здавна мав живу традицію історичних студій, і тепер його роля як традиційного центру української культури особливо життєва і з огляду на завдання українізації і на культурні потреби Західної України, відтятої від нас, котра всіма силами тягне до Києва як до свого національного центру, до якого хотіла б якнайшвидше приєднатись”²⁸⁶. Відповідно у Києві пропонувалось заснувати при ВУАН кафедру історії України з низкою окремих секцій. Думається, що у подібній аргументації криється не лише утилітарна потреба розвитку власних наукових дослідів, а і глибоке розуміння взаємозв’язку між історичною наукою та формуванням національної свідомості.

Надалі Грушевський послідовно обстоював суверенний статус української науки в цілому і ВУАН – зокрема. У своїй публікації щодо Київської сесії Укрнауки (січень 1926 р.), вміщеній у журналі “Україна”, книга 1(16) за означений рік,

Михайло Сергійович засуджував дискримінаційну практику у ставленні до української науки. На підтвердження цієї думки наводилися приклади “прикрої аномалії” у розвитку сільськогосподарської науки – коли в Росії, а не в Україні, всесоюзними коштами створені вісім інститутів подібного профілю. Абсолютно гірші умови мали українські вчені у відношенні фінансування, забезпечення приміщеннями, обладнанням тощо. Турбувала Грушевського і проблема перетворення Ленінградської академії у всесоюзню: “Чи не буде наша Академія тільки провінційальною установою, так би сказати, “для домашнього употреблення”, філією Російської, чи як вона тепер зветься – Всесоюзної Академії: розроблятиме українознавство та служити початковою школою, з якої краще підготовлені робітники будуть переходити до Ленінграда, мовляв – на справжню академічну роботу?”²⁸⁷. Вихід із складної ситуації він вбачав у створенні своєрідної асоціації академії зі збереженням їхнього рівного статусу: Українській Академії так само надати всесоюзний статус та утримувати з всесоюзних коштів. Його могло задовольнити таке вирішення проблеми: “щоб Академія наша могла в повній мірі сповнити ту місію, яка в уяві поколінь українських культурних робітників зв’язувалася з ідеєю Української Академії Наук: щоб вона увела Український Нарід в круг культурних народів світу і заповнила йому відповідне місце в сім крузі!”²⁸⁸. Треба зазначити, що Михайло Сергійович вже неодноразово піднімав питання неприпустимості одностороннього проголошення Російської Академії наук загальносоюзною. Ще у вересні 1925 р. на засіданні історичної секції він запропонував підтримати протест Укрголовнауки з цього приводу. П.Сохань, В.Ульяновський та С.Кіржаєв доволі обґрунтовано вважають, що саме Грушевський був автором колективного листа 42 вчених, поданого 10 листопада 1925 р. Спільному зібранню ВУАН з протестом щодо перетворення РАН в АН СРСР та опрацювання статуту останньої

без всезагального обговорення²⁸⁹.

Тривогу Грушевського викликали великодержавні прояви серед вищого державно-партійного керівництва, передовсім всесоюзного. Свої сумніви щодо небезпечності подібних імперських рецидивів він виклав у статті, присвяченій скасуванню Емського указу²⁹⁰. В ній дається схвальна оцінка політики українізації, яка створює тісний союз села з містом, врівноважує різноспрямовані націоналістичні течії. Загрозою цій стабільності, на думку Грушевського, і були спроби загострення “національної ідеології всупереч всім раціям соціалістичного будівництва” з боку Ларіна, Єнукідзе тощо. Але й така поміркована критика великодержавників викликала досить негативну реакцію з боку партійно-державного керівництва УСРР. Навіть О.Шумський, напевне намагаючись виявити власну лояльність, звинуватив Грушевського у “плямуванні союзних центрів”, відштовхуванні симпатій української спільності від “червоної Москви” і зарахував до націоналістичного табору²⁹¹.

Реакція громадськості на поступ української історичної науки, зокрема, її найбільшого репрезентанта М.Грушевського, та його вплив на становлення національної свідомості була неоднозначною. Яскравим прикладом застережного підходу є тези вихідця з Галичини Кушика, які надійшли на ім'я В.Затонського. Автор досить своєрідно інтерпретує роль вченого у процесі українізації: “...Школа Грушевського, та в першу чергу сам Грушевський, намагається доказати, що українці не повинні думати про нічого інше, як про Україну, й, працюючи над цим, можуть, а навіть мусять забути про все, що неукраїнське. Ця група закликає до звернення пильної уваги на закріплення українізації за всяку ціну та до “збирання” українського народу”²⁹².

Проте такі поліцейсько-охоронні настрої були все таки у меншості. Українська громадськість 20-х років із захоп-

ленням сприйняла можливості, які відкривалися перед поступовим розвитком національної культури в умовах декларованої українізації. Так само позитивну громадську оцінку здобувала діяльність видатних українських науковців, особливо М.Грушевського. Це добре підсумував О.Гермайзе у статті “Десятиліття Жовтневої революції і українська наука”: “Сьогодні ми бачимо, як те саме товариство під проводом того самого старого голови (йдеться про Українське наукове товариство на чолі з Грушевським) має 14 науково-дослідних інститутів історії ... й щороку публікує десятки серйозних наукових видань”. Завдяки чому молоде покоління інтелігенції, “органічно пов’язане з українською мовою”, мало значно глибше розуміння свого суспільства, історії та значно гостріше відчуття національної ідентичності²⁹³.

Настрої цього молодого покоління українських науковців та викладачів вищої школи досить повно відображені у спогадах О.Оглобіна: “Творче єднання національно-культурних інтересів і прагнень характерне було для української професури, особливо молоді, й студентства 1920-их років. Ми, тодішні професори Київського ІНО, були й самі молоді віком, багато хто з нас мало чим різнився від наших студентів... Нас єднала ще більша мета й любов до науки, палке прагнення наукової істини. А найбільше, глибоко-інтимно, єдали нас спільні національно-культурні, а іноді й політичні інтереси, думки, мрії й прагнення – свідомість і почуття свого національного обов’язку перед Україною й українським народом. Ми ще не мали того “комплексу страху”, що був масово прищеплений совєтською владою у 1930-х роках”²⁹⁴.

Окремою науковою діяльністю, де повні виявився українізаційний курс, була робота по уніфікації українського правопису. Як слушно зазначав І.Кошелівець, “ця ніби суто мовознавча справа у тодішніх умовах України набула національно-державного значення”²⁹⁵. Справа у тому, що

українська мова, як мова підколоніального етносу, зазнавала досить жорстких переслідувань за часів російського самодержавства. Цей імперський тиск, розділеність української етнічної території, бездержавність українців мали наслідками те, що українська мова увійшла у ХХ століття без унормованих загальноприйнятих правописних норм. Утворився досить серйозний розрив між власним розвитком мови та її нормативною базою.

З одного боку, у ХІХ ст. спостерігається бурхливий розвиток як літературної мови на базі народної розмовної традиції, так і наукове збирання і опрацювання розмовної мови етнографами й фольклористами. З іншого боку, не існувало авторитетної установи, яка б унормувала й пильнувала дотримання цих норм у всіх сферах громадського життя українців на всій території їхнього проживання. Спроби окремих осіб (Максимовича, Куліша, Желехівського) здійснити унормування українського правопису лише частково вирішували проблему і відкривали шлях до подальшого розвитку української мовнописемної традиції. Найбільш вдалою була правописна реформа П.Куліша: його кулішівка стала зрештою основою сучасного українського правопису. Але ці унормування не мали обов'язкового характеру і по різному сприймалися у Наддніпрянщині та Галичині, не говорячи вже про окремі групи інтелігенції. Різні правописні традиції спостерігалися у мові красного письменництва, публіцистики, науці тощо.

Початок державницького життя з 1917 року породив цілу низку нових проблем. Розширилася сфера використання і функції української мови. Вона стала мовою державних установ, військової справи, судочинства, широко впроваджувалась у письменництво, науку та інші сфери культурно-національного життя. Переважаюча більшість мовців, які визначали мовну політику, були виховані в російській культурній традиції і, навіть не бажаючи цього, переносили її в українську мову. Видатний мовознавець О.Курило з

приводу витворення такої мови влучно підмітила: “Сучасна українська наддніпрянська літературна мова – найбільше в спеціально-наукових та популярно-наукових виданнях – своєю складною та фразеологією, почасти й словотвором, мало нагадує українську народну мову; вона намагається йти шляхом російської наукової мови з її здебільшого далеким від народного складом фрази”²⁹⁶. Ще більшою була невідповідність у мові офіційних установ, бюрократичних, канцелярських паперах. Виникла загроза формування мови, у деякій мірі паралельної до народної мови.

Проведення українізаторського курсу також ускладнило цю проблему. Досить показовою є думка, висловлена інспектором миколаївської окружної інспектури народної освіти: “...через українізацію шириться т. зв. українізована мова. Ця мова штучна і засмічена русизмами”²⁹⁷. Збереження подібної ситуації при відсутності уніфікованого українського правопису могло обернутися справжньою катастрофою – фактичним розшаруванням мовного масиву, що справило б вкрай негативний вплив на українську ідентичність.

“Найголовніші правила українського правопису”, нашвидкуруч видані в 1919–1920 рр. Академією наук і затверджені 1921 року Наркомосом, лише частково задовольнили означену проблему. Ці правила були доволі непродумані, недостатні, часом і спірні. Деякі додатки, зроблені до них М.Грунським та Г.Сабалдиром в “Українському правописі” (1925 р.), також були недостатні. Крім того, їх не всі і не скрізь дотримувалися. НТШ у Львові вирішило розробити свій правопис, відмінний від виданого Академією. Навіть вже обговорювався проект 1922 р. Тобто єдиного правопису не існувало і далі.

У таких умовах 23 липня 1925 р. РНК УСРР видав постанову про створення при Наркоматі освіти Державної комісії для розробки правил правопису української мови. За весь час роботи до комісії було залучено 36 осіб, серед

яких було по десять співробітників Академії, партійних діячів та інших. Формальною головою Комісії був нарком освіти, спочатку Шумський, згодом його наступник Скрипник. Але як пише Ю.Шевельов, “фактично керував її роботою Олекса Синявський, видатний мовознавець”²⁹⁸. Наркомос вважав за потрібне запросити до роботи у Комісії західноукраїнських учених: В.Сімовича, В.Гнатюка, С.Смаль-Стоцького. ЦК КП(б)У погодився допустити двох перших. Щодо Смаль-Стоцького була надана така рекомендація – “відомий український чорносотенець”. Пускати його не слід²⁹⁹.

Комісія досить швидко опрацювала проект правопису, і у серпні 1926 року його було надруковано для широкого публічного обговорення. Надійшло понад 60 листів із зауваженнями та побажаннями. Для ознайомлення наукової громадськості вони публікувалися у виданні “Український правопис. Дискусійні бюлетені”.

Наступним етапом обговорення проекту була Всеукраїнська правописна конференція, яка відбувалася у Харкові з 25 травня до 6 червня 1927 року. І.Кошелівець вважає, що прискорив розв’язання правописної справи М.Скрипник, який у перші ж місяці свого урядування в НКО ініціював скликання цієї конференції³⁰⁰. Цікаво відмітити, що напередодні політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення прохати Скрипника запросити на 25 травня з-за кордону С.Смаль-Стоцького(!?), В.Сімовича, Панкевича, В.Стефаніка та представника НГШ за їх вибором³⁰¹.

Конференція виявилась справді досить представницькою. Серед присутніх було: чотири представники Наркомосу, п’ять академіків, 28 професорів лінгвістики і філології, 8 вчителів, 7 журналістів і 8 письменників³⁰². Приїхали і троє представників Західної України: К.Студинський, І.Свенцицький та В.Сімович. Цікаво, що група мовознавців – М.Йогансен, Б.Ткаченко, М.Наконечний – виступили під час конференції з проектом латинізації

українського письма. Ця ідея була відхилена.

По закінченню конференції, яка так і не дійшла згоди з усіх питань, її напрацювання були передані державній правописній комісії у складі: М.Скрипника (голова), А.Приходька, А.Кримського, О.Синявського та С.Пилипенка. Робота по остаточному упорядкуванню правопису тривала ще понад рік. По десятих засіданнях і довгих дискусіях були укладені правописні норми – шляхом компромісу між центральноукраїнськими та західноукраїнським поглядами щодо передачі чужих слів (г, ла, ло, лу в грецьких, г, ля, льо, лю в латинських та інших західноєвропейських словах). Незважаючи на наполягання західноукраїнських мовознавців, було збережено апостроф.

4 вересня 1928 р. постановою РНК УСРР правопис було затверджено. 6 вересня М.Скрипник своєю окремою постановою підписав текст “Українського правопису”. Після того, як правопис був надрукований 1929 року, він став обов’язковим для вживання всіма установами і виданнями в УСРР та інших частинах Союзу. За поданням філологічної секції правила нового правопису прийняло для своїх видань і НТШ (1929 р.)³⁰³. Але чимало інших галицьких видань у повному обсязі правописні норми не використовували. Правопис отримав назву “скрипниківського” і, як такий, проіснував п’ять років. Усунутий з офіційного вжитку після трагічної смерті М.Скрипника.

На думку Ю.Шевельова “ще ніколи правопис і морфологія української мови не були впорядковані так точно і детально”. Але вадою була спроба шляхом ризикованого мовного експерименту впровадити невластиву вимову чужих слів в обох половинах України”. Правопис 1928–1929 років, дарма що старанно опрацьований видатними мовознавцями, був нереальний, приречений на невдачу. Від самого початку його сприйняли вельми неприхильно, дотримувались неохоче. Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи й могло

відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі”³⁰⁴.

Інакше було з лексичними новаціями. У період 20-х років мова підрадянської України досить активно запозичувала галицькі елементи. Характерно, що наддніпрянська інтелігенція тепер не вела боротьбу з галицькими мовними елементами. Сутність такої переміни досить влучно охарактеризував А. Ніковський: “Питання про вплив “галичанщини”, колись таке живе та гостре в нашій пресі на Україні наддніпрянській, перепадає. Давніше справа стояла так, що через суто галицькі вислови читач української книжки міг опинитися в неприємних клопотах від крутих слів і словечок і кинутися українського читання. Тепер, коли єсть українська школа, українські інституції, багатіша преса та сила словників, галицький літературномовний набуток слід не тільки не відкидати, але й привітати та пускати на загальний вжиток як матеріал вироблений, дуже часто влучний та закрашений європейськими впливами”³⁰⁵.

Крім того, лексичний запас поповнюється і діалектизмами, іншими ресурсами народної мови. Досить часто слова отримували нове значення. “Таке переосмислювання слів – процес природній і звичайно відчувається в мові суспільства самоплинно, коли суспільство стає індустріальним”³⁰⁶, – зазначає Шевельов. Це виявляється у тому, що слова, зазвичай семантично пов’язані з сільським життям, набували певного “індустріального” значення.

В той же час, відновлення архаїчних елементів, досить характерний засіб розвитку мови у період національного відродження, зокрема в Чехії, не було притаманне добі українізації.

В цілому, мовна політика 20-х років “мала за мету очистити українську мову від надмірного взоруння на російську. Подібні процеси відбувалися в інших націях, що відроджувалися: чеська мова позбувалася германізмів, болгарська – турецьких впливів, румунська – слов’янізмів і

т. д., одначе з тією, вирішальною, різницею, що болгари й румуни мали цілком незалежні держави, а чехи користалися культурною автономією в державі демократичній. Ні того, ні того Україна в той час не мала”³⁰⁷.

Таким чином наукова сфера виявила свій потенціал для українізації всього суспільства. При більш уважному, політично незаангажованому, ставленні з боку владних структур це дозволило б створити серйозну основу національного самовизначення українців. Але, як показує історичний досвід, більшовицькій владі цього не було потрібно. В той же час відносно ліберальні умови наукової творчості дозволили розвинутися, досить важливим з етносоціальної точки зору, гуманітарним дослідженням. Цілком має рацію Б.Кравченко, коли пише: “Історичні, економічні, демографічні й географічні дослідження, що проводилися у 20-х рр., чимало додали до знання українського народу про себе, а це є вирішальний елемент у розвитку національної ідентичності”³⁰⁸. Народжувалось нове покоління української інтелігенції, здатної поширювати свої ідеали серед народних мас.

5. “Українізація” засобів інформації, книговидання та театру

Друковане слово національною мовою, видання преси, книжки, культурно-освітня сфера у широкому розумінні є реальним втіленням потенційних можливостей нації, своєрідним національним вітальним інформаційним полем.

Від нього залежить існування сучасної нації. Слід врахувати, що радянська українізація 20-х років у цій сфері була лише відтворенням, у більш повільному темпі, тих справді революційних зрушень, що мали місце у добу визвольних змагань 1917–1920 рр. Крім того, слід пам’ятати, що сфера друкованих, пізніше й інших засобів масової інформації в умовах міцніючого радянського тоталітаризму

була всуціль заполітизованою та ідеологізованою. Будь-які зміни тут відбувалися під прискіпливим контролем партійних і державних органів. І заслуга в українізації друкованого слова належить до ентузіазму активної, але нечисленної української складової більшовицького керівництва. В той же час, без щоденної, кропіткої праці пересічних українських інтелігентів: видавців, редакторів, журналістів, письменників, широкого читацького загалу навряд чи стала б реальністю під кінець 20-х років масова українська газета, книжка, журнал.

Для цієї категорії населення, по великому рахунку, було далеко до офіційної ідеології, яка майстерно імплантувалася через масмедіа. Для них принципово важливо було мати відродження українського друкованого слова. Це слово знаходило підвищений попит у різних верств населення. І не тільки у традиційних споживачів: українських інтелігентів та селян, а і серед міської аудиторії: робітництва, українізованого чиновництва, міщанства. Цікаво, що це відбувалося без усякого адміністрування чи насильства: нове українське життя незмінно породжувало нову свідомість, нові запити й уподобання. Психологічна переміна була викликана зміною статусу української мови. Упослідженої, неprestижної, висміюваної до того “селянської говірки” і перспективної, культурної мови, володіння якою відкривало можливості соціальної мобілізації: успішної кар’єри, посування по службі, посідання поважного соціального становища.

Динаміка змін у сфері масмедіа виглядала досить непослідовною і мала яскраво виражений хвилеподібний характер. Причому підйоми і падіння у випуску українських періодичних видань мають чітку політичну відповідність.

У роки української національно-демократичної революції спостерігався справжній видавничий бум. Прискорена національна мобілізація викликала широке зацікавлення до української газети та книжки. Чимало

українських періодичних видань досягли небачених тиражів. Ю.Шевельов, посилаючись на дослідження А.Животка, наводить такі дані: 1917 р. – виходило 106 назв пресових органів українською мовою, 1918 р. – 212. Щодо книжок, то 1917 р. – вийшло 747 назв, 1918 р. – 1084, а 1919 р. – 665; число видавництв, що випустили цю продукцію, 1917 р. було 78, а 1918 р. – 104³⁰⁹. Загальний наклад книжкових видань – 16,2 мільйона примірників, що становило 70 відсотків усієї книжкової продукції в Україні³¹⁰. Хоча якість цих видань, особливо газет, не завжди була високою, вони значною мірою поширювали знання мови і сфери її вжитку в щоденному житті. Характерно, що за радянського режиму частка україномовних видань у загальній їхній кількості на території України перевищила досягнення періоду революції лише 1930 р.

Із встановленням радянської влади показники української друкованої продукції різко падають. Спричинилися до цього кілька чинників, як політичного, так і економічного характеру. Серед партійно-державного керівництва УСРР переважала думка про особливу “контрреволюційність” україномовних видань. Так, у серпні 1922 р. ЦК КП(б)У розіслав декілька циркулярних листів, за підписом другого секретаря ЦК Д.Лебеда і замзавагітпропом Диманштейна, де настійливо втлумачувалося про необхідність посиленого ідейного контролю за літературою українською мовою, так як вона, мовляв, “є просякнутою шовіністичним духом”³¹¹. Про те, який вигляд мав цей контроль на практиці, досить наочно розповів на квітневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У О.Шумський: “До рішень XII з’їзду лінія була ясною і простою – наш ЦУД (Центральне управління в справах друку – головний цензурний орган, пізніше – Укрголовліт) і його відділення на місцях були скупі на видачу дозволу друкувати те, що їм надсилалося українською мовою, а наші видавництва та редакції без церемоній відправляли до кошика значну кількість рукописів на українській мові”³¹².

Показово, що особлива увага радянських цензурних органів до українських видань не припинялася і з початком офіційної українізації, навіть пропорційно зростала по мірі зміцнення тоталітарного режиму⁵. Цілком зрозуміло, що першим кроком нової влади була заборона виходу будь-яких періодичних видань небільшовицького спрямування.

Яскравим свідченням вкрай незадовільного стану українського книговидання у 1922 р. є лист головного редактора Державного видавництва України Михайла Панченка до завідувача цієї установи Полянського. В ньому останній звинувачується у тому, що “працю по виданням на українській мові фактично звів нанівець”, відкинувши навіть пропозицію створити підвідділ для україномовної продукції. Як аргумент негативного ставлення до української справи наводився план цього найбільшого видавництва, де україномовній продукції відводилось лише 12%³¹³. Цілком зрозуміло, що подібна ситуація склалася не з вини окремого українофоба, а в результаті певної політики комуністичної партії у цьому питанні.

План ДВУ на вересень-грудень 1922 р. справді є серйозним підтвердженням цього. В його основній частині на українські видання відведено 38%, на російські – 62%. У додатковій частині, яка формувалася очевидно під впливом останньої партійної лінії – на українські – лише 12%, на російські – 88%. Загальні показники склали відповідно на українські – 20% продукції, на російські – 80%³¹⁴.

У зменшенні питомої ваги україномовного друку на початку 20-х років простежується вплив і деяких об'єктивних чинників: економічна криза, розлад системи друкування та розповсюдження, зубожіння населення, особливо тієї його частини, яка традиційно споживала друковане слово. Проте ці фактори мали менше значення порівняно з політичними та ідеологічними міркуваннями владних структур.

Зменшення українського друку простежується як серед

Хід “українізації” та її вплив на суспільно-політичне життя

періодичних видань (газет та журналів), так і серед книжкової продукції. Загальна динаміка з розбивкою по роках виглядала таким чином³¹⁵.

Таблиця 12

Рік	Газети				Книжки		
	Українських	Наклад у тис.	Російських	Наклад у тис.	Українських	Російських	% української до загальної книжкової продукції
1918	127	не подано	227	не подано	1084	386	64,4
1919	60	не подано	228	не подано	665	782	47,0
1920	87	35	226	147	457	369	53,1
1921	45	99	95	199	214	448	32,0
1922	30	83	102	353	385	927	29,3
1923	28	80	86	492	855*	1848	31,0
1924	36	176	95	752	1813**	2535	40,2

* ,** Два останні рядки щодо книжкової продукції фіксують дані для 1923/24 та 1924/25 років відповідно.

Таким чином можна констатувати, що за означений період українська періодика ніколи не випереджала російську, а за тиражністю, навіть, здавалося, безнадійно відставала. На ринку книговидання перевага зафіксована лише у двох роках – 1918 та 1920-го, що з відомих причин не можна поставити на карб більшовицькому режиму. В інших роках маємо суттєве відставання.

З проголошенням курсу на українізацію, помітні зміни на краще у сфері друкованих масмедіа та книгодруку стали помітні лише починаючи з 1925 року.

По газетах, що виходили на території УСРР, спів-

відношення виглядало таким чином: на 1 квітня 1924 р. російськомовні видання мали тираж у 445 тисяч примірників, українські – 90 тисяч. На початок 1925 року в УСРР виходило 116 газет, і лише 31 з них була українізована, що становило 21 відсоток загального газетного накладу у 1,3 мільйони примірників³¹⁶. Протягом року було засновано 24 нові українські газети, з яких три центральні. На 1 листопада 1925 року російські газети мали тираж лише 369 тисяч, а українські сягнули 439 тисяч. На цей час у республіці виходило: 39 українських газет тиражем 439 тис., 22 російські – відповідно 369 тис., 4 російсько-україномовні – 17 тис. та 9 газет мовами національних меншин, тиражем у 34 тисячі примірників³¹⁷.

Зростання українського періодичного друку загострило проблему кваліфікованих журналістських кадрів. Українські журналісти не поспішали до праці в радянських газетах. Як зазначив більшовицький публіцист Ф.Таран, “українська передреволюційна та післяреволюційна журналістика вся наголо виїхала за кордон, емігрувала, а коли ще й залишилася на Україні, то сумлінно саботувала кожен крок українського радянського слова друкованого. Працювати в радянській українській пресі вважалось тоді за найганебнішу зраду” національної справи “неньки України”³¹⁸. Своєрідним знаряддям, що почало руйнувати це відчуження, стала газета “Вісті ВУЦВК”, яку В.Затонський досить вдало називав “піонером українізації”. Радянської українізації, звичайно. У зростанні авторитету цієї загальноукраїнської масової газети, яка змогла пережити всі пертурбації партійної лінії, помітна роль належала її редакторові (до 1925 р.) В.Еллану-Блакитному (колишньому боротьбисту). Але навіть на початок 1926 р. партійні чинники визнають: “участь української кваліфікованої інтелігенції в нашій пресі (газетах і журналах) незначна”³¹⁹.

Окрім “Вістей” помітними україномовними виданнями були: “Селянська правда” (Харків), що виходила до лис-

топада 1925 р., та “Більшовик” (Київ).

Станом на 1 березня 1926 р. в УСРР видавалося 50 українських газет, що становило 61% їхньої загальної кількості. Тиражі українських газет досягли 612 тис. Але на території республіки активно поширювалися загальносоюзні видання, які були суціль російськомовними. Тобто до власних російських видань додавалося ще 150 тис. примірників “Правды” та 200–250 тисяч примірників інших газет³²⁰. Таким чином, загальне співвідношення преси було не на користь україномовної, особливо велика перевага російської газети була у пролетарському та компартійному середовищі. Відділ друку ЦК КП(б)У у своїй доповідній записці середини 1926 року визнавав: “Відношення до української преси серед членів партії та організацій не однакове. Найбільш поширена думка, що на українській мові можна, принаймні, видавати селянську газету, але чистою ідеологія може зберігатися лише в російській газеті”³²¹.

Українізаторські сили у керівництві КП(б)У все ж спромоглися зламати такі великодержавні стереотипи. Значною подією в цьому сенсі була українізація центрального органу ЦК КП(б)У – газети “Комуніст” 16 червня 1926 р. Рішення про це було прийнято ще на квітневому (1925 р.) пленумі ЦК (резолуція “Про українізацію”) та підтверджено у резолюції “Про партбудівництво” IX з’їзду КП(б)У у грудні 1925 р.³²² Поштовхом до поширення українського друкованого слова серед робітництва стало видання з листопада 1926 р. у Харкові газети “Пролетар”, органу ЦК КП(б)У та ВУРПС, заснованої відповідно до рішення III Всеукраїнського з’їзду профспілок.

Особливо інтенсивною українізація преси стала з часу посідання посади наркома освіти М.Скрипником. На цей час, у 1927 році україномовні газети вже читало 1,5 – 1,6 мільйони чоловік³²³. Найбільшим тріумфом для Скрипника стала українізація “Одесских известий”, що з 31 серпня 1924 р. почали виходити під назвою “Чорно-

морська комуна”³²⁴. Ця подія набувала особливого значення, з огляду на важливість Одеси як культурного центра і для зламу стереотипу про її особливий космополітичний характер.

1930 р., виступаючи на пленумі центрального бюро Пролетстуду, М.Скрипник назвав деякі підсумки процесу українізації преси: “... В 1928 р. було на Україні загальнополітичних газет 45, в 1929 – 84. 1928 року річний тираж був 2 635 246 примірників, а через рік тираж побільшився до 4 220 363 примірників. Українською мовою видавалося 1928 року 45 газет, 29 року – 58. Питома вага газет, виданих українською мовою, побільшала тепер до 68,8 відсотків”. Далі нарком освіти надає дані щодо збільшення тиражу українізованих газет: “Ви пригадуєте, як колись говорили, що якщо “Комуніст” зукраїнізується, то стане нікчемною газетою і тираж його підупаде. Дійсно, “Комуніст” 1928 року мав тиражу 28 000 примірників, а в січні 1930 року він має 122 000 примірників. “Вісті” з 46 000 примірників тиражу 1928 року зросли до 90 000 примірників в 1929 році, “Пролетар” – з 11 000 примірників – 79 000 примірників, “Радянське село” з 172 000 примірників за цей час зросло до 600 000 примірників”³²⁵.

1930 року, згідно з І.Майстренком, лише три великі газети ще виходили російською мовою: “Вечерние известия” в Одесі та газети у Сталіно (Донецьку) та Маріуполі³²⁶. Сюди напевне слід додати ще й “Луганскую правду”.

Навіть серед робітничих газет стали переважати україномовні видання. Взимку 1929 р. україномовні газети мали перевагу над російськомовними (12 проти 9), а за обсягом тиражів було досягнуто паритету. Навіть заводські багатотиражки 1930 р. на 63,4% були україномовними³²⁷. 1932 р. українізація преси досягла – 87,5%³²⁸. Це було максимальне досягнення.

Прикметно, що у тодішніх журналістських колах чимала увага приділялась не тільки формі, але й змісту

українізованих видань. Ставилося завдання довести, що українські газети не провінційні, не другорядні версії союзних видань. Голова відділу друку ЦК КП(б)У М.Равич-Черкаський на I з’їзді журналістів (1925 р.) сформулював завдання преси – продемонструвати, що “українізація не означає селянизації”³²⁹. Найбільш популярні всеукраїнські газети розходилися в УСРР значно краще, ніж союзні.

Українські журнальні видання 1920-х років мали свої особливості. Через високу ціну та з причини обмеженої аудиторії споживачів масового обігу журналів в УСРР не було, кількість передплатників так само не була високою. Більшість тиражу надходило до бібліотек, тобто журнали були розраховані на широкий читацький загал. Проте, протягом всього періоду спостерігається швидке, навіть стрімке зростання числа журнальних видань.

1923 р. єдиним літературно-громадським періодичним виданням був журнал “Червоний шлях”. Часопис був заснований при Наркомосі згідно постанови політбюро ЦК(б)У від 10 січня 1923 р. У квітні того ж року вийшов перший його номер під редакцією Г.Гринька. У редакційній статті визначалося, що журнал “мусить стати трибуною для кращих творів мистецтва, публіцистики і серйозної популяризації науки на українській мові”³³⁰. Пізніше, на квітневому 1925 р. пленумі ЦК КП(б)У, О.Шумський (тодішній редактор) головною задачею журналу назвав – залучення української інтелігенції й її “радянізацію”.

Проте на перших порах ніхто з помітних українських літераторів та громадських діячів не хотів співробітничати у цьому органі. Першим, хто порушив цю своєрідну блокаду, був Г.Хоткевич, який погодився друкувати свої твори у “Червоному шляху”. За оцінкою Шумського, “він став нам у пригоді в справі прориву фронту ворожості з боку української інтелігенції”³³¹. Подальша робота журналу була відмічена публікацією творів багатьох талановитих письменників та поетів. На його сторінках піднімалися

гострі проблеми суспільного життя, у тому числі і проведення українізації.

Однак, уже з 1925 р. починається офіційна критика журналу і його редакції. Спочатку Головліт зазначив, що “Червоний шлях” страждає “невитриманою ідеологією”. Як крамольні розцінювались оповідання Підмогильного, Могілянського, стаття Г.Хоткевича “Тарас Бульба”. Робиться висновок, що журнал не виконав своїх завдань³³². Протягом 1926 р. питання про ідеологічну позицію “Червоного шляху” п’ять разів розглядалися на політбюро ЦК КП(б)У. У серпні цього року комісія політбюро з українізації прийшла до висновку, що журнал не виконує лінії компартії на згуртування попутницької інтелігенції і її подальше перевиховання, натомість потрапив під цілковитий вплив неокласиків. Було визнано необхідним реорганізувати “Червоний шлях” з попутницького у журнал суто марксистського напрямку, під гаслом “більшовизації української інтелігенції”³³³.

10 вересня політбюро прийняло спеціальну постанову про “Червоний шлях”, де відзначалося, що журнал, зібравши сили української інтелігенції, став помітним явищем суспільно-політичного життя України. Але некритичний курс редакції, її орієнтація на стару формацію європеїзованої буржуазної української інтелігенції привели до того, що журнал не проводив лінії компартії в справі її виховання³³⁴. 20 листопада політбюро звільнило від роботи в журналі Хвильового і Ялового, а головою редакційної колегії затвердило Затонського³³⁵. Таким чином і О.Шумський був усунений від керівництва журналом.

На хвилі бурхливого культурного розвитку, здійсненого українізацією, з 1925 р. у Києві починає виходити журнал “Життя і революція”. Перший склад редакції: О.Дорошкевич, М.Граціанський та Б.Червоний. У передмові до видання зазначалося, що журнал орієнтується, в першу чергу, на сільську інтелігенцію³³⁶. Пізніше “Більшовик України”

іншим чином визначить завдання “Життя й революції”: згуртування широких кадрів української інтелігенції, втягнення їх у радянське будівництво шляхом “радянзації” і допомога у вихованні кадрів нової робітничо-селянської інтелігенції³³⁷.

У серпні 1926 р. комісія політбюро з українізації також зауважила, що і цей журнал у певній мірі використовується “ворожими силами”. Пропонувалося посилити роботу комуністичних сил у журналі “Життя і революція”, зберігши однак його попутницький характер³³⁸. У квітні 1927 р. бюро київського окружкому КП(б)У затвердило новий склад редакції “Життя й революції” й визначило, що основою її роботи повинні бути рішення ЦК КП(б)У і постанови червневого 1926 р. пленуму ЦК компартії України з питань роботи літературних організацій. Сам же журнал орієнтувався на обслуговування широких кіл радянської інтелігенції³³⁹. В результаті у “Житті й революції” посилилися вульгарно-соціологічні сили і він повністю став виразником офіційної лінії.

Попри постійний ідеологічний та адміністративний тиск з’являються місцеві видання: “Зоря” у Дніпропетровську, “Металеві дні” в Одесі, “Літературний Донбас” у Артемівську. Побачили світ журнали окремих літературних організацій: “Плужанин”, “Плуг”, “Нова генерація”, “Авангард”, “Західна Україна”, “Вапліте”, “Літературний ярмарок”, “Пролітфронт”, “Молодняк”, “Гарт” тощо. Стали виходити громадсько-політичні, технічні, наукові (про журнал “Україна”, один з провідних у цьому ряду, мова йшла у попередньому параграфі), театральні, музичні журнали.

У 1928 р. загальна кількість журналів, які видавалися українською мовою, сягнула 232 назв, що становило 71,2 відсотки від їхньої загальної кількості. За тиражем частка українських видань складала 70 відсотків. 1929 року українські журнали вже становили 84 відсотки загального тиражу³⁴⁰.

Українізація охопила й нові засоби масової інформації, які стають реальністю у 20-ті роки. Так, у 1924–1925 роках з'являється українське радіо, яке також стало “фронтом українізації”. Справа гальмувалася тим, що радіомовлення перебувало під юрисдикцією Всесоюзного комісаріату пошти й телеграфу. Наркомос УСРР під керівництвом М.Скрипника вимагав передачі його у виключне підпорядкування республіканським органам³⁴¹.

1920-ті роки стали добою становлення українського кінематографа. Виготовлення кінопродукції координувалося Всеукраїнським фотокіноуправлінням (ВУФК). Кіностудії діяли в Одесі, Харкові, а 1927–1929 рр. у Києві збудовано кіностудію, найбільшу в Європі. Українська тематика у вітчизняному кіномистецтві починає панувати з 1923–1924 рр. Це такі кінофільми: “Тарас Шевченко”, “Тарас Трясило” обидва П.Чардиніна, “Остап Бандура” В.Гардіна, “Микола Джеря” М.Терещенка, “Бурлячка” Ф.Лопатинського, “Фата Моргана” Б.Тягна, “Коліївщина” І.Кавалерідзе. Світове визнання молодому українському кіно принесла творчість Олександра Довженка – кінофільми: “Звенигора”, “Арсенал”, “Земля”, перший український звуковий фільм “Іван”. 1928 року в Україні було знято 36 фільмів та діяло 6000 кінотеатрів.

У книговидавничій сфері найбільшим чинником, який гальмував збільшення числа української книги, була постійна нестача бюджетних коштів. Б.Кравченко детально проаналізував ігри всесоюзних бюджетних органів щодо обмеження коштів, які потрапляли на книговидавничі потреби УСРР. В результаті Україна отримала не більше десятої частки всесоюзних коштів, які виділялися для видавничої діяльності³⁴².

За даними відділу друку ЦК КП(б)У, в загальній книжковій продукції УСРР українська книга становила 1923 р. – 36%, 1924 – 68,9%, а за дев'ять місяців 1925 р. – 88%³⁴³.

Спираючись на комплексний аналіз, можна зробити

висновок, що два останні показники значно завищені. Більш точні дані наводить С.Сірополко: 1925–26 рр. частка української книжки складала – 45,8%, 1927–1928 рр. – 53,9% та 1931 р. – 76,9%³⁴⁴. Таким чином, перевага українського книгодрукування стала реальністю лише 1928 р.

Але попри розходження у показниках, у будь-якому випадку, українська книга ще не могла домінувати на території республіки. Той же відділ ЦК визнає: “На книжковому ринку України українська книжка до цього часу займає дуже незначне місце, не більше 25%. Її витісняє російська книга видавництв РСФСР... В цілому український ринок заповнений російськими книжками на 70–75%”³⁴⁵. Крім того, фінансова скрута українських видавництв мала наслідком те, що собівартість їхньої продукції була значно більшою. Пересічно українські книжки коштували на 10 відсотків дорожче, ніж російські³⁴⁶. В той же час попит і реалізація української книжки були теж значно вищими.

Цікавою видається співвідношення друкованої українськомовної книжки, виданої державними та приватними видавництвами. Вся продукція ДВУ за 1926 рік становила 1076 назв і з них українською мовою – 73,2% за назвою, та 84,5% за тиражем³⁴⁷. Приватні видавництва за 1925/26 рр. видали лише 50% продукції українською мовою. Хоча питома вага українськомовної книжки зросла за цей час більше, ніж у два з половиною рази³⁴⁸. Серед приватних видавництв були і такі, що друкували виключно українську книжку. Це переважно київські видавництва: “Слово”, “Сяйво”, “Час”, “Горно”. Харківське приватне видавництво “Космос” та одеське “Светоч” натомість всі книжки видавали російською мовою³⁴⁹. Зрештою, приватні видавництва були витіснені державними.

На час завершення доби українізації здобутки в ділянці книгодрукування були досить відчутними. На XI з’їзді КП(б)У у червні 1930 р. у резолюції на звіт ЦК були оприлюднені такі дані. Книжкова продукція за період з

1928 р. збільшилась на 83%, причому питома вага книжки українською мовою зросла з 54% до 80%³⁵⁰. Важливо, що українську книжку охоче читали і в містах. Так 1927 р. 83% всіх проданих українських книжок придбали мешканці міст³⁵¹.

Напружена боротьба велася і за українізацію театру. Українське національне театральне мистецтво має давнє коріння. Навіть в умовах жорсткого мовно-культурного тиску російського самодержавства другої половини ХІХ ст. саме театр зберігав українську етнонаціональну естетичну традицію, виступаючи одним з небагатьох легальних каналів національної комунікації.

Події національно-демократичної революції 1917–20 рр. створили нову ситуацію у театральному житті. Виникають нові українські театральні колективи, ведеться пошук нових стилів та принципів сценічного дійства (в значній більшості спрямованих на відхід від етнографічно-побутового театру). Найяскравішим періодом, на думку театрознавців, у житті нового українського театру був час 1922–23 рр. Саме тоді виявляються три провідні театри, які виражали основні напрямки театрального мистецтва: “Березіль” Л.Курбаса, театр ім. Заньковецької та театр ім. І.Франка. Саме ці колективи були зразковими для решти театрів УСРР, які набували україномовного статусу.

Уже у перших нормативних актах з визначення українізаційного курсу приділялося чимало уваги театрові. Так, у декреті РНК УСРР від 27 липня 1923 р. “Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ” зобов’язувалося організувати в Харкові український державний театр та українські театри на місцях, вжити заходів до створення “українського революційного театрального репертуару”.

Проте українізація театру посувалася досить повільно. У 1925–1926 р. – в УСРР відбулося 102 театральних сезони в кількості 7220 вистав. З них було зіграно: російських –

5060 вистави, тобто 70%, українських – 1480 вистав, 20%; єврейських – 740 вистав, 10%³⁵². На думку партійних чинників, зокрема комісії з українізації політбюро ЦК КП(б)У, гальмування цього процесу було викликане “опором з боку міщанства... так і нерозумінням місцевими органами влади, профспілками, навіть партосередками, культурної політики, ваги українських театрів”³⁵³.

Проте, становлення українського театру продовжувалось, у тому числі і зусиллями старшого покоління театральних діячів. Зокрема, цьому значною мірою прислужився М.Садовський, який восени 1925 р. повернувся в УСРР. Його повернення радо вітав С.Єфремов, який, доречі, вкрай негативно зустрів повернення М.Грушевського. У листі до Є.Чикаленка він так відгукувався про цю подію: “Зате втішив нас Микола Карпович. Приїхав веселий, бадьорий, енергійний... Мрія його – розташуватись в Києві й відбудувати зруйнований дощенту курбасівщиною український театр”³⁵⁴.

Під тиском директив центральних органів місцеві партійні структури теж були змушені сприяти українізації театру. Так, у серпні 1926 р. бюро Харківського окружкому КП(б)У погодилося на переведення Червонозаводського театру на українську мову, але із застереженням “щоб у цьому театрі проводилась пролетарська ідеологія”³⁵⁵. Одночасно було прийнято рішення відмовити групі Садовського у постановці п’єс у цьому театрі.

Серйозні проблеми виникли при українізації оперного театру. До 20-х років на підросійській Україні всуціль панувала російська опера, яка взорувалася на сцени Петербурга й Москви. Спроби створити українську оперу, на відміну від драматичного театру, були поодинокі й часто носили аматорський характер. Тому у цій ділянці не відтворилося ще сталої української традиції, і українізація оперних театрів, здійснена протягом 1925–27 рр., полягала переважно у зміні мови співу, а не у зміні стилю.

Особливо складною була боротьба навколо Одеської опери, вона набула навіть політичного забарвлення. Навесні 1926 р., перед початком театрального сезону, Наркомос, особливо О.Шумський, наполягав на необхідності переходу на українську мову, деякі представники місцевої влади – на збереженні російськомовного статусу. Зрештою, українізація театру була відкладена до осені, а у ЦК КП(б)У була створена комісія для з'ясування цієї справи. Під час засідання останньої Шумський був звинувачений у форсуванні українізації та у тому, що він “пристєбує партію до хвоста українського шовінізму”. Ряд дослідників у цьому вбачає привід до поглиблення конфлікту між О.Шумським та Л.Кагановичем³⁵⁶.

За більш сприятливих обставин українізувалися Харківська та Київська опери. Як згадує В.Ревуцький: “Величезною подією на початку жовтня 1926 р. був перехід Київського оперного театру на вистави українською мовою. Вже цілий рік доходили захоплюючі чутки з Харкова про успіхи там столичної української опери, а тепер це стало реальністю в Києві”³⁵⁷. Цікаво почути враження сучасника, що українізація опери не тільки не знизила її рівень, а, навпаки, підняла його до європейського. За свідченнями того ж Ревуцького, у період 1926–1929 рр. репертуар Київської опери “йшов рівнобіжно з новинами кращих оперових театрів Європи”.

На час приходу до керівництва Наркомосом М.Скрипника всі тодішні державні опери: Харківська, Київська та Одеська вже були українізовані.

В цілому ж на кінець листопада 1927 р. вся театральна сфера була українізована лише на 26%³⁵⁸. З 60 театрів було: російських – 38, українських – 16, єврейських – 8³⁵⁹. Заступник наркома освіти А.Приходько зазначав: “Правда, театрів українських ще не досить. Вони є лише по великих центрах і ще не покрили своєю мережею дальшу периферію. Але кількість їх щороку зростає. Три українізованих цілком

опери, українізовані фільми, радіо виконують роль чинника, що систематично втілює широким масам знання української мови через зорові і звукові чуття"³⁶⁰.

Робила перші кроки і українська оперета. Оптимістичні висновки щодо прем'єри в Харківському театрі оперети "Орфей у пеклі" зробив М.Скрипник. "Та все ж, гадаю, українська оперета вже завойована. Вона показала себе життєздатною, хоча оце тільки тепер народжується. Повороту до старого вже нема"³⁶¹.

На початок 30-х років російські театри були фактично витіснені з України. Центральні театральні приміщення перейшли тепер до українських труп. 1931 року в УСРР існувало 66 українських, 12 єврейських і 9 російських стаціонарних театрів³⁶².

6. Політика українізації і Червона армія

Українізація частин і з'єднань УВО в 20-ті на початку 30-х рр. проводилась у контексті національної (політика коренізації) та військової (реалізація програм національно-військового будівництва) реформ. Будучи у воєнному плані спрямованими на залучення до армії народів (насамперед Середньої Азії та Кавказу), які в Російській імперії звільнялися від служби, національні заходи у військовій сфері також були націлені на вирішення суто політичних завдань. Головні з них полягали в демонстрації прогресивного характеру національної політики радянської влади, а також у проведенні комуністичного виховання неросійських народів зрозумілою для них, національною мовою. "Нам треба зробити так, – наголошував у своєму виступі на 2-й окружній партійній конференції УВО в 1924 р. лідер українських комуністів М.Скрипник, – щоб українське селянство в нашій Червоній армії бачило армію, що селянською українською мовою розмовляє та думає комуністичні думки, робітничо-селянські думки"³⁶³.

Поштовх до активізації національної роботи у військах надали рішення XII з'їзду РКП(б), який визнав за доцільне приступити до поступової організації національних частин та з'єднань у республіках, а також передбачений Декретом ЦВК і РНК СРСР від 8 серпня 1923 р. перехід до територіальної системи комплектування, що робило неминучою “фізичну” українізацію, грузинізацію, татаризацію та ін. червоноармійського складу військ, розташованих на терені тих чи інших національних республік. У грудні 1923 р. РВР СРСР була затверджена розроблена під безпосереднім керівництвом Л.Троцького перша програма національно-військового будівництва в СРСР, що виходила з потреби динамічного розгортання національних заходів у військовій сфері і була розрахована на 1923/1924 і 1924/1925 рр.

Тоді ж командуючий УВО М.Фрунзе представив політбюро ЦК КП(б)У план національних заходів у військах, дислокованих на терені України. До весни 1924 р. передбачалося українізувати (комплектація українським червоноармійським і командно-політичним складом, запровадження української мови в стройовому командванні, в ході ліквідації неписьменності, політосвітній роботі тощо) 67-й та 21-й стрілецькі полки, згодом – чотири територіальні дивізії Правобережжя (95-у, 96-у, 99-у, 100-у). В найближчий час мали також бути українізованими ряд нормальних військових шкіл – піхотні (крім Харківської школи червоних старшин, Київська та Сумська), кавалерійська (Зінов'євська), артилерійська (Київська). В першій половині березня 1924 р. планувалось проведення іспитів на засвоєння української мови та курсу українознавства командно-політичним складом територіальних дивізій, військкоматів, Штабу та управлінь округу. В жовтні 1924 р. такі ж іспити мали бути проведеними у спеціальних та кадрових з'єднаннях (наказ щодо вивчення всім командно-політичним складом української мови було видано командуючим округу на початку травня 1923 р.). Політуп-

равлінню УВО належало в короткі строки підготувати навчальні програми для командного та червоноармійського складу (були затверджені М.Фрунзе на початку січня 1924 р.), забезпечити якомога ширше проведення в територіальних військах освітньої та політико-виховної роботи українською мовою. Для цього слід було налагодити постачання військ пресою, літературою, навчальними посібниками, виданими українською мовою. В цьому контексті вже з початку року частково на українську мову мало бути переведене видання газети “Красная армия”, журналів “Красная рота”, “Политработа в полку”, “Армия и революция”, а також видано серію брошур на військово-політичну тематику, читанок, збірок політичних бесід, хрестоматій, плакатів (“Чи ти знаєш свою рідну мову?” для червоноармійців, “Вивчайте українську мову!” для комскладу). Проектувалася й розрахована на більш тривалий час робота щодо підготовки до випуску українською мовою військово-технічної літератури, ряду статутів, географічної карти, військово-технічного та військово-політичного словників (до розробки останніх мали бути залученими фахівці Всеукраїнської Академії наук)³⁶⁴.

Розроблений ПУ план проведення українізації потребував чималих коштів. Потребу в них окружне командування визначило до копійок (125454 крб. 70 коп.). 5 грудня 1923 р. штаб УВО направив підготовлений кошторис українському урядові. Останній, у свою чергу, звернувся до РНК СРСР з проханням виділити республіці для проведення українізації 442241 крб. Після певних зволікань союзне керівництво виділило Україні 150 тис. крб., проте витрати на українізацію частин і з’єднань УВО не передбачалися. Натомість РНК СРСР звернувся до Наркомату військових справ СРСР з пропозицією “терміново розглянути і встановити за участю представників України розмір позик, що їх слід виділити з кошторису Наркомвоєну на потреби українізації військових частин і військових установ України і проводити їх,

починаючи з квітня, однаковими частинами, фактично передавши ці гроші в розпорядження командування УВО”. Однак союзне військове керівництво не поспішало з фінансуванням національних заходів в Українській військовій окрузі. За одним із повідомлень ПУ УВО весною 1924 р. у розпорядженні окружного командування на проведення українізації було витрачено лише 10 тис. крб. Отже, програма українізації у військах з самого початку не отримала належного фінансового забезпечення. Проблема нестачі коштів на українізацію залишалася актуальною і в наступні роки.

Навесні 1924 р. Л.Троцького де-факто було усунуто від керування військовим відомством, підготовлена за його участю програма національних заходів у військах була оголошена нереальною й майже вдвічі скороченою. Наприкінці 1924 р. спеціально створена комісія на чолі з Ф.Дзержинським розробила п'ятирічну програму національно-військового будівництва (1924–1929 рр.), що виходила з принципу поміркованості в організації національних формувань у республіках: центр тяжіння у цій справі переносився на східні регіони країни, в інших, зокрема в Україні, належало обмежитись “розширенням та поглибленням роботи” у вже створених національних частинах. Провідна ідея, що нею була просякнута програма, полягала в забезпеченні принципу єдності радянських збройних сил. “У деяких товаришів на місцях, – зазначав з цього приводу голова РВР СРСР М.Фрунзе, – є тенденції до перетворення національних формувань у ядро національних армій. Реввійськрада Союзу вважає, що ця тенденція хибна, бо вона не відповідає інтересам не лише військової справи, але й класовим інтересам робітників і селян”³⁶⁵. У листопаді 1924 р. п'ятирічна програма була затверджена пленумом Реввійськради СРСР, а у травні 1925 р. – III з'їздом Рад СРСР.

Порівняно з попередньою, нова програма уповіль-

нювала темпи організації національних формувань в Україні. Впродовж п’ятиріччя підлягали українізації лише чотири територіальні дивізії (96-а і 100-а в 1924–1925 рр., пізніше – 95-а і 99-а). Залишалися в окрузі підрозділи, укомплектовані татарами (3-я, 15-а, 51-а кадрові стрілецькі дивізії), німцями (45-а стрілецька дивізія), молдаванами (51-а стрілецька дивізія). Водночас розформовувались підрозділи, укомплектовані поляками (до цього часу існували в 3-й стрілецькій дивізії), які за п’ятирічною програмою (так само як і євреї, литовці, латиші) розпоршувалися по різних частинах. Важливою новацією стало виведення українців (як найбільш чисельної після росіян групи) з категорії національних меншин. Тепер для них встановлювався звичайний порядок комплектування на змішаній основі. Дещо скорочувалась в Українській військовій окрузі й мережа військово-навчальних закладів. Статус національних залишався за Харківською школою червоних старшин, частково – за Українською кавалерійською школою. В Київській артилерійській школі українізації підлягала одна батарея, в Кримській кавалерійській створювався ескадрон татар. Актуальними за програмою залишалися завдання вивчення командно-політичним складом УВО української мови, українізації політико-освітньої роботи в частинах і з’єднаннях округи.

До середини 20-х рр. червоноармійський склад частин і з’єднань УВО в переважній більшості став українським за національною ознакою. Це стосувалося не тільки територіальних, але й кадрових, спеціальних з’єднань, що ілюструє подана таблиця (у %) ³⁶⁶ (див. табл.13).

На цьому фоні встановлені п’ятирічною програмою обсяги українізації охоплювали лише мізерну частку українського поповнення. Вказуючи на це, уряд УСРР впродовж 20-х рр. постійно наполягав на розширенні українізації в окрузі (в тому числі, за рахунок кадрових дивізій), на перекиданні в УВО комскладу зі знанням

Додамо до цього, що відчуття другорядності й тимчасовості національних заходів у військах підтримувалось нез'ясованістю такого важливого питання, як застосування національних військ у бойових умовах (тільки наприкінці 20-х рр. було встановлено, що регулювання національного моменту у воєнний час передбачатиметься шляхом укомплектування окремих підрозділів запасних частин українцями, призначення до цих підрозділів відповідно підготовленого начскладу).

Не вдавалося вирішити й встановлене програмою завдання щодо підготовки достатньої кількості командирів з числа українців для забезпечення ними існуючих та розгортання додаткових національних з'єднань. Готування вищого комскладу взагалі не проводилось, випуски середнього комскладу з українізованих шкіл були недостатніми. Наприклад, осінній 1926 р. випуск таких шкіл міг покрити нестачу командних кадрів тільки для 96-ї та 100-ї стрілецьких дивізій, і лише за умови стовідсоткового розподілення молодих командирів до цих з'єднань. Гострою залишалася кадрова проблема і наприкінці 20-х рр. На це, зокрема, на початку лютого 1929 р. вказували результати перевірки стану українізації в УВО. Враховуючи суттєву нестачу командирів-українців навіть в українізованих дивізіях, командування УВО нарешті поставило питання про потребу розподілення "у першу чергу" до цих з'єднань випускників національних військових шкіл, а також про необхідність врахування фактору знання української мови при призначенні командирів середньої та вищої ланок на ті чи інші посади в українізованих дивізіях³⁷². Однак усі ці рішення так і не були проведені в життя. Більш успішною виявлялася фізична українізація полкових шкіл УВО. Так, серед поповнення полкових шкіл призовниками 1905 р. народження українці складали в 24-й, 45-й, 91-й кадрових стрілецьких дивізіях – 70,6%; у 25-й, 30-й, 96-й, 100-й територіальних дивізіях – 90,4%; в 1-й, 2-й, 3-й, 9-й кавале-

рійських – 60,5%³⁷³. Проте ці кадри не виступали резервом українізації, адже більшість молодших командирів надалі розподілялися для продовження військової служби в “загальних дивізіях”, та й готувалися вони в своїй абсолютній більшості не в українізованих, а в “загальних” полкових школах.

З перемінним успіхом проводилась в УВО й робота по українізації освітньої та політико-виховної роботи серед червоноармійців. Ще восени 1923 – взимку 1924 рр. у ряді з’єднань (44-й, 45-й, 24-й стрілецьких, 1-й Червоного козацтва кавалерійській дивізіях, деяких підрозділах залізничних військ) заняття з ліквідації неписьменності проводились українською мовою, розпочалось активне створення українських гуртків, постановки п’єс українською мовою тощо. За повідомленнями політorganів, серед червоноармійців округу відчувалося загальне захоплення українізацією, велика зацікавленість і активність у заняттях. У 1925 р. 61% груп лікнепу в кадрових і понад 80% груп в територіальних дивізіях проводили ліквідацію неписьменності українською мовою, наступного року загалом по УВО було українізовано 62,2% груп лікнепу. Дещо меншими (передусім через брак політпрацівників, які володіли українською мовою), були показники з українізації груп політнавчання: 1925 р. – 24,4% , 1926 – 36,4%³⁷⁴.

Певними досягненнями була позначена українізація видавничої справи. В 1924 р. побачила світ перша українська червоноармійська читанка “Червона зброя” (наклад 50 тисяч примірників), наступного року вийшло нове видання читанки (наклад 70 тисяч примірників). Тоді ж українською мовою стали видаватися окружні газети “Червона армія”, “Червоноармієць”. У 1925 р. на базі друкарні школи Червоних старшин було видано “Практичний російсько-український словник для військових”. Там же пізніше були надруковані “Стрілецький статут”, “Тимчасовий статут залогової служби”, “Тимчасовий дисциплінарний статут”,

“Тимчасовий бойовий статут піхоти”, “Бойовий статут артилерії РСЧА”. Втім, брак літератури українською мовою залишався серйозною перешкодою на шляху українізації: в 1925 р. у бібліотеках УВО частка такої літератури становила всього 4,2%, в 1926 р. – 6,8%. Незначними були обсяги українізації позашкільної роботи: в 1925 р. всього 10% клубів УВО проводили роботу українською мовою, в 1926 р. – 18,9%³⁷⁵.

Наприкінці 1926 р. штаб РСЧА, проаналізувавши хід реалізації п'ятирічної програми національно-військового будівництва, визнав її виконання в повному обсязі у встановлені строки нереальним. У травні 1927 р. РВР СРСР затвердила шестирічний план національно-військового будівництва на 1927–1933 рр., який розподілявся на три двохліття і передбачав щорічне коригування у залежності від обставин. За новим планом упродовж наступних років в УВО мали стати національними ще дві територіальні дивізії. Крім існуючих 96-ї, 99-ї, 100-ї та 46-ї (з 1927 р.), українізації підлягали також 25-а та 95-а стрілецькі дивізії (за розрахунками Реввійськради УВО – до територіальних зборів 1931 р.). Знову проголошувалась необхідність роботи з опанування командно-політичним складом УВО української мови та українознавства, а також українізації освітньої та політичної роботи з червоноармійцями і т. ін.

Перегляд планів національно-військового будівництва хронологічно співпав з періодом активізації діяльності уряду УСРР по реалізації завдань політики коренізації. Очолюваний М.Скрипником Наркомат освіти УСРР посилив тиск на командування Українського військового округу, вимагаючи послідовного розгортання системи національних заходів у військах. Не обмежуючись армією, Наркомос домагався проведення українізаційних заходів і на Чорноморському флоті (до 1935 р. – Морські сили Чорного та Азовського морів), де служило чимало українців (в середині 20-х рр. до 25% особового складу). В 1927 р. флот

поповнився збудованим значною мірою за рахунок бюджету УСРР та добровільних внесків населення республіки крейсером “Червона Україна”. У 20-ті рр. так само за матеріальної підтримки українського уряду в складі Морських сил Чорного і Азовського морів з’явилися канонерський човен “Червоний козак” та есмінець “Незаможник”. 28 липня 1928 р. М.Скрипник направив листа до Центральної комісії з українізації при РНК УСРР, в якому пропонував обміркувати питання про українізацію Чорноморського (як військового, так і торговельного) флотів, а також тих з їх установ, підприємств, навчальних закладів, які розташовані на терені України. Нарком освіти рекомендував Комісії заслухати доповіді командування Чорноморського флоту для з’ясування: чи українізовано в них внутрішнє та зовнішнє діловодство, яка робота проводиться серед моряків-українців, в якому стані бібліотечна справа, зокрема стосовно забезпечення українськими книжками, чи зобов’язаний і чи знає командний склад українську мову, які національні заходи проводяться в Севастополі та інших портах з метою врахування національно-культурних потреб українців тощо³⁷⁶.

Спроби уряду УСРР прискорити національні заходи в УВО здебільшого виявлялися малоефективними, що значною мірою пояснювалось відсутністю реальних механізмів впливу республіканської влади на окружне командування. Більше того, в 1928–1929 рр. стало очевидним суттєве відставання УВО від наміченого РВР СРСР шестирічного плану національно-військового будівництва. У висновку інспекції, проведеної в окрузі восени 1928 р. НК РКІ УСРР, констатувалось, що “на четвертому році становище з українізацією (за виключенням національних дивізій) характеризується загальним помітним послабленням цієї роботи по багатьох лініях”³⁷⁷. Йшлося, перш за все, про практично повну відсутність національної роботи в кадрових дивізіях, слабке знання української мови

начскладом територіальних з'єднань. Уповільнення темпу українізації спостерігалось навіть в політосвітній роботі, якій раніше приділялася особлива увага: в 1926 р. число українізованих груп в окрузі сягало 36,4%, в 1928 р. цей показник знизився до 22,1%³⁷⁸.

Сплановані заздалегідь національні заходи не вдавалося провести в повному обсязі навіть в українізованих дивізіях. Це стосувалося їх комплектування українським комскладом, володіння командними кадрами українською мовою, українізації штабного діловодства, навчально-стройової роботи. Проведена в цих дивізіях на початку 1929 р. перевірка знань української мови засвідчувала: “чим вище категорія або група начскладу, тим нижче в ній відсоток українців і вище відсоток осіб, які не володіють українською мовою”³⁷⁹. Дані представленої нижче таблиці демонструють стан володіння українською мовою особовим складом українізованих дивізій у цей період (у %) ³⁸⁰.

Таблиця 14

Дивізія	Начсклад	Старший комсклад	Командири взводів	Молодший начсклад	Рядові
46	32,7	25,0	49,6	78,0	85,0
96	54,8	33,0	72,6	87,0	83,0
99	37,2	28,0	76,0	91,0	83,0
100	62,5	24,0	100,0	92,0	86,0

Неприпустимо слабкий темп національно-військового будівництва в Україні констатувала на своєму засіданні 5 грудня 1930 р. РВР УВО. Наголошуючи на тому, що “з поставленими РВР завданнями більшість частин не впоралась”, Реввійськрада вимагала уже до травня 1931 р. добитися повного оволодіння всім начскладом української мови, підтверджувала обов’язковість ведення Штабом,

Управліннями та українізованими з’єднаннями діловодства українською мовою, наголошувала на потребі посилення українізації політосвітньої роботи – в тому числі й у кадрових дивізіях зі значним відсотком в них українців.³⁸¹

Слід зазначити, що декларування, хоч і формальне, української радянської державності, проголошення потреби пріоритетного розвитку української мови, культури, успіхи республіки в цій справі об’єктивно сприяли піднесенню національної свідомості українців. Тож, не дивно, що з року в рік окружне військово-політичне керівництво фіксувало “посилення національної вимогливості червоноармійців”, вияви з їх боку “незадоволення з приводу відсутності української команди, українських командирів” тощо³⁸². Погляди червоноармійців на українізацію в армії знаходили своє відображення й на сторінках військової преси. Проведена навесні 1928 р. окружною газетою “Червона армія” кампанія “громадська перевірка українізації” виявила, в цілому, позитивне ставлення червоноармійської маси до українізації військ. Намагаючись “зрушити з місця” українізацію в частинах і з’єднаннях, її активісти закликали до застосування примусових заходів проти тих, хто її свідомо гальмував. У вміщуваних військовими газетами і журналами повідомленнях з частин містилися пропозиції “вимагати від членів партії, які володіють українською мовою, щоб вони використовували її в порядку партійного обов’язку, а від тих, хто не знає її, – вимагати, щоб вони також в порядку партійного обов’язку вивчили мову”, “стимулювати підвищення темпу вивчення української мови партійцями, борючись з небажанням окремих товаришів вивчати її, як з порушниками партзобов’язань”³⁸³.

Відмінність національної психології, мови, культури військовослужбовців – з одного боку, а з іншого – гальмування справи українізації, розходження декларацій і практики в національній політиці у військовій сфері постійно породжували національні проблеми у частинах і

з'єднаннях УВО. Зокрема, досить виразно проявлялася у військах округи напруженість у стосунках між червоноармійцями-українцями та росіянами. Стосувалося це, насамперед, кадрових та спеціальних частин і з'єднань, в які здебільшого направлялось нове поповнення з Росії. Хоча фізично українці складали в таких з'єднаннях переважну більшість, фактично вони знаходились тут на положенні нацменшостей: командна мова в кадрових з'єднаннях була російська, російською проводилась в них і політико-виховна робота. Зрозуміло, такий стан справ викликав нарікання бійців-українців. Однак, бійці-росіяни, на ментальності яких виразно позначалась сформоване умовами Російської імперії відчуття національної зверхності, виявлялися неготовими перейнятися справедливістю таких вимог, нерідко відверто демонстрували своє презирливо-вороже ставлення до української мови як до “петлюрівської”, “китайської мови”, “тарабарщини” тощо.

Суперечки між червоноармійцями-українцями та росіянами навколо проблем українізації подекуди завершувались сварками, обміном на побутовому рівні образливими прізвиськами – “хохол”, “кацап”, “курський соловей” та ін., проте подекуди призводили до гострих політичних дискусій, на кшталт тієї, що її в березні 1927 р. описав у своєму листі до газети “Червона армія” червоноармієць одного з автотополків. “Часто-густо, – писав він, – у нас бувають сутички між українцями і росіянами на ґрунті українізації. Росіяни незадоволені українізацією, а українці її захищають. Таким чином починаються спірки. Росіяни, навіть і комсомольці, кажуть: “Нащо та українізація здалася, навіщо вона потрібна”. Але є диваки-українці, які заявляють, що раз українізація, то треба геть усе українізувати. Щоб газети, літературу – геть усе українізувати дощенту. Щоб нічого російською мовою не було. Навіть один позапартійний червоноармієць заявив: “Куди вашому Леніну до Петлюри...”³⁸⁴.

Постійні проблеми виникали у частинах УВО також і з поляками, татарами, німцями, євреями. Часто позбавлені можливості задовольняти свої національно-культурні потреби, знаходячись в іншомовному середовищі, “нацмени” замикались в собі, трималися відчужено й також ставали об’єктами глузувань. Політоргани агітаційно-пропагандистськими заходами намагалися подолати національну напругу у військах, однак це мало що давало. Роз’яснення політруків про переваги “більшовицької національної політики”, розповіді про “дружбу і рівноправність усіх радянських народів” про “безперечні успіхи українізації” явно дисонували з реальною практикою національно-військового будівництва в СРСР, що, в свою чергу, тільки підживлювало національну напругу у казармі, створювало ґрунт для зростання “шовіністичних”, “націоналістичних” настроїв.

Наприкінці 20-х рр., коли сталінське керівництво перейшло до реанімації на селі політики воєнного комунізму, морально-психологічний клімат у частинах і з’єднаннях УВО, зокрема українізованих, різко погіршився. В червні 1929 р. керівництво ОДПУ направило доповідну записку К.Ворошилову, в якій вказувалось на слабкі місця територіальної системи і наводились приклади “використання контрреволюційними повстанськими групами” військово-службовців українізованих дивізій³⁸⁵.

Безперечно, саме політичні мотиви стали визначальними у рішенні сталінського керівництва відмовитись від територіальної системи та практики існування національних формувань у республіках. Показово, що в Україні процес згортання територіальної системи та ліквідації українізованих дивізій розпочався значно раніше, ніж в інших військових округах СРСР. Першими в 1931 р. на кадровий принцип комплектування були переведені 46-а, 95-а, 96-а, 99-а стрілецькі дивізії³⁸⁶. Українізація в них надалі набула суто культурницького характеру. До цього часу були

ліквідовані права національних республік, що їх забезпечувала наявність інституту уповноважених при союзному наркоматі військових справ. В 1929 р. уповноважені були виведені зі складу республіканських урядів. У 1934 р. РВР СРСР було ліквідовано, а Наркомат з військових та морських справ перейменовано на Наркомат оборони СРСР. Нове "Положення про НКО СРСР" містило лише згадку про уповноважених, зовсім не регламентуючи їх права і обов'язки. Згортання національно-військового будівництва в СРСР юридично було закріплене в березні 1938 р. постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "Про національні частини і формування РСЧА". З прийняттям Верховною Радою СРСР у вересні 1939 р. "Закону про загальний військовий обов'язок" встановлювалась єдина кадрова система комплектування РСЧА. Фактично ж цей перехід відбувся значно раніше: в 1935 р. усі територіальні дивізії, які на той час складали 75% з'єднань РСЧА, стали кадровими.

7. "Українізація" та зміни в соціальній структурі населення

Соціальний аспект процесу українізації до останнього часу залишається малодослідженим у вітчизняній науці. Перші кроки у цьому напрямку були зроблені у працях науковців українського зарубіжжя: Б.Кравченка, Ю.Лібера (прикметно, що їхні дослідження вийшли англійською мовою, і лише пізніше з'явилися переклади українською)³⁸⁷. Над проблемою українізації робітничого класу плідно працює П.Бондарчук³⁸⁸. Але й досі бракує узагальнюючого соціологічного дослідження щодо реалізації українізаційного курсу.

У означеній проблемі варто виокремити декілька рівнів. Перший з них стосується бази, на яку спиралися політика українізації. Частина дослідників, зокрема Ю.Шевельов,

стверджують: “Міцної соціальної основи українізація під собою не мала. Фактично вона спиралася тільки на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства. Робітництво й середня кляса були в кращому випадку байдужі. Не збереглося жодних відомостей про який-небудь ентузіазм селянства”³⁸⁹. Не можна погодитися з такою категоричністю автора, тим більше і він сам робить суттєві застереження, зазначаючи, що неофіційна народна українізація (церква, кооперація тощо) мала значно ширшу соціальну базу. Можна стверджувати, що відбувалося поступове перманентне збільшення кількості населення, причому різних соціальних груп, яке охоплювалося українізаційними заходами. Інша річ, як сприймалися дії владних органів, наскільки ідеї українізації стали внутрішньою потребою для пересічного українця того часу.

Але те, як проводилася українізація, її надмірна ідеологізація, зрештою і сама стратегічна мета – зміцнення більшовицького режиму створювали вкрай негативний соціальний підтекст. На цю обставину звернули увагу автори монографії “Сталінізм на Україні: 20–30 роки”: “Українізація стала тим підґрунтям, на якому сталінізм формував міф про “націоналізм” та “націонал-ухильництво”. Вона дала змогу “виявити” величезну армію “українських буржуазних націоналістів”. Тим самим створювалася безмежна соціальна база для масового терору”³⁹⁰. У такому контексті доволі правдоподібними виглядають питання, поставлені Я. Дашкевичем, чи “українізація не була широкомасштабною провокацією” та “стратегічним ошуканством”³⁹¹. Проте відповідь на це виходить за межі даного розділу.

Наступний рівень соціального аналізу українізації стосується проблеми урбанізації. Взагалі урбанізація у сучасній етнополітиці розглядається як одна з найважливіших причин політизації етнічності³⁹². В українських реаліях 20-х років цей взаємозв’язок виявився не відразу. У

партійно-державному середовищі політику українізації початково трактували як засіб підпорядкування україномовного села, як реалізацію “революційного союзу робітничого класу і трудящого селянства”. Проте соціальні зміни у міському середовищі, потреби прискорення індустріалізації спонукають до серйозних коректив і у спрямуванні українізаційного курсу. Стала очевидною потреба дати адекватну політичну відповідь на виклики часу. Відтоді місто і робітничий клас набувають все більшого значення в українізаційних заходах. В етнонаціональній площині це набувало характеру набуття нової якості, оскільки протягом століть міста в Україні лишалися центрами іншоетнічних впливів. До 1920-х років міста, таким чином, були потужним знаряддям русифікації українського населення, особливо селянства, яке мігрувало туди у пошуках роботи. Розвинута російськомовна культурна інфраструктура українських міст підсилювала маргінальність українськості, поширювала у масовій свідомості стереотипи “провінційності” та “селянськості”, а тому і безперспективності української мови та культури.

Динаміка етносоціальних змін міського населення в Україні виглядала таким чином. Станом на 1920 р. українські міста налічували значно менше мешканців, ніж у 1914 р. – 4,2 млн. проти 5,6 млн.³⁹³ Перехід до нової економічної політики, відбудова промисловості, пожвавлення ділової активності сприяли зростанню міського населення: 1926 р. – 5,3 млн., 1928 р. – 5,6 млн. (досягнення довоєнного рівня)³⁹⁴. 1933 р., на час припинення політики українізації, міське населення сягнуло 7,1 млн. Проте у 20-х роках поглибилися різкі регіональні розбіжності у процесі урбанізації. На Поліссі, Правобережжі, Лівобережжі рівень урбанізації залишився на низькому рівні (в межах 14–16% до всього населення). У Південній степовій частині ступінь урбанізації навіть зменшився. Домінуючим залишився Дніпропетровсько-Донецький промисловий район, особливо Донбас,

Хід “українізації” та її вплив на суспільно-політичне життя

де рівень урбанізації сягнув 44%.

В етнонаціональному розрізі міське населення УСРР 1926 р. виглядало таким чином³⁹⁵.

Таблиця 15

Район	Міське населення	Українці	%	Росіяни	%	Євреї	%	Інші	%
Полісся	428982	226601	52,8	66112	15,5	117686	27,4	18583	4,3
Правобережжя	1450094	709390	48,9	176789	12,2	487039	33,6	76876	5,3
Лівобережжя	1117224	678175	60,7	217101	19,4	187869	16,8	34097	3,1
Степ	1061573	349180	32,9	350877	33,1	294559	27,7	66957	6,3
Дніпровський	464017	228839	49,3	116544	25,1	92655	20,0	25978	5,6
Шахтарський	851645	344314	40,4	416266	48,9	38806	4,6	52259	6,1
УСРР	5373553	2536499	47,2	343689	25,0	1218615	22,7	274750	5,1

Тут також виявляються чіткі регіональні особливості. Найбільш українськими виявилися міста Лівобережжя, Полісся, Дніпровського регіону та Правобережжя. Найменш українськими – Шахтарського та степового регіонів. Росіяни становили переважну більшість мешканців міст у Донбасі та Степовому районі. Євреї найбільше представлені на Правобережжі. Таке співвідношення доволі повно відображало історичну долю кожного району. У відносних цифрах українці були найменш урбанізованою національною групою: у містах проживало лише 11% їхньої загальної кількості. Серед росіян цей показник дорівнював – 50%, а серед євреїв – 77%³⁹⁶.

Проте все чіткіше вимальовується тенденція до зростання питомої ваги українців серед міських жителів. 20-ті роки характеризувалися домінуванням українців у

процесі урбанізації. Перепис 1926 р. зафіксував, що майже 60 відсотків мігрантів до міста народилися в Україні³⁹⁷. В окремих містах показники українців серед населення були ще вищими. 1927 р. міграція до Одеси, Києва, Дніпропетровська на три чверті складалася з уродженців України, а на 77 відсотків із села³⁹⁸.

Однак природні процеси внутрішньоукраїнської міграції спотворювалися штучною міграцією з-за меж республіки, що звичайно гальмувало і українізаційні заходи. В УСРР під гаслами відбудови економічного потенціалу переселяли робітників з РСФСР та інших республік. Так, на заклик ЦК КП(б)У у листопаді 1923 р. про допомогу Донбасу кадрами було оголошено мобілізацію робітників. У 1924–25 рр. в УСРР прибуло 258 747 осіб, з яких у Донбас було направлено понад 172 тис. робітників. 1925–1926 рр. був ще більший наплив – 315 тис. осіб. З Білоруської СРР у Донбас приїхало 17 363 особи. На кінець 1925 р. зі 120 тис. робітників Донбасу на долю корінного населення припадало близько 50 відсотків. Ці переселенці збільшували і без того велику кількість російськомовних робітників у промислових регіонах. Але потенціал українських мігрантів зрештою все таки переважив.

Основні причини посиленої міграції українців до міст полягали у припиненні виїзду селян за межі УСРР, вивільненні сільськогосподарської робочої сили, коло-сального безробіття на селі, скасування паспортного режиму, сприятливій кон'юктурі товарного виробництва, що зосереджувалось у містах. Основні робочі міста для селян давала не лише промисловість, але й державний апарат, який конче потребував людей, що добре володіли українською мовою. Широкі можливості соціальної мобілізації відкривалися і перед сільською молоддю, яка сподівалася здобути у містах освіту і влаштувати власну кар'єру. Саме завдяки припливу сільського українського компоненту етносоціальною структурою міст змінилася на користь українців.

1931 року вони становили майже 51 відсоток міського населення, хоча зрозуміло, далеко не у всіх містах. Українці станом на 1926 р. безумовно домінували у малих містечках (до 20 000 – 69,4%) та містах до 50 000 населення – 56,5%. У середніх та великих містах відсоток українців був значно меншим.

Але найважливіше те, що зазнав змін не лише етнічний склад населення, але і статус української мови у міському вжитку. Цілком справедливий висновок робить Ю.Лібер: “Внаслідок цього величезного міграційного подвигу, який відбувся скорим темпом паралельно з українізацією, міста перестали бути перетоплювальним казаном русифікації”³⁹⁹. Таким чином, маємо справу з двома рівнобіжними процесами: урбанізацією, як об’єктивним явищем зростання кількості міського населення, в основному завдяки українському складникові, та українізацією, як суб’єктивною політикою, що створювала умови для зберігання етнічної ідентичності українців, які змінили своє попереднє сільське оточення на міське. Більше того, Б.Кравченко стверджує: “Почасти збільшення кількості українців у містах протягом 20-х рр. стало наслідком зміни в національній свідомості. У цьому процесі було два аспекти. По-перше, відбувалося включення в українську ідентичність раніше асимільованих українців. По-друге, русифікація якщо й не зупинилася, та була, безперечно зведена до мінімуму. Це означало, що асиміляція не зводила нанівець будь-яких досягнень, що їх міграція до міста давала українцям”⁴⁰⁰. Українізаційні заходи створювали більш сприятливі умови україномовному міському неофітові не лише для збереження своєї попередньої ідентичності, але й для закріплення її на новому, більш престижному, більш комунікативному рівні. В цілому, українською мовою в містах послуговувалась лише третина мешканців. Однак, при віковій розкладці виявляються обнадійливі перспективи – переваги української мови у молодіжному середовищі. Так,

в Одесі, яка відома як найбільш зрусифіковане місто, у 1926 р. серед чоловічого населення віком від 35 до 64 років 51 відсоток визнавав українську мову рідною, а у віковій групі від 20 до 24 років цей показник становив 73 відсотки⁴⁰¹.

Відросійщення міста, як воно повільно не відбувалося, ставило на порядок денний ще одну проблему - політичну. Зростання числа українців, які посідали соціально вагомі місця у системі управління, партійному, державному апараті у структурі робітництва, що вважалося політичною опорою режиму, створювало нову ситуацію і нову розстановку сил. Цілком слушну думку висловив Ю.Лібер: "...Програма українізації скріпила протиасимілятивні сили в містах та забезпечила законну плятформу для поширення української політичної свідомості". Зрештою, етнічна трансформація українських міст "стимулювала швидкий розвиток та установлення нової напористої української національної свідомості, яка формою була національною, змістом соціалістичною і визначеною місцевістю, тобто міською"⁴⁰².

Досить виразний політичний підтекст виявився і у процесі українізації робітничого класу. Адже більшовицька партія вважала (принаймні декларувала це) пролетаріат своєю політичною опорою, тією соціальною верствою, яка може бути послідовним провідником партійної лінії, у тому числі і в ділянці українізації. Проте у партійних колах виникали серйозні суперечності щодо шляхів та методів українізації пролетаріату, поступове вирішення яких, зрештою, завершилося формуванням реальної концепції КП(б)У з цього питання. Рішучими супротивниками поширення політики українізації на робітництво виступили І.Булат та Д.Лебідь. Останній будував свої аргументи на базі теорії "боротьби двох культур", в якій, як відомо, центральним місцем було визнання вищості "пролетарської російської культури" супроти "селянської української".

Теоретичні розбіжності виникали і між прибічниками українізаційного курсу. Зокрема, широкого громадського

резонансу набула полеміка між П.Солодубом та В.Затонським. Коливання партійної лінії щодо темпів українізації досить чітко відбилися у партійних документах. У резолюції квітневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У “Про українізацію” зазначалося: “...Партія повинна прагнути до того, щоб увесь робітничий клас України, без різниці національності, оволодів українською мовою і взяв активну участь у соціалістичному будівництві українського громадського життя. Партія повинна роз’яснити робітничим масам, що українізація не є і не може бути лише справою працівників-українців, а що це – завдання всього робітничого класу України в цілому, як керівника Української Радянської Республіки”⁴⁰³. Тобто тут фактично стверджувалося, що пролетаріат в УСРР, навіть російський, має бути не тільки об’єктом, але і суб’єктом українізаційної політики.

Спроби перевести ці рішення у практичну площину, які здійснювалися Наркомосом на чолі з О.Шумським, зустріли потужну протидію, особливо з боку профспілкових функціонерів. Гостра дискусія щодо темпів українізації пролетаріату мала місце і на червневому (1926 р.) Пленумі ЦК КП(б)У. Більшість промовців, зокрема М.Скрипник, К.Гулий, відкинула активну українізацію робітництва – очевидно, вважаючи, що висування таких вимог могло викликати звинувачення, ніби українізація проводиться не пролетаріатом, а всупереч його бажанню. У відповідній резолюції пленуму “Про підсумки українізації” міститься переконання, що склад пролетаріату України буде українізуватися шляхом промислового розвитку та припливу із села нових кадрів українців. Але це розглядалося як довгий природний процес, за аналогією з Чехословаччиною, Угорщиною, Латвією. В той же час суворо попереджувалося: “Замінити цей природний процес поступового залучення неукраїнської частини робітничого класу до українського культурного будівництва, ...на примусове проведення українізації зверху – значить проводити шкідливу націо-

налістичну політику⁷⁴⁰⁴.

Для врегулювання болючого питання українізації пролетаріату було використано теорію про два типи російськомовних робітників в Україні. Частина дослідників (Ю.Шевельов, І.Кошелівець, Б.Кравченко) правда, у різній мірі, вважають, що авторство цієї теорії належить М.Скрипнику. Суть її полягала у спробі диференціювати російське робітництво. Одна його частина, звичайно більша, є українського походження, зазнала часткової русифікації (коефіцієнт царської русифікації) і розмовляє мішаною мовою – суржиком. Інша частина, менша – справжні росіяни. Перша група за допомогою українізації може вийти з непевного стану, “оволодіти українською мовою і придбати собі знання української культури”. Національні почуття іншої групи слід шанувати і прихилити до української мови і культури без будь-якого примусу. Ця теза була включена в названу вище резолюцію червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У. На думку Ю.Шевельова: “Скрипникова теорія українських робітників, що забули рідну мову, разюче схожа на “теорію” румунів, що втратили матірню мову, якою румунське законодавство виправдовувало румунізацію буковинців⁷⁴⁰⁵”.

На практиці таке розмежування двох груп робітників було неможливим, і українізація здійснювалась як фронтальний наступ проти культурних навичок російськомовного міста. Акцент у бік сприйняття просування українських цінностей і серед неукраїнського робітництва відбувся за час діяльності М.Скрипника на посаді народного комісара освіти. Особлива активність у цьому напрямку стала проявлятися з прийняттям курсу на індустріалізацію та колективізацію. “Промотори українізації”, на думку Ю.Шевельова, “хотіли бачити індустріальні центри України українськими ще до початку масової міграції селян до міста, щоб новоприбулі не розчинилися в новому для них російськомовному оточенні⁷⁴⁰⁶”.

Слід визнати, що партійна лінія щодо українізації робітництва врахувала реальну ситуацію всередині цієї соціальної верстви. У 20-ті роки вона відрізнялася надзвичайним динамізмом та мобільністю. Деякі дослідники навіть схильні говорити про новоутворення робітничого класу в УСРР. 1921 року Україна мала лише 260 тисяч заводських робітників, 1924 року їхня кількість зросла до 360 тис., а 1927 р. – до 675 тисяч. Загальна кількість пролетарів між 1924 та 1927 р. зросла більш, ніж удвічі, з 1,2 до 2,7 мільйонів осіб⁴⁰⁷.

За цей час відбулися зміни і в етнічному складі робітництва. Вперше в історії України більшість стали становити українці. Виходячи з даних про членів профспілок (переважну більшість їх становили саме робітники) можна отримати таку картину: 1923 р. – українці склали – 41% усіх членів, 1929 р. – до 57%⁴⁰⁸. Загальний перепис населення 1926 р. зафіксував чисельність українців серед робітничого класу республіки на рівні 55%, у тому числі у промисловості – 43%. До кінця 20-х років відбулися зміни і у промислових галузях: українці стали переважною групою серед металістів, шахтарів тощо. Особливо поважні показники спостерігалися у молодших вікових групах.

У мовному відношенні ситуація виглядала складною, але і тут спостерігаємо певний прогрес у напрямку дерусифікації, особливо активно він відбувався серед робітництва, яке було зайняте на транспорті, у зв'язку та сільському господарстві. Профспілкові переписи дають такі цифри⁴⁰⁹ (див. табл. 16).

Русифікація робітництва мала чітко виражений регіональний характер, поза Донбасом та степовими регіонами більшість робітників-українців у побуті спілкувалися рідною мовою.

Величезне значення у справі українізації робітництва мала позиція профспілок. У цьому контексті існувало декілька серйозних чинників, що гальмували цей процес.

Таблиця 16

Профспілки	Українці за національністю від загальної кількості		Розмовляють українською мовою від загальної кількості	
	1926	1929	1926	1929
Сільськогосподарські	75%	80%	68%	78%
Промислові	41%	48%	22%	32%
Транспорту і зв'язку	65%	73%	39%	50%

Як зазначає П.Бондарчук: “Не сприяло українізації профспілок те, що в республіці не існувало власної територіальної профспілкової структури”⁴¹⁰. Надмірна централізація – існувало лише Українське бюро Всеросійської Центральної Ради професійних спілок (ВЦРПС) – ставила її у пряму залежність від московських чиновників. Місцеві профспілкові бюрократи (апарат), виходячи з принципу самозбереження, також не поспішали реалізувати українізаторський курс, залякуючи, що це приведе до розпаду профспілок. Крім того, не існувало певних правових норм, які мали регулювати цей процес. Лише державні установи та службовці були зобов’язані до використання української мови. Профспілки, як громадські організації, не підлягали адмініструванню, їм дозволялося розвивати власні програми українізації, реалізація яких фактично не контролювалася, на відміну від державних інституцій.

Численні документальні матеріали свідчать про утворення своєрідної прірви між профспілковими низами та апаратом щодо впровадження українізації. Робітники, особливо недавні вихідці із села, вимагали використання української мови в діяльності профспілок, особливо в культурно-освітній сфері, при проведенні зборів, інших масових заходів, профспілковий апарат виявився неспро-

можним задовольнити ці потреби. Навіть у резолюції XI з’їзду КП(б)У (червень 1930 р.) зазначалося: “Профорганізації основних промислових районів не тільки не йдуть ще попереду цього потягу робітничого класу до опанування українського культурного процесу, але виразно відстають від цього руху”⁴¹¹.

Проте певні зміни на користь українськості у діяльності профспілкових організацій все-таки відбувалися. Каталізатором таких зрушень, у більшості випадків, виступали українська інтелігенція та націонал-комуністи у партії та державному апараті. Особлива роль у подоланні антиукраїнської інертності профспілкового апарату належить Наркомату освіти.

Становище з українізацією профспілкового апарату зрушило з місця після створення в УСРР Всеукраїнської ради професійних спілок (ВУРПС). 2 травня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову щодо українізації профспілок. Згідно з нею Укрбюро ВЦРПС реорганізовувалось у Всеукраїнську раду профспілок, створювались всеукраїнські комітети в окремих профспілках.

Мовна українізація у профспілковій сфері здійснювалась двома шляхами: переходом на українську мову офіційної профспілкової діяльності (діловодства, зборів, інших організаційних форм) та поширенням української культури у робітничому середовищі через культурно-масову діяльність. Останній шлях мав, напевне, значно більший вплив на зміну масової свідомості робітництва на користь української ідентичності.

З метою опанування профспілковими функціонерами української мови створювались спеціальні курси. Їхню діяльність було регламентовано у “Положеннях про курси вивчення української мови в державних та громадських установах і організаціях”. Проблема фінансування цих заходів вирішувалась у робочому порядку, досить часто

витрати мали покривати самі профспілки.

Для координації зусиль щодо українізації на нараді секретарів центральних правлінь профспілок (1926 р.) було прийнято рішення створити при ВУРПС спеціальну комісію з українізації. Аналогічні комісії були створені і при окружних профспілкових радах та в окремих спілках.

Передбачалося здійснювати контроль знань та використання української мови профспілковими працівниками. Постанова ВУРПС “Про організацію перевірки знання української мови відповідальних робітників” була основою для створення спеціальних комісій, які у серпні-вересні 1928 року перевіряли стан українізації профспілкового апарату. Причому зверталася увага не тільки на формальні ознаки, але й на те, як кожний функціонер використовує українську мову у повсякденній роботі: на зборах, засіданнях, при прийомі відвідувачів, у листуванні тощо. У розпорядженні щодо управління справами ВУРПС від 31 липня 1928 р. йшлося про звільнення з роботи тих працівників, які не виконують постанови про листування і спілкування українською мовою⁴¹².

Такі українізаційні заходи принесли позитивні наслідки - восени 1929 року майже половина промислових профспілок мала своєю діловою мовою українську⁴¹³. Зросла кількість низових профорганізацій, які проводили збори українською мовою. Восени 1929 року їх було 55,4%, а три роки тому - лише 21%.

Культурно-масова робота профспілок серед робітництва включала концерти, аматорські хори, гастролі професійних труп, літературні вечори, гуртки тощо. Проводилися цільові кампанії по поширенню української культури: тримісячники української книги та культури (обидва у 1929 р.). Особлива увага при проведенні цих заходів зверталася на Донбас та інші найбільш русіфіковані регіони. Попри певний догматизм та елементи компанійщини подібна діяльність профспілок пробуджувала у

робітництва інтерес до самоосвіти. Відбувалася своєрідна самоукраїнізація пролетаріату.

На думку П.Бондарчука, “на перешкоді українізації профспілок була також їхня відносна самостійність у 20-ті роки. Час, коли партія і держава остаточно “прибрали профспілки до своїх рук”, настав лише тоді, коли здійснення політики українізації фактично було призупинено”⁴¹⁴. Процес урбанізації у поєднанні з українізаційними заходами надав більшості міст УСРР нового, більш українського характеру. Але при цьому поступово відбувалося наростання негативних чинників. Приплив до міст на початку 1930-х років великої маси селянства супроводжувався збільшенням соціального напруження. Сумною радянською реальністю стає житлова проблема, не кажучи вже про загальні скрутні умови проживання мігрантів, нестачу харчів тощо. Як справедливо відмічає Б.Кравченко: “Соціальна напруга зумовила спалах націоналізму серед українців промислового південного сходу”⁴¹⁵. Він був зумовлений тим, що недавно прибулі українські робітники становили більшість (майже 60%) шахтарів, а “чиновництво відмовлялося визнавати цей факт і блокувало українізацію”⁴¹⁶. У деяких містах Донбасу справа дійшла до протестів з боку українців щодо невизнання їхніх національних прав та до бійок між українськими і російськими робітниками. Українізація в цьому випадку виступила як засіб розв’язання таких конфліктів. Проте, у найбільший розпал урбанізації, правляча партія від неї цілковито відмовилась.

8. Етнонаціональні наслідки політики українізації

Визначаючи дію українізаційного курсу у етнонаціональній площині, необхідно чітко усвідомлювати її доволі обмежений характер. Обмеження виявляються як у часі, так і у просторі. Цілком зрозуміло, що за такий невеликий час, коли була чинна декларована українізація –

одне десятиліття – важко спромогтися на глобальні самодостатні зміни. Йдеться, напевне, про закріплення тих зрушень, що розпочалися у попередній період розвитку українського суспільства, принаймні, починаючи з XIX ст., а особливо під час визвольних змагань 1917–1920 рр. Крім того, політика українізації стосувалася лише частини, хоча і найбільшої, української спільноти та її етнічної території. Вже ці застереження промовляють про потребу доволі прискіпливого підходу та обережних висновків щодо етнонаціональних змін, що сталися у добу українізації.

Проте ці зміни були надто вагомими у справі становлення сучасної української нації і заслуговують на відповідну увагу.

У попередніх параграфах розділу крок за кроком аналізувалась реалізація офіційного українізаційного курсу в різних сферах життя. Одночасно розглядалася діяльність широких кіл громадськості, що працювали на ниві національного відродження. При цьому не складно побачити певну логічну послідовність – зростання соціального масиву, що був активізований цією політикою. Спочатку це коло національно-орієнтованих партійно-державних керівників, які мали можливість впливати на вироблення концепції та стратегії офіційної українізації. З іншого боку, маючи досить часто протилежні ідеологічні уподобання, стояли також нечисленні провідники громадськості. Вони формулювали відповідну громадську думку, основами стратегії якої була українська ідея. Поволі соціальне коло суб'єктів та об'єктів українізації розширюється, охоплює апаратну сферу, освіту, науку, видавничу справу, засоби масової інформації. Зрештою цей процес виходить на найширші маси міського населення, особливо на робітництво.

Така тенденція розгортання українізації дозволяє зробити низку висновків щодо її етнонаціонального значення. Якщо у суто соціальній сфері українізація не була самостійним чинником, оскільки тут вона мала певні

наслідки лише у поєднанні з процесом урбанізації, то у етнонаціональній сфері роль її цілком самодостатня.

У цьому сенсі українізація була потужним засобом етнонаціональної мобілізації тієї частини етнічної спільноти, яка втратила (або не набула) своєї ідентичності. Це була досить своєрідна модель мобілізації. Її промотором виступали: частина панівної верстви, причому накинутої українцям зовні, та інтелектуальна етноеліта. Дія була спрямована на бюрократичний апарат, міщанство та промислову продукційну верству робітництва. За своїм характером це була типова народнокультурна мобілізація, оскільки спиралася на актуалізацію народної мови, історії, культури. А з іншого боку – це мобілізація з характерними модерністським спрямуванням, скерованим на формування сучасної національної спільноти. В результаті цього зрушення для мільйонів українців, які до того часу не переймалися думками про власну етнонаціональну ідентичність, українізація стала фактом повсякденного життя. І тут навіть не важить особисте суб'єктивне ставлення тієї чи іншої особи або групи до цієї національної політики правлячої партії. Воно було досить відмінним: від ентузіастичного стопроцентного захоплення до не менш рішучого неприйняття, а часом і опору. Важливіше інше – ця політика не була не поміченою, вона постійно збурювала громадську думку, провокувала до визначення у етнонаціональних координатах. Тим самим вже сприяла національній консолідації на українському етнічному ґрунті.

Процес етнонаціональної мобілізації захопив на тільки ті соціальні прошарки, на які була скерована українізація. Навіть селянство, яке стояло осторонь цього процесу, значно змінило своє усвідомлення у бік позитивної національної ідентифікації. Відбулося своєрідне вирівнювання національної свідомості різних соціальних груп. І тут навіть не могли серйозно зашкодити заформалізовані методи проведення українізаційного курсу та помітна класово-

ідеологічна зашореність його провідників. Хоча ці обставини гальмували національний процес, вносили в його нормальний перебіг елемент соціальної напруженості.

Про тісний взаємозв'язок українізації та становлення національної свідомості свідчить державницька інтерпретація українізаційного курсу, яка трапляється у певній частині партійних діячів. Так В.Затонський під активною українізацією розумів, перш за все, “зміцнення УСРР, як державного організму, що є складовою частиною спілки радянських республік”⁴¹⁷. Для М. Скрипника українізація є діяльність партії для того, щоб “трудящі маси організувати в робітничо-селянську державність, тим самим виводячи з попереднього колоніального становища”⁴¹⁸. Цілком зрозуміло, що між таким суб'єктивним баченням і реаліями етнополітичного життя була досить відчутна невідповідність. УСРР, попри окремі суверенницькі атрибути, так і не стала справжнім втіленням української державності. Цей факт, зрештою, змушені були визнати й ошукані представники українського націонал-комунізму. О.Буценко пізніше прийшов до розуміння, що їхня найбільша помилка полягала в тому, що “ми були нездатні запевнити свою безпеку та безпеку своєї нації” і вважали “фікцію державності за реальність”⁴¹⁹. Проте слід визнати, що поступальний процес формування української національної свідомості відбувався навіть в умовах квазідержавності УСРР. А політика українізації відіграла у цьому не останню роль.

Серед етнонаціональних наслідків українізаторського курсу слід відзначити спробу сформуванню єдиної національної ідентичності у населення всієї УСРР. Ця думка знаходить чіткий вираз у позиціях українських націонал-комуністів. Зокрема, у пропозиції П.Солодуба, який ще 1924 р. стверджував: “Нам уявляється, що питання українізації повинні бути поставлені в умовах уніфікованого розвитку у всіх частинах, щоб Україна, як унітарна держава, компактна, одночасно явилася нам у рівних пропорціях розвинута у

питаннях українізації"⁴²⁰.

Проте, попри всі спроби, подолати цей територіальний розподіл так і не вдалося. Єдиним досягненням стало лише зменшення розбіжностей у національній ідентичності Наддніпрянщини, Поділля, Волині (питомих українських територій) та промислового Південного Сходу. На думку Б.Кравченка, головною перепоною в справі українізації цього регіону були росіяни, які, у переважній більшості, зосереджувалися тут⁴²¹.

Українізація, навіть у її офіційному оформленні, відкривала нові перспективи у справі національного консенсусу між українцями та національними меншостями, які проживали на території республіки. Вперше цю думку розвинув Я.Грицак. Можна погодитись з його твердженням: "...Українські політичні лідери надавали широкі національні права меншинам, натомість національні меншини (це в меншій мірі стосувалося російського населення) готові були визнати домінуючі позиції українців у республіці. Національні антагонізми не зникли, але політика "коренізації" сприяла пригасанню старих вогнищ національної ворожнечі"⁴²².

Коренізація дозволяла розвиватися неросійськомовній ідентичності євреїв, поляків, греків, болгар, інших етнічних груп. Зрушення у самосвідомості цього населення створювали умови для входження неукраїнських етнічних спільнот до складу української політичної нації. Українська мова та культура ставала і для неукраїнців близькою та зрозумілою. На захист українських інтересів виступали такі провідні представники націонал-комуністичної течії як М.Хвильовий (Фітільов) та М.Волобуєв, обидва етнічні росіяни. Можна зробити припущення, що продовження українізаційного курсу ще на кілька років дозволило б вирішити проблему національної консолідації в межах УСРР.

Досить цікавою є проблема співвідношення модернізації суспільства та наслідків українізації. Більшість

сучасних теоретиків націотворчих процесів схильні вважати, що рідна мова і національна школа є найефективнішими засобами одержання необхідних знань у суспільстві, що модернізується. В українському випадку виявилось не все так однозначно.

Тут можна вести мову про дві досить відмінні фази модернізації суспільства. Першу, початкову, яка справді базувалася на українській мові і охоплювала стартовий етап індустріалізації, і другу, доповнену прискореною індустріалізацією, суцільною колективізацією і, відповідно, відмовою від української мови, як засобу модернізації. Внутрішню логіку перемін, що відбулися між цими фазами, очевидно, можна пояснити зміцненням тоталітарного режиму, побороюванням будь-якої самобутності України та зміцненням глобальних процесів милітаризації радянського суспільства. Виходячи з цього і слід оцінювати реальний взаємозв'язок українізації та модернізації українського соціуму.

Ця проблема вже неодноразово була предметом розгляду українськими дослідниками. Зокрема, першим звернув на це увагу Б.Кравченко, який зазначав: "...індустріалізація прискорила українізацію газетної та книжкової продукції, надавши їй нечуваного темпу. Почасти це прискорення зумовило успіхи політики українізації"⁷⁴²³. У О.Субтельного знаходимо слушні думки: "Своїми успіхами політика українізації... насамперед завдячувала тому, що вона була пов'язана із загальними процесами модернізації. Не патріотизм і не традиціоналізм були головними причинами збереження українцями рідної мови. Це скоріше пояснювалося тим, що українська краще, ніж будь-яка інша мова, давала їм змогу здобувати освіту, брати корисну інформацію з газет і часописів, спілкуватися зі службовцями й виконувати свої професійні обов'язки. Завдяки політиці українізації українська мова перестала бути романтичною й малозрозумілою ідеєю-фікс крихітної групки інтелігенції чи ознакою відсталого селянства. Натомість вона перетво-

рилася на основний засіб спілкування й самовираження суспільства, що модернізувалося”⁴²⁴.

Саме у контексті модернізації суспільства і слід розглядати зміну характеру українських міст у 20-ті роки. Детальніше про це йшлося у попередньому параграфі. Україномовна інфраструктура – школа, преса, театр, вуз, гальмували процес русифікації україномовного селянина, який потрапляв до міст, навіть Сходу і Півдня України. Почала активно формуватися нова українська міська ідентичність. Відбувалось досить важлива переміна у психологічних настановах українства. Воно все більше відходило від селянсько-просвітницьких ідеалів на користь загальноєвропейському процесові модернізації. Не випадково так гостро вирішував у своїх памфлетах дилему “Просвіта чи Європа?” М.Хвильовий.

Нова українська етнопонаціональна свідомість була найбільше притаманна молодому поколінню інтелектуалів, що виховувалися в умовах національного відродження. Як згадував про той час Григорій Костюк: “Ми були проти етнографізму, як психологічної категорії українсько-культурного й національно-політичного думання. ...Модерну індустріальну Велику Україну ми вбачали й любили в чисто україномовній масі студентів політехніки, медиків, математиків, фізиків, металургів, що виходять з життя, заповнюють керівні господарчі та індустріальні центри й установи. Виховані в українських технічних ВиШах, вони в усіх закутках України, ми вірили, надаватимуть їй свого модерно-українського стилю й характеру”⁴²⁵.

Брутальний наступ централізації на будь-які українські здобутки з початку 30-х років змінив мовне оформлення процесу модернізації. Тепер українська мова перестає бути основним засобом модернізації. Ті, хто бажав здобути поважний соціальний статус чи отримати доступ до нової інформації, до сучасної наукової думки та знань змушені були вдатися до російської мови. Та і сама модернізація

радянського суспільства набула спотворених, абсолютизованих форм, коли заради неї у жертву приносилися мільйони людських життів.

У добу українізації відбувалися нові зміни щодо суспільної аргументації на користь української мови. Проблеми мотивації вжитку виникають перед тими мовами, які перебувають, здебільшого, у ненормальному стані. Так сталося із українською мовою. Причин цього слід шукати у загальному упослідженому становищі українського етносу протягом XVIII-XIX ст.: відсутність державності, запізніле національне становлення, розподіл етнічного поля між сусідніми державами.

У XIX ст. мотивація вжитку української мови мала всуціль культурний характер. Як справедливо зазначає Ю.Шевельов: “До XX століття головним аргументом, який висували освідченні верстви... в обороні української мови, був той, що українську мову треба плекати й розвивати, бо вона є єдиним засобом зв’язку з народом, який іншої мови не розуміє і був би засуджений на довічну темряву, навіть неграмотність, якби до нього не зверталися і його не просвічували українською мовою”⁴²⁶.

XX століття дає мотивації інший характер. Шевельов схильний визначати його як романтичний, оскільки “проголошують мову виявом народної душі і скарбницею національної культури, найістотнішою ознакою нації, її пралором”⁴²⁷. На нашу думку, такі новації слід визначати радше як політичні, навіть національні аргументи на користь української мови. Найочевидніше така мотивація виявилась у добу українізації. Українська мова розглядалась різними політичними силами як знаряддя досягнення тієї чи іншої політичної мети. Для більшовицького режиму, зрештою, найглобальнішою було ствердження власного панування. Окремі інтелектуали, проте, піднімалися вище такої суто утилітарної аргументації. Зокрема, М.Хвильовий потребу в українській мові вводив у національну площину. На

червневому 1926 р. пленумі ЦК КП(б)У він заявив: "...нині стоїть питання не про українізацію, а про етапи національної трансформації, які проходить Україна"⁴²⁸. Тим самим підкреслювався глибинний характер перетворень, які, на думку письменника, мали б орієнтуватися на підйом національної свідомості, подолання рабської психології меншовартості.

Втім, мотиви українізації не позбавлені і суто культурницького зафарбування, особливо на початках, коли увага до української мови у партійних настановах пояснюється умовами діяльності в аграрній країні з абсолютною перевагою селянства, яке не володіє іншою мовою, окрім української. Але це культурництво, як бачимо, набуває класової прагматичної інтерпретації. "Лінія на підтримку української мови та розвиток української культури аргументувалися необхідністю пролетарського впливу на селянство, змички міста й села. Абсолютна духовна цінність рідної мови та національної культури не бралася до уваги, принаймні в офіційній аргументації"⁴²⁹.

Розширення сфери використання, функцій, кількості активних і пасивних мовців у добу українізації поступово вводить українську мову у невмотивований стан. Тобто у справді нормальний стан, коли мовець не шукає певних аргументів на користь використання саме цієї мови, а вживає її іманентно, не вмотивовано, підсвідомо, в силу своєї національної ідентичності – належності до даної культурної мовної спільності. Ю.Шевельов зробив дуже цінне спостереження: "... Українська мова в першій половині ХХ ст. перебувала у перехідному стані: від умотивованої присутності до невмотивованої"⁴³⁰. У цьому контексті доба українізації займає провідні позиції. Саме тоді сталися кардинальні зміни у суспільній свідомості щодо сприйняття доконечної потреби української мови.

Про готовність українського суспільства до етнонаціональної мобілізації свідчить бурхливе національне

відродження тих сфер життя, які не були об'єктом офіційної радянської українізації. Найяскравішим прикладом такої спонтанної українізації, що здійснювалась знизу, всупереч зусиллям партійно-державних чинників, була Церква. Рух за автокефалізацію української церкви, щойно пробуджений революційними подіями 1917–1920 рр., організаційно оформився в УАПЦ вже за радянської влади. Сталося це на соборі 14–30 жовтня 1921 р. Від того часу, протягом усіх 20-х років, спостерігаємо бурхливе зростання популярності нової церкви, особливо на Поділлі, Київщині, Полтавщині, Чернігівщині. 1927 року УАПЦ нараховувала 1050 парафій⁴³¹ супроти 8324 традиційної Російської церкви. Одним з найсуттєвіших нововведень у богослужбовій практиці УАПЦ було використання української мови замість церковнослов'янської. Для реалізації цього було проведено велику перекладацьку роботу. Слід зазначити, що УАПЦ набувала впливу не тільки на селах, а і в містах. Окрім використання української мови нова церква намагалася націоналізувати церковне життя, відродити у ньому питомі українські традиції, сформувані власне українське православ'я.

Українська мова використовувалась також у богослужіннях окремих відламів автокефальної церкви: “Діяльно-Христовій церкві”, “Благодатній українській автокефальній православній церкві” тощо. Обновленська церква в УСРР – Українська православна автокефальна церква (УПАЦ) визнавала право вільного вибору мови богослужінь. В окремих її парафіях богослужіння відбувалося також українською.

Церква опинилася поза впливом офіційної політики українізації, що виходила з доктринальних положень правлячої компартії. По-перше, відповідно до принципу відокремлення церкви від держави, а по-друге – через антирелігійний атеїстичний характер самої влади. Відповідно до цього і формувалося ставлення владних органів до УАПЦ. Воно поступово трансформувалося від неприхо-

ваного ворожого до відверто погромного. На початках, попри негативне ставлення, керівництво КП(б)У розглядало УАПЦ як контрреволюційну організацію, але не проводило активної боротьби проти неї, сподіваючись у такий спосіб послабити традиційну патріаршу церкву. Зокрема, закритий лист ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1925 р. зазначає, що антирадянська інтелігенція намагається проводити свою лінію в "українській автокефальній церкві, яка нараховує до 1600 парафій, заповнених звичайно колишніми інтелігентами, всуціль членами УПСР та УСДРП, що надягли рясу з конспіративною метою"⁴³².

Друга половина 20-х років позначена жорстким поліцейсько-адміністративним тиском на УАПЦ. Була повністю ліквідована церковна ієрархія, заарештовані та знищені тисячі священників та вірних. Відібрані церкви та інше майно. Зрештою, 1930 р. на черговому соборі УАПЦ змушена була оголосити про саморозпуск. Так, більшовицький режим ліквідував непідконтрольний йому, а тому і не бажаний, потужний чинник українського національного відродження.

Цілком можна погодитись з думкою Ю.Шевельова: "Ні УАПЦ, ні сільська кооперація (інший напрямок ініціативи з низу) українзації не потребували. Вони були українськими в своїй істоті, бо селяни говорили українською мовою "спонтанно". Підтримуючи й розвиваючи свою Церкву й кооперацію, селяни мало цікавилися офіційною українзацією. Їх не обходило, чи лист Наркомфіну до Наркомюсту писано по-українськи чи по-російськи, так само, як не дуже боліло, котрою мовою ведеться комуністична пропаганда"⁴³³.

Підводячи загальний підсумок впливу політики українзації, вочевидь слід визначити її значення у загальному процесі модерного українського націотворення. Тут важливо відмітити, що офіційна українзація була лише одним з націотворчих чинників, але доволі неоднозначним.

Лише у поєднанні з потужним потягом широких мас до власного національного усвідомлення ставав більш виразним позитивний вектор дії політики українізації. Зрештою, обидві частини національного відродження стимулювали одне одного. Цілком справедливим є висновок Б.Кравченка: “Українізація “знизу” в поєднанні з українізацією суспільної верхівки на кінець 20-х рр. підвела українців до порогу повноцінної нації”⁴³⁴. Так, вперше за півтора століття почався процес повернення еліти в Україні до української етнічності. Правляча верхівка все більш ставала українською як за складом, так і за національною самосвідомістю. Напевне, саме цей факт викликав найбільше подразнення і занепокоєння центрального московського партійно-державного керівництва і спонукав до жорстких і брутальних дій, до повернення русифікаційного курсу.

Але ці репресивні дії не могли викреслити з народної пам’яті здобутки 20-х років, коли пересічному українцеві не доводилося соромитися за власну етнічну належність, коли українськість, у широкому розумінні цього слова, відкривала можливості до опанування загальних здобутків цивілізації та реалізації особистих устремлень.

Зрештою мусимо, значною мірою, погодитися з висновком Я.Грицака: “Жодна з республіканських версій “коренізації” у СРСР не зайшла так далеко, як українська. За десять років “українізації” (1923–1933) українці перетворилися на структурно повноцінну, згуртовану і сконсолідовану націю – тобто набрали всіх тих характеристик, яких їм так бракувало під час революції 1917–1920 років. Вони вступали у ХХ століття як модерна нація”⁴³⁵. Таким чином був реалізований український національний потенціал, який навіть після поразки у збройній боротьбі зміг переважити у більш сприятливих мирних умовах. Але при цьому продовжувала працювати “міна сповільненої дії” – більшовизм мав таки повернутися

до своєї природної тоталітарної форми і зробив це – зупинивши небезпечний для себе, ліберальний проект саморозвитку українців. Остання обставина дозволяє стверджувати, що процес українського націотворення у добу українізації залишився незавершеним і наступним поколінням українців знов довелося повертатися до його реалізації.

Причини незавершеності націотворення слід шукати, перш за все, у політичній площині, а саме у відсутності української держави. В умовах бездержавного існування, як показує досвід 20-х років, можна було досягнути небаченого до того культурного піднесення – справжнього національного відродження. Не меншими були зрушення і у ділянці суспільної психології - коли із свідомості широких мас поступово вимивалося уявлення про власний підневільний стан. Ідея досягнення національного та соціального визволення була досить вдало імплантована у масову свідомість. Тут спрацював принцип, суть якого вдало сформулював С.Кульчицький: “Коли мова, а з нею і культура пригноблених прищеплювалася в державних та культурних інститутах, народи більше не відчували себе уярмленими, навіть якщо не мали окремої державності”⁴³⁶. Остання обставина, зрештою, привела до втрати фактичних здобутків українізації, проте глибинні зрушення так і не вдалося повністю перекреслити.

Українізація була типовим виявом етнополітики радянського режиму в Україні⁴³⁷. Політики доволі неоднозначної, де за зовнішньою формою приховувався не завжди усвідомлений сучасниками зміст. Співвідношення цих категорій було значно складнішим, ніж загальновідома тогочасна формула – “національна за формою, соціалістична за змістом”. Насправді дефініція “соціалістичного” чи то “радянського” містила потенційну загрозу “національному”, якщо воно було неросійське, що зрештою і стало реальністю.

Проведення самої політики українізації радянськими

чинниками було також вкрай непослідовним. Головними атрибутами її стали перманентна боротьба з “націонал-ухильництвом”, “технократичний стиль” прийняття етнополітичних рішень, значна присутність у владних структурах представників некорінної етнічності (незважаючи на значний прогрес у цьому напрямі). Всі ці моменти в очах свідомої частини українства, перш за все, інтелігенції, були серйозними вадами у діяльності держави, у її етнонаціональній політиці.

Тим не менше ця політика мала вирішальний вплив на політизацію етнічності. Українська етнічна спільнота набувала більшої політичної свідомості, мобілізувалась на досягнення певних загальнонаціональних цілей, готова була виступити як самостійний чинник на політичній арені, як суб'єкт історії.

До політизації етнічності спонукала і суспільно-політична позиція української інтелігенції, яка в нових умовах намагалася реалізувати ідеали національного відродження, вироблені попередніми поколіннями будителів і скріплені кров'ю у час визвольних змагань. Проте в умовах посилення тоталітарного режиму ця позиція ставала все менш самостійною і зрештою не стала відрізнятися від офіційної. Своєрідним єдиноможливим легальним коридором громадської думки протягом 20-х років лишався націонал-комунізм. Але і він мав постійно міняти свої обриси відповідно до ліквідованих “національних ухилів”, поки не зупинився на глухому куті розгрому “скрипниківщини”.

Таким чином, на нашу думку, українізація сприяла досить виразній політизації етнічності, яка у поєднанні з етнічним ренесансом, мала привести до етнополітичного ренесансу (за О.Картуновим)⁴³⁸. Але різка зміна етнополітики в межах всього СРСР, повернення до русифікаційного вектору, не дали реалізуватися цій можливості.

РОЗДІЛ IV

СТАЛІНІЗМ І КІНЕЦЬ “УКРАЇНІЗАЦІЇ”

1. Наступ на українське відродження

Узятий Комуністичною партією у другій половині 20-х рр. курс на форсовану індустріалізацію країни і насильницьку колективізацію сільського господарства не міг не супроводитися наступом на демократію, посиленням централізаторських тенденцій в управлінні. Проголосивши 1929 рік “роком великого перелому”, керівна верхівка СРСР відмовилася від нової економічної політики і повернулася по суті до тієї ж політики “воєнно-комуністичного” штурму, яка проводилася в умовах громадянської війни.

Обравши з кількох можливих шляхів розвитку країни шлях мілітаризованого, адміністративно-командного будівництва соціалізму, партійно-державне керівництво країни виходило з упевненості в необмежених можливостях довільного розв’язання складних проблем суспільного розвитку. Перетворення в економіці супроводилися утвердженням примітивного ідеологічного монополізму, абсолютизацією насильства, демагогічним обстоюванням класового підходу. Штучно створювалася атмосфера гострого класового протистояння, в якій будь-яке інакомислення, кожний конфлікт легко було зобразити “виявом дрібнобуржуазної стихії”.

Особливо чутливою до насильства виявилася сфера культури. Ототожнення культурних завдань з ідеологічними потребами зробило її ареною постійної боротьби проти “ворожих впливів”. Будь-який твір літератури і мистецтва розглядався під кутом зору “ідеологічної витриманості”. Засобом “приборкання” інтелігенції стали звинувачення

спочатку в захисті інтересів “нової буржуазії” а згодом, після відмови від непу, в “буржуазному націоналізмі” і навіть “національній контрреволюції”.

Перехід від економічних до адміністративно-командних методів управління призвів до кардинальних змін в системі управління культурою. В партії, у пролетарських художніх організаціях були досить сильними настрої недовіри і недооцінки інтелігенції, особливо інтелігенції старої, дореволюційної школи. Все гучніше звучали голоси про необхідність більш жорсткого контролю за її діяльністю. Коли на зміну старим партійним кадрам почало приходити нове поповнення, далеко не настільки освічене, але впевнене у безпомилковості свого класового відчуття, націлене на форсований стрибок у соціалістичне майбутнє, адміністративні методи в керівництві культурою стали всезагальними. Вільний розвиток і творче змагання різних творчих асоціацій і груп, об'єднань і спілок ставали неможливими. Швидко зникали багатобарвність і різноманітність культурного життя. Найбільш популярними і широко вживаними офіційною пропагандою на рубежі 20-30-х років стають слова “єдиний”, “єдина”: єдина (по суті, унітарна) держава, єдина уніфікована і наднаціональна система управління нею, єдиний план, єдина система освіти, єдина трудова школа, єдині навчальні програми, методи навчання і виховання, підручники, єдиноначалля, єдиний творчий метод, єдині творчі спілки тощо. На початку 30-х років були уніфіковані загальноосвітня, вища і середня спеціальна школи, за ієрархічним принципом організована наука. Були закладені основні принципи консервативної, авторитарної освіти і виховання в країні, не подолані нашої системою освіти до сьогодення.

Поширення адміністрування, дальша ідеологізація сфери культури знайшли свій вияв у зростанні ролі політосвіт, прагненні їх охопити своїм впливом і підпорядкувати всі інші установи освіти, культури. Висунення на

перший план політосвіти, культурно-освітньої роботи пояснюється тим, що ця сфера була прямим і найбільш масовим каналом, через який особливо настирливо, систематично і повсякденно відбувалася сталінізація свідомості трудящих, вихваляння особи Сталіна та його оточення, формувався у свідомості народу образ мудрого “вождя народів”, який один протистоїть темним силам і веде країну до світлого майбутнього.

Політика українізації у цих умовах продовжувалася швидше за інерцією і мала виразну тенденцію до затухання. У партійних інстанціях, засобах масової інформації постійно проводилася думка про те, що має існувати і існує на практиці грань між цілями і методами українізації, що її проводять партія і Радянська влада, і “цілями і методами українізації, здійснюваної безпартійною інтелігенцією”. У дальшому в партійних документах і у виступах керівників неодноразово наголошувалося на тому, що зближення між комуністами і безпартійною інтелігенцією, яке відбувається в ході політики коренізації, в принципі небажане і є доказом того, що боротьба проти буржуазного націоналізму здійснюється в недостатній мірі.

Думка про протилежну спрямованість процесів “більшовицької” і “безпартійно-інтелігентської” українізації та про насильницький характер останньої була сформульована у Москві. Вище вже згадувалося про заяви Ю.Ларіна щодо того, що українізація потрапила “не в ті руки”, “допомагає петлюрівщині” тощо. До теоретичного обґрунтування цієї тези доклав руку і Л.Каганович, який ще у травні 1926 р. говорив, що так само, як в економіці паралельно йдуть процеси росту соціалістичної і приватно-капіталістичної економіки, так і в культурі “не можна не бачити двох процесів, що йдуть поруч: зростання радянської культури і зростання культури антирадянської. Завдання партії полягає у тому, щоб прилучити саме до радянської культури”⁴³⁹.

Природно, що спецслужби уже в той час, коли

“українізація” була на піднесенні, розставили всі крапки над “і” в питанні про “український сепаратизм”. Обіжник під такою назвою був підписаний керівниками ГПУ УСРР 4 вересня 1926 р. У ньому йшлося про те, що представники українського націоналізму “працюють не покладаючи рук над прищепленням масам націоналістичних почуттів” і намагаються використати українізацію для того, щоб “увесь державний апарат перейшов до рук “щирих українців”. Як найбільш небезпечні осередки “культурної боротьби” називалися Українська автокефальна церква та Українська академія наук, яка “зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітних діячів УНР”. В обіжнику йшлося про необхідність пильного стеження за процесами, “що відбуваються в дрібнобуржуазних націоналістичних колах”.

Симптоматично, що в цьому документі також проводилася чітка межа між “українізацією, що її проводить радянська влада” і націоналістичною тактикою “культурної праці”, яка нібито прийшла на зміну проваленому гаслу збройної боротьби за незалежність. Ця остання характеризувалася як засіб “групування в усіх життєво важливих частинах державного організму прибічників націоналістичних ідей”⁴⁴⁰. Отже, в розпал українізаційної кампанії правляча партія разом із спецслужбами знайшла за потрібне відмежуватися від процесів національного відродження і оголосила їх такими, що перебувають у руслі антирадянщини. Це перетворило офіційну українізацію в пропагандистську кампанію, що переслідувала вузько утилітарні цілі. Що ж до енергії національного відродження, то вона гасилася чистками від “соціально чужих елементів”, кампаніями “класової пильності”, інститутом політкомісарів.

Після від’їзду Шумського з України Каганович недвозначно дав зрозуміти, що не зупиниться у викоріненні проявів “ворожої ідеології”. Через рік після лютнево-березневого пленуму ЦК КП(б)У 1927 р. він уже цілком

певно назвав їх “національною контрреволюцією”. Цей термін ним вперше був ужитий у доповіді на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у березні 1928 р. Доповідь була присвячена боротьбі з “економічною контрреволюцією” у зв’язку із спрямованою проти технічної інтелігенції “шахтинською справою”. Виконуючи настанову Сталіна – шукати “шахтинців” у всіх ланках радянського і господарського апарату, Каганович знайшов за потрібне розмежувати “російську контрреволюцію”, яка зосередилася в промисловості, з “українською контрреволюцією”, яка, мовляв, звертає свої погляди на село.

Подвійна гра Кагановича добре проглядається у заяві до Виконкому Комінтерну, направлений від імені червеного пленуму ЦК КП(б)У 1927 р. У заяві йшлося про безумовний зріст українського шовінізму, про вплив “глитайні” на сільську інтелігенцію, про формування під гегемонією української міської буржуазії ідеології буржуазної реставрації. Під виглядом викриття українського націоналістичного ухилу, який “об’єктивно допомагає ворожим силам”, ішло нічим не прикрите шельмування Шумського. Але водночас у цій же заяві цілком у дусі висловлювань останнього говорилося про шовіністів-великодержавників, які намагаються вбачати в утворенні СРСР фактичну ліквідацію радянських республік, про трактування української культури як “селянської”, про тенденційне роздмухування перекручень в ході проведення українізації і представлення їх як системи порушення прав нацменшостей⁴⁴¹.

Наводячи цей документ у своїй книзі “Українська мова в першій половині ХХ століття”, Ю.Шевельов розглядав його як свідчення далекоглядності Кагановича, підкреслюючи водночас, що йому “ніколи не закидали, скільки відомо, ні націоналізму, ні найдрібнішого відхилення від сталінської “генеральної лінії”⁴⁴². А проте Каганович ні на йоту не відходив від духу і букви фарисейської сталінської

формули боротьби на два фронти – проти великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму, лише дедалі більше переносючи наголос на її другу частину. У цьому ж дусі діяв і його наступник на посаді генерального секретаря С.Косіор.

Невдоволення тим, що українізація здебільшого “йде самопливом”, відбивало не тільки слабкість позицій КП(б)У, але й загострення ідеологічної обстановки, утвердження адміністративних начал в культурі. Партія не тільки не виявила ні найменшого бажання використати могутню силу національного відродження, але й охарактеризувала його як спробу консолідації ворожих угруповань, оформлення “антирадянського фронту”. Так було знайдено зручний ідеологічний штамп, користуючись яким легко було пояснювати масам причини будь-яких політичних невдач. Цей штамп ґрунтувався на гіпертрофованому класовому підході; вважалося, що представники “ворожих класів” є потенціальними злочинцями уже в силу свого походження. Поступово такий підхід трансформувалася у твердження про те, що в міру просування по шляху соціалізму класова боротьба загострюватиметься.

В цих умовах будь-яке інакомислення відразу ж набувало вигляду підступів “класово ворожих елементів”. Оскільки звинувачення в націоналізмі здатні були найбільш надійно тримати в шорах українську інтелігенцію, всі недоліки й перегини у проведенні українізації зразу ж були віднесені на рахунок “національних збочень”.

Кращі представники української інтелігенції не могли не бачити, що українізаційному курсу приходить кінець. “Виходить, новий курс починається, – зауважив у щоденнику на початку 1929 р. С.Єфремов. – Потішилися “самоопределенієм вплоть до отделенія” і буде з вас. Та може, це навіть краще, бо виразніше... Україну матимемо незабаром у Наримському краї або на Мурмані... І власне, все краще виполюється і нищиться, бо мерзотники та шкурники чудово собі пристосувалися й почувають себе не гірше”²⁴³.

Прикладом того, як ішов процес більшовизації сфери культурного життя України в 20-ті рр., може бути історія з Академією наук радянської України –єдиним фактично закладом, що лишився з періоду визвольних змагань і був дійсно національним науковим центром. За духом і змістом своєї діяльності Академія вважалася із самого початку чужорідним тілом у створюваній комуністичній системі суспільно-культурних інститутів. Процес її “завоювання” розпочався ще з початку 20-х років, але кульмінацією натискної кампанії стали вибори 1929 р. Л.Левитський, який перебував при Академії у ролі політкомісара, доповідав на нараді київського окружного КП(б)У у листопаді 1929 р.: “Зараз до академії можна провести без особливих труднощів кандидатури, які нам потрібні. Ми це використали й частину партійних товаришів туди всунули”⁴⁴⁴. Влада безцеремонно втручалася у внутрішнє життя наукової установи, нацьковувала одних учених на інших, “населяла” її своїми людьми – комуністами, комсомольцями, робітниками “від верстата”. В міру зростання кількості нових кадрів в установах Всеукраїнської Академії наук у них розгорталася боротьба з “буржуазним націоналізмом” і його носіями.

Одним з перших був “советизований” Київський історичний музей ім.Т.Шевченка. Його комуністичне керівництво повело запеклу боротьбу з “націоналізмом”. Вістря атак було спрямоване проти ветерана музею, відомого етнографа, українського діяча Д.Щербаківського. Не витримавши наруги, він 6 червня 1927 р. покінчив життя самогубством. Київ охопила хвиля громадського обурення. Під тиском громадськості розпочалося слідство. В Академії наук було створено комітет по увічненню пам’яті Д.Щербаківського. Однак незабаром спеціальним урядовим розпорядженням комітет було скасовано, збір коштів на пам’ятник, а також громадський бойкот проти винних у смерті Д.Щербаківського заборонено, слідство припинено, а самі винуватці опинилися під негласною охороною чисісь

незримої руки. Незабаром і могила вченого була зрівняна із землею. “Смерть Д.М.Щербаківського була першою в поході більшовиків проти української культури”, – так розцінив цю трагічну подію професор П.Курінний⁴⁴⁵.

Рішучі кроки по більшовизації ВУАН були зроблені після того, як до керівництва Наркомосом прийшов М.Скрипник. 31 грудня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У (Каганович, Ломов, Скрипник, Семенов, Чубар) у присутності члена політбюро ЦК ВКП(б) В.Молотова детально обговорило питання про роботу ВУАН⁴⁴⁶. Курс Наркомосу на “підтримання дійсно великих і лояльних наукових сил в Академії” був названий правильним. При цьому політбюро визнало “неприпустимим панування в Академії групи Єфремова-Кримського”. Лінія Єфремова кваліфікувалась як політично шкідлива. У зв’язку з цим ставилося завдання усунути його з керівних органів ВУАН. Внутріакадемічну боротьбу групи Єфремова і Грушевського вирішено було використати для того, щоб “скупчити нове ядро цілком лояльних партії і Радянській владі”.

Політбюро схвалило пропозицію Скрипника про необхідність затвердження складу академіків Наркомосом “з незатвердженням усіх явно ворожих нам елементів”, введення нових правил і інструкцій у роботі ВУАН, її президії і всіх наукових установ. Наголошувалося також на тому, що “потайні голосування повинні бути замінені відкритими”. Відповідно до рішення політбюро загальне зібрання академіків вже не могло виступати як законна інстанція ВУАН. З 1 січня 1928 р. основним керівним органом ставала затверджена Наркомосом Рада ВУАН. І до Президії Академії, і до її Ради тепер обирали не тільки академіків, а й призначали нових членів “з дійсних наукових сил, не зв’язаних з протирадянською політикою в минулому, лояльних до партії і радянської влади в цей час”, а також представників влади, громадських організацій⁴⁴⁷.

Нові засади життя й праці Академії дали змогу по-

новому провести вибори до складу ВУАН у 1929 р. В результаті дійсними її членами стали, поряд з М.Слабченком, Д.Яворницьким, Є.Патоном, Ф.Колессою, О.Богомольцем, М.Кравчуком, М.Вавіловим, С.Рудницьким та іншими, комуністи В.Затонський, М.Скрипник, О.Шліхтер, Г.Кржижановський, С.Семковський, В.Юринець. Останні почали дедалі рішуче впливати на внутрішнє життя Академії. Одночасно продовжувався процес звільнення ВУАН від учених старої, дореволюційної формації, патріотично настроєних, національно свідомих.

Зміцнення "партійного керівництва" вело до того, що академічна наука все більше втрачала свою незалежність, свободу думки, ідеологізувалася, всебічно обпліталася марксистсько-ленінськими догмами. На зміну духу ентузіазму, вільної дискусії і творчості приходили казенна рутинна й доктринерська обмеженість. Академія наук перетворювалася у слухняне знаряддя ЦК КП(б)У і радянського уряду, спрямовувала свою наукову діяльність на розв'язання поточних утилітарних завдань.

Продовжуючи, за висловом уповноваженого Головної науки у Києві Л.Левитського, нейтралізацію "антирадянської діяльності академії"⁴⁴⁸, власті не зупинилися перед тим, щоб посадити на лаву підсудних віце-президента ВУАН С.О.Єфремова. 22 листопада 1929 р. газети оголосили про розкриття в системі ВУАН "кубля контрреволюціонерів". Втім, ще до цього почалася підготовка сумнозвісного політичного процесу у справі неіснуючої підпільної організації "Спілка визволення України" (СВУ). Підсудні звинувачувалися у злісній антирадянській пропаганді, контрреволюційній діяльності з метою повалення радянської влади і відновлення буржуазно-поміщицької Української Народної Республіки. Серед звинувачень, які були їм пред'явлені, фігурувала підготовка замаху на Сталіна.

Документи, вилучені із спецховів протягом останнього десятиріччя, дали змогу з'ясувати персональну роль Сталіна

у фабрикації відкритого політичного процесу над “фантомною” організацією. У шифрограмі, надісланій ним Косіюру і Чубарю 2 січня 1930 р., йшлося про необхідність “розгорнути” на суді “не лише повстанські і терористичні справи звинувачених, але й медичні фокуси, що мали на меті вбивство відповідальних працівників”. “Хай знає так звана “Європа”, – наголошував він, – що репресії проти контрреволюційної частини спеців, що намагаються отруїти і зарізати комуністів-пацієнтів, мають повне виправдання і по суті бліднуть перед злочинною діяльністю цих контрреволюційних мерзотників. Наше прохання погодити з Москвою план ведення справ на суді”⁴⁴⁹.

40 днів – з 9 березня по 20 квітня 1930 р. – у Харківському оперному театрі тривав судовий процес над міфічною СВУ. На лаві підсудних опинилися 45 чоловік, переважно діячі колишніх національних партій. У числі підсудних були два академіки ВУАН – Сергій Єфремов та Михайло Слабченко, одинадцять професорів – Йосип Гермайзе, Олександр Черняхівський, Всеволод Ганцов, Григорій Іваниця, Василь Дога, Вадим Шарко, Володимир Удовенко, Володимир Підгаєцький, Микола Кудрицький, Петро Єфремов, Володимир Щепотьєв, а також письменники Михайло Івченко та Людмила Старицька-Черняхівська. На спрямованість процесу пролив яскраве світло один із слідчих у справі СВУ Брук, який сказав: “Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо”⁴⁵⁰.

Як зауважував Ю.Шаповал, “для участі у процесі було відібрано 45 осіб, але насправді судили цілу епоху 1917–1920 років, коли було здійснено спробу побудови української державності, її світогляд, філософію, а окремі обвинувачені, які в минулому були відомими політичними діячами, повинні були символізувати цю епоху. Процес замислювався “як пролог до фізичного і морального терору проти

українства”⁴⁵¹. І хоча жодного смертного вироку на процесі винесено не було, одна жертва з’явилася ще до його початку. 23 листопада 1929 р. в одеській тюрмі заповдіяв собі смерть притягнений у справі СВУ поет А.Казка. Він по суті відкрив довгий список-матриролог жертв сталінських репресій на Україні.

Процес СВУ протягнув за собою хвилю арештів і переслідувань, насамперед в системі ВУАН. За неповними даними, у цій справі було арештовано понад 5 тис. чоловік. Серед них були відомі історики В.Міяківський – спеціаліст в галузі історії літератури, декабристського руху, один з перших дослідників історії Кирило-Мефодіївського товариства, М.Левченко – сходознавець, учень А.Кримського, директор видавництва ВУАН, В.Пархоменко – професор педагогічного інституту у Катеринославі і багато інших. З літа 1930 р. у ВУАН проходила кампанія чисток, яку проводили за участю робітників заводу “Арсенал”. “Тяжко передати враження від чисток, – згадувала пізніше Н.Полонська-Василенко. – Перед тисячним натовпом цілком сторонніх людей, здебільшого вороже настроєних, на естраді стоїть жертва, яка мусить відповідати на всі казуїстичні запитання, витримувати глум, наклепи, паскудження того, що їй дороге”⁴⁵².

Як привід для арештів фігурували не лише підривні дії, спрямовані нібито на захоплення влади, але й так званий лінгвістичний саботаж. У ньому звинувачували насамперед тих мовознавців, які обстоювали самобутність української мови. Сигналом для наступу стали дві статті Наума Кагановича, опубліковані в “Прапорі марксизму” (орган ВУАМЛПН) за 1930 р. (№1 і 3). У першій статті “Проти “народництва” в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова)” гасло “назад до народної мови” було охарактеризоване як “по суті консервативне і шкідливе”. У другій “Кілька слів про словники” було піддано критиці академічний словник, а також термінологічний словник з

механіки. В статтях було чимало справедливих зауважень, але в тексті другої уже були ярлики “наукове шкідництво” і “українське буржуазно-націоналістичне хуторянство”⁴⁵³. Скрипник, який також включився в кампанію критики лінгвістів, утримувався від звинувачень у саботажі, але інкримінував їм те, що їхня професійна діяльність, мовляв, служила прикриттям для підривних дій⁴⁵⁴.

Інститут наукової мови, як і різні мовознавчі комісії Академії Наук, було розформовано, а замість них 7 березня 1930 р. утворено інститут мовознавства ВУАН. Директором інституту став Г.Ткаченко. Першою публікацією нового інституту був збірник “На мовознавчому фронті”. Хоч у збірнику було піддано критиці мовознавців з колишнього інституту наукової мови, ця критика була визнана недосить гострою, а програма Ткаченка – помилковою. Невдовзі він безслідно зник, а його місце зайняв Н.Каганович. Він же став і головним редактором журналу “Мовознавство”.

На процесі СВУ Єфремов твердо заперечував “шкідництво на мовному фронті”. “Я гадаю, – говорив він, – що взагалі шкідництво таке просто фактично неможливе через те, що коли шкідник затоплює шахту, він своєї візитної карточки не залишає, а тут, як чоловік складає словника, він ставить своє ім’я... Кожний, хто пише, хоче, щоб його читали якомога найширші кола. На мою думку, тут неможливе шкідництво”. Проте на такі розумні доводи ніхто не зважав.

Одночасно із процесом СВУ було сфабриковано справу “Союзу Кубані на Україні”. Молодь з Кубані, яка вчилася у Києві, вирішила заснувати своє земляцьке товариство. Написали статут і подали на затвердження, але дозволу не дістали. Зразу ж почалися арешти на підставі звинувачень у намаганні відірвати Кубань від РСФРР і приєднати до України. Серед арештованих були студенти І.Теліга, С.Підгайний, В.Рубайло⁴⁵⁵.

Наступний, XI з’їзд КП(б)У (червень 1930 р.) було

використано для нагнітання обстановки на Україні, а головне – для “встановлення” зв’язку між СВУ і “шумськізмом”. Виступаючи з політичним звітом, генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор знову повернувся до критики Шумського, твердячи, ніби Шумський “пропонував у свій час проводити по суті насильствену українізацію робітничого класу”. Він двічі підкреслив, що справа СВУ є жорстоким вироком шумськізму. Далі Косіор обрушився на видану ще у 1922 р. (а потім п’ять разів перевидану) книгу М.Яворського “Нарис історії України”, охарактеризувавши її суть як “змазування всіх основних начал марксизму-ленінізму у галузі класової боротьби”. Сам процес над СВУ Косіор охарактеризував як “величезну перемогу нашої партії в результаті правильного проведення національної політики”⁴⁵⁶.

У розпеченій обстановці з’їзду навіть Скрипник, який закликав обережно ставитися до питань ідеологічної боротьби і не допускати тут надмірних пристрастей, не утримався від спокуси покритикувати “невизначену лінію” драматурга М.Куліша, закликав до боротьби проти “усяких проявів буржуазних і дрібнобуржуазних впливів на цьому ідеологічному ґрунті”⁴⁵⁷. Про те, наскільки напруженою була в той час обстановка в наукових закладах республіки, свідчать виступи двох представників ВУАН. Обидва вони – академіки О.Палладін та О.Корчак-Чепурківський твердо відмежувались від СВУ як контрреволюційної організації і обіцяли “викривати і жорстко боротися з усіма контрреволюційними течіями і шкідництвом серед нас”⁴⁵⁸.

Нові репресії проти активних прибічників українізації почалися зразу ж після з’їзду. Восени 1930 р. було знищено 44-й номер дітища Грушевського – журналу “Україна”, а саме видання припинене. 11 грудня на засіданні комфракції ВУАН Грушевського було звинувачено у тому, що він, “зберігаючи надалі позицію відрубності, протиставлення і окремішності від позиції і лінії Комуністичної партії, перейшов до

виявлення цих позицій назовні”. Комфракція вимагала вжиття заходів для “переборення знахабнілих ворожнечо-класових елементів”. А тимчасом ДПУ вже сфабрикувало ще більш масштабне, ніж справа СВУ, звинувачення у справі так званого “Українського національного центру” (УНЦ). Керівна роль у ньому була відведена Грушевському, якого 23 березня 1931 р. заарештували в Москві. На слідстві, що тривало близько тижня (в його ході Грушевського возили у Харків), академік визнав пред’явлені йому звинувачення, але, будучи випущеним з тюрми, зразу ж від них відмовився. Очевидно, внаслідок втручання самого Сталіна Грушевського залишили на свободі (хоча він щомісяця повинен був відмічатися в НКВД). На Україну Грушевський вже не повернувся. У справі неіснуючого УНЦ у лютому 1932 р. колегія ОДПУ СРСР винесла вироки 50 особам, які дістали різні строки – від заслання до 6 років ув’язнення⁴⁵⁹.

А в Києві 4 травня 1931 р. відкрився об’єднаний пленум циклів філософії і історії, присвячений обговоренню концепцій Грушевського. Власне, обговорення не було – воно звелось до навішування ярликів. У промові “Проти інтервенції буржуазної науки” з якою виступив голова Держвидаву України, член ВУЦВК і ЦК КП(б)У А.Річицький, говорилося, що “марксо-ленінська історична наука не може утворювати свою будівлю поруч з будівлею Грушевського, а може складати свою будівлю лише проти Грушевського в боротьбі проти буржуазної методології”⁴⁶⁰. Грушевського іменували “небезпечним класовим ворогом”, “нацдемівцем і пропагандистом нацдемівщини”, що захищає інтереси буржуазії в історіографії.

В опублікованій у журналі “Більшовик України” статті “Буржуазно-націоналістична трибуна” (№6 за 1931 р.) А.Хвиля піддав нищівній критиці вже закритий журнал “Україна”, охарактеризувавши його як “сімейний журнал оцієї української буржуазної інтелігенції та українського панства”. Невдовзі після цього з’явилася рецензія на

монографію одного з найближчих соратників Грушевського – Ф.Савченка “Заборона українства”; книга була охарактеризована як наскрізь ворожа, реставраторська⁴⁶¹. А наступного року журнал “Червоний шлях” з номера в номер друкував велику статтю М.Рубача “Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії “трудового народу”, в якій Грушевський був охарактеризований як “репрезентант своєї класи – українського куркульства та буржуазної інтелігенції”⁴⁶².

Протягом двох років тривав справжній розгром історичних і економічних установ ВУАН. Після численних перевірок її історико-філологічний та соціально-економічний відділи були ліквідовані разом з усіма комісіями. Зникли безцінні колекції археологічних матеріалів, картотеки, карти тощо. Більшість співробітників була звільнена, значна частина їх піддана репресіям. У 1932–1933 рр. зазнали арештів археолог, дослідник трипільської культури П.Курінний, секретар Археографічної комісії І.Манзюк, співробітник комісії соціально-економічної історії України С.Підгайний, історик українського права П.Сосенко, племінник Грушевського С.Шамрай і багато інших суспільствознавців.

Ідейний і політичний терор захопив і церковну сферу, хоча формально церква була відокремлена від держави. Українська автокефальна православна церква ще на початку 20-х років була оголошена “політичною організацією, що прикривається релігійними лозунгами”. Постійна боротьба проти неї, що велася з розмахом і широко експлуатувала атеїстичний екстремізм, завершилася у 1930 р. тим, що вона змушена була припинити своє існування. Ряд її діячів (В.Чехівський, А.Ніковський та ін.) були репресовані за процесом СВУ.

В історичній літературі усталилася думка про те, що реакція суспільства на згорання українізації і на репресії за національною ознакою була млявою і нерішучою.

Зрозуміло, що більшовикам вдалося досягти неабияких успіхів у маніпулюванні свідомістю людей і створенні в суспільстві атмосфери нетерпимості до тих, кого влада оголошувала ворогами. Але перекося в оцінках існують ще й тому, що далеко не всі документи, які свідчать про опір сталінізмові в Україні, введені у науковий обіг. Недавно, приміром, на сторінках журналу “Сучасність” оприлюднено звернення групи делегатів і гостей XII Всеукраїнського з’їзду рад, яке свідчить про величезний потенціал невдоволення в Україні напрямом внутрішньої, зокрема національної політики правлячої партії. У зверненні йшлося про те, що Україна не є суверенною республікою в Союзі РСР, а має вигляд всього лиш культурно-національної автономії. У зміст національної політики не вкладається поняття державності, воно підмінене ліберальними підходами в питаннях мови й культури. Делегати ставили питання прямо: “Чи буде УРСР і надалі (в перехідний період) розвиватися в напрямку економічної, політичної і культурної консолідації її в державу – орган диктатури пролетаріату України, чи, навпаки, вже нині відбувається заперечення цієї державності?”.

Серед 22 запитань, поставлених у зверненні перед президією з’їзду, було кілька таких, які спеціально торкалися перспектив політики українізації. Зокрема, йшлося про необхідність подальшої українізації Червоної армії і, що особливо характерно, системи ДПУ. “Чому там не звертають увагу на українізацію, навіть не вважають її за справжню політику партії й уряду, так ніби вони “державна в державі”? Містилася у зверненні і пряма відповідь на поставлене самим генсеком запитання щодо того, який різновид націоналізму становить головну небезпеку. “Російський шовінізм потрібно так скрутити, щоб йому нічим було дихати, а з українським ми теж впораємося, будемо лиш менше говорити про те, кого і по якій частині бити”. У документі йшлося про централізаторську стихію як фактор

руйнування суверенності республік, про те, що управління господарством УСРР “потрапило до рук такого дикого за своїм бюрократизмом і шкідливими елементами апарату союзних наркоматів”. Автори звернення домагалися від уряду та правлячої партії “реальної відсічі “натиску великодержавного шовінізму, бюрократизму і взагалі великодержавної стихії, які панують в апаратах союзних наркоматів і довокола них”. “Ми сигналізуємо нашому уряду і партії, що з такою експлуатацією робітничий клас і бідняцько-середняцькі верстви села довго миритися не будуть”... Ще раз говоримо і вимагаємо від уряду і партії здорової політики в справі будівництва української Радянської держави”⁴⁶³.

Якщо згадати, що це писалося на початку 1931 року, доводиться дивуватися політичній сміливості авторів цього звернення. Воно засвідчило, що ідеї націонал-комунізму в Україні пустили досить глибоке коріння навіть у зрусіфікованій частині України. Проте влада зробила все для того, щоб замовчати такі звернення і надійно сховати їх, розправившись з авторами. Особливо жорстокий характер репресивної політики щодо української інтелігенції досить легко пояснюється страхом влади перед активізацією українського націонал-комунізму.

2. “Націонал-комунізм” під обстрілом партійної критики

Новий шквал звинувачень проти прибічників політики коренізації пов’язаний з опублікуванням листа Сталіна до редакції журналу “Пролетарская революция”. Лист був сприйнятий як своєрідний сигнал для організованого цькування всього мислячого і неординарного в науці, особливо того, що легко підводилося під формулу “націоналізму”. У газеті “Комуніст” за 27 грудня 1931 р. С.Штейн прямо посилався на вказівку Сталіна – зривати маски з

троцькістських і всіляких інших фальсифікаторів історії партії. “Ця вказівка Сталіна, – писав він, – вимагає нещадно викривати всі і всілякі фальсифікації історії більшовизму, історії пролетарської революції на Україні”. Після такої “преамбули” він вимагав покаяння від неодноразово вже звинувачуваного у націоналізмі редактора книги “Основи українознавства” А.Річицького. У 1933 р. кандидат у члени ЦК КП(б)У Річицький був арештований, а в наступному році – розстріляний.

Страшний відбиток на все політичне життя республіки наклав голод 1932-1933 рр. Свідомо здійснюваний геноцид проти українського народу призвів до різкого зубожіння села, катастрофічного росту смертності і навіть до випадків канібалізму. Керівництво ЦК КП(б)У, намагаючись якось пом’якшити свою провину, зв’язало провал у сільському господарстві з “націоналістичною контрреволюцією”, “помилками у проведенні національної політики” тощо. Пошук “націоналістичного ухилу” в КП(б)У зумовив нову хвилю критики на адресу Наркомосу України.

До 1932 р. відноситься початок систематичного цькування М.Скрипника. Хмари над ним згустилися ще раніше, коли під час “чистки” у серпні 1929 р. було виключено з рядів КП(б)У ученого секретаря Особистого секретаріату наркома освіти О.Бадана (Яворенка). Скрипник рішуче захищав його, доводив, що “робота Бадана за кордоном безумовно була революційною, партійною і дуже корисною як для революції, так і для партії”⁴⁶⁴. Проте через півроку Бадана звільнили з посади, а 1933 р. арештували. Тоді ж був заарештований і секретар Скрипника М.Ерстенюк.

Про ті звинувачення, які пролунали в цей час на адресу Скрипника, говорив уже після його смерті на зборах партактиву Дніпропетровська голова уряду України В.Чубар. ЦК КП(б)У ставив питання про неспроможність Скрипника керувати ВУАМЛІНом, кафедрою національного

питання, “ставилося не раз питання, що Скрипник вносить свою словотворчість у переклад Леніна”⁴⁶⁵. У провину Скрипнику ставилося те, що під час візиту Кагановича у Київ він критикував заяву останнього про необхідність наблизити синтаксис української мови до російської у відповідності з новою лінією Сталіна⁴⁶⁶.

За всіма цими закидами стояла спроба Сталіна й його оточення зв’язати прорахунки й невдачі у проведенні колективізації на Україні з діяльністю “петлюрівських та інших буржуазно-націоналістичних елементів”, у тому числі і в проведенні українізаційного курсу. Ця спроба відчутно простежується в постанові ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р., присвяченій хлібозаготівлям на Україні, Північному Кавказі та в Західній області. У ній, зокрема, говорилося, що “замість правильного більшовицького проведення національної політики в ряді районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій”. Поряд з вимогою застосування суворих репресивних заходів з метою виконання плану хлібозаготівель у постанові містилася вказівка ЦК КП(б)У і Раднаркомові України: “звернути увагу на правильне проведення українізації” з тим, щоб “вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій”⁴⁶⁷.

У постанові йшлося також про “небільшовицьку українізацію” майже половини районів Північного Кавказу, яка дала нібито легальне прикриття для підривної діяльності ворогів радянської влади – куркульства, офіцерства, реемігрантів-козаків тощо. Постановою передбачалося переведення діловодства радянських і кооперативних організацій українізованих районів, а також усіх виданих

українською мовою журналів і газет, на російську мову “як більш зрозумілу для кубанців”. Вона зобов’язувала не лише до осені перевести викладання в школах на російську мову, але й “поліпшити склад робітників шкіл в “українізованих” районах”⁴⁶⁸.

Так в офіційному партійному документі вперше було закріплено відмову від політики українізації (поки що лише поза межами УСРР, про що йтиме мова в наступному розділі). Про те, що Сталін відкрито визнав українізацію небезпечною і дав директиву про її згортання, свідчить і телеграма, направлена за підписами Сталіна й Молотова у Центральну Чорноземну область, Далекосхідний край, Казахстан, Середню Азію. Посилаючись на те, що буржуазно-націоналістичні елементи проникають в українізовані райони і ведуть там підривну роботу, телеграма зобов’язувала “негайно зупинити дальшу українізацію в районах, перевести всі українізовані газети, книги і видання на російську мову і до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл і викладання на російську мову”⁴⁶⁹.

Про те, як виконувалася ця директива на місцях, може дати уявлення постанова президії Північно-Кавказького крайового виконавчого комітету від 26 грудня того ж року. Обговоривши питання “Про українізацію”, президія ухвалила: “Оскільки українізація ряду районів і станиць, що проводилася на Північному Кавказі, не впливає з культурних інтересів населення і служить легальною формою класовому ворогу для організації опору заходам Радянської влади і створення під цим прикриттям своїх контрреволюційних організацій, ... негайно припинити дальшу українізацію в усіх районах і станицях Північно-Кавказького краю”. Постанова зобов’язувала перевести до 1 січня 1933 р. все діловодство радянських організацій на російську мову, протягом трьох днів перевести на російську мову всі українізовані газети, листівки, брошури, стіннівки і надалі всю літературу видавати російською мовою,

перевести до осені 1933 р. на російську мову викладання в усіх українізованих школах, припинити радіомовлення українською мовою⁴⁷⁰.

Прямі директиви по згортанню українізації, які виходили від ЦК ВКП(б), викликали в партійному і радянському апараті України розгубленість. Цю розгубленість відбила підписана ініціалами “В.П.” стаття органу ЦК КП(б)У - газети “Комуніст” від 25 березня 1933 р. “Ліквідувати збочення національної політики в школі”. У статті йшлося про те, що “механічне запровадження українізації” призвело до зменшення числа російських шкіл у Харкові на 55%, а в Одесі лише 40% російських дітей навчаються рідною мовою. Висновок напрошувався однозначний, але все ж автор закликав до “органічного запровадження українізації”. Менш ніж через 10 днів та ж газета вмістила статтю А.Хвилі “За більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури”, де крапки над “і” були розставлені вже досить чітко. Відштовхуючись від процесу “Спільки визволення України”, автор зазначав, що процес викрив “українське буржуазне кодро”. Далі йшли декларації про спорідненість і братерський зв’язок української і російської мов поряд з гострою критикою на адресу Наркомату освіти, який добирав “неперевірені” кадри, невдало здійснив правописну реформу. Далі в інформації про нараду з питань національної політики партії вже відверто захищалася “теорія мішаної говірки” – тодішній варіант двомовності⁴⁷¹.

Те, що владні структури України аж до літа 1933 р. не уявляли собі чітко, наскільки стосується України постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р., засвідчила і доповідь В.Чубаря в Дніпропетровську 11 липня 1933 р. З одного боку, він підтвердив непорушність лінії ЦК КП(б)У на українізацію, підкресливши: “ми повинні дати належну відсіч всім спробам послабити більшовицьку українізацію”. Водночас Чубар знайшов за потрібне пого-

дитися з твердженням про те, що “українізація вирвалася з рук парторганізації та попала до рук чуждих елементів – людей або з партійними квитками, або без партійних квитків”. Зрештою, він пішов ще далі, сказавши, що постанова від 14 грудня 1932 р. на Україні не справила належного впливу. “Вона повинна була нас мобілізувати, мобілізувати нашу увагу на фронт культурного будівництва, на фронт ідейного будівництва, на фронт виховання молоді, але на сьогодні це попередження не взяло тієї сили, того розгортання, яке забезпечило б дійсну перебудову нашої організації, і лише постанова 24 січня, постанова про незадовільну роботу української організації, зокрема Харківської, Одеської і Дніпропетровської областей, лише ця постанова і надсилка для допомоги українській організації тт. Постишева і Попова, повернення т.Балицького і цілого ряду других товаришів, утворення політвідділів – лише ці заходи поставили на нові рейки питання про боротьбу з націоналістичними ухилами, боротьбу з націоналізмом на Україні”⁴⁷².

Те нове, що було зв’язане з прибуттям на Україну Постишева (січень 1933 р.), полягало в реалізації сталінської постанови – прямо зв’язати голод з діяльністю “націоналістичних елементів”. Ставши другим секретарем ЦК КП(б)У, Постишев зв’язав “прорив” у сільському господарстві із наявністю “прихованого націоналістичного ухилу в рядах КП(б)У”, основним центром якого було оголошено Наркомос України. На рахунок “націоналістичних збочень” відразу ж були віднесені і всі недоліки українського правопису.

На лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У Скрипник зробив спробу пролити світло на справжні причини голоду. Він говорив про шкідливість надзвичайних заходів і методів господарювання, про підміну уповноваженими партійних і радянських органів. “Методи адміністрування й окрику не можуть стати нашими, – говорив він. – Вони не гартують

сил, не виховують і не виховують, а, навпаки, трощать”⁴⁷³. Однак розуміння він не зустрів. 28 лютого 1933 р. Скрипника було увільнено від поста Народного комісара освіти України (це увільнення, щоправда, зовні компенсувалося наданням йому високих постів голови держплану і заступника голови Раднаркому України). Наркомом освіти був призначений В.Затонський, а його заступником став завідуючий агітпропом ЦК КП(б)У А.Хвиля⁴⁷⁴.

Те, що з усуненням Скрипника з поста наркома освіти було винесено остаточний вирок і політиці українізації, стало ясно після прийняття 4 березня політбюро ЦК КП(б)У документа під назвою “Про проект резолюції про підсумки українізації”. Скрипника не тільки відсторонили від підготовки проекту – вся його робота по здійсненню політики коренізації була поставлена під сумнів і по суті перекреслена. Політбюро визнало недоцільним випускати уже підготовлену до друку брошуру Скрипника “Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської”, що являла собою стенограму промови на засіданні Наркомосу 14 лютого 1933 р.⁴⁷⁵

Гнів політбюро у цій ґрунтовній, насиченій великим фактичним матеріалом брошурі викликали насамперед міркування Скрипника з приводу суспільної ролі української мови. На модні у той час закиди щодо протиставлення української мови російській Скрипник твердо відповідав: “Старі спогади про “малоросійське наречіє русского языка” на радянський терен тягнути нічого. У нас немає сумніву щодо самостійної ролі української мови”. Роз’яснюючи далі свою позицію, Скрипник наголошував: “Для нас питання української мови не стоїть як питання залежності чи незалежності. Це питання розв’язане пролетарською революцією. Коли справа йде про протиставлення, то це є лінія ворожнеча, петлюрівська, націоналістична”⁴⁷⁶.

Менш як через місяць, 3 квітня, політбюро знов

обговорювало питання, прямо зв'язане зі Скрипником. На цей раз воно піддало різкій критиці підготовлену науковим секретарем при наркомі освіти Г.Овчаровим брошуру "Микола Скрипник і радянська література". Брошура була визнана такою, що має "абсолютно неприпустимий характер" і утруднює роз'яснення допущених помилок⁴⁷⁷.

На скликаній ЦК КП(б)У у квітні нараді з питань національної політики, в центрі уваги якої опинилася "обстановка на мовному фронті", принципи, відбиті у скрипниківському Українському правописі, були повністю відкинуті. 25 квітня при Наркомосі створено комісію для перегляду української термінології. Затвердженій у травні більш представницькій комісії у складі М.Попова, С.Косіора, П.Постишева, В.Затонського, П.Любченка та А.Хвилі було доручено розробити проект резолюції "Про зміни в українській термінології, граматиці і правописі" і внести її на розгляд політбюро ЦК КП(б)У⁴⁷⁸.

Остаточний присуд політиці українізації винесли статті, які з весни 1933 р. друкувалися у центральних партійних виданнях. 27 квітня у "Правде" з'явилася кореспонденція Б.Левіна "Так орудували буржуазні націоналісти", яка називала мовознавців етнографічної школи представниками "групи петлюрівської інтелігенції", яка, мовляв, перебувала в "зоологічній ненависті до всього, що прийшло з російської мови".

29 квітня "Комуніст" опублікував доповідь А.Хвилі, яка лягла в основу надрукованої в "Більшовику України" статті "Викорінити, знищити націоналістичні корені на мовному фронті". "Загрозливий стан", що склався у мовній сфері, в ній прямо пояснювався тим, що не були реалізовані настанови Сталіна "по лінії творення української культури на мовному фронті, що дало, мовляв, можливість українській контрреволюції "проводити по суті велику шкідницьку роботу". Шкідництво автор вбачав у тому, що українську мову "спрямовували на націоналістичні шляхи".

Підбравши цілий ряд справді невдало сконструйованих українських термінів, Хвиля доводив, що Скрипник взагалі виступав проти застосування в українській мові інтернаціональної термінології до того часу, поки не буде створена інтернаціональна мова. А проте він закидав Скрипнику і надмірну пристрасть до іншомовних слів і словосполучень⁴⁷⁹.

Недостатня компетентність і тенденційність А.Хвилі ні для кого не була секретом. З приводу бездоказовості його тверджень уїдливо іронізував, приміром М.Хвильовий, який писав, що у Хвилі "гонору - Чорне море, подібне до шароварів Гаркун-Задунайського, а ерудиції – мов кіт наплакав"⁴⁸⁰. ЦК КП(б)У одержував чимало листів, в яких читачі обурювалися тими закидами на адресу Скрипника, які містили промови і статті Хвилі. Викладач Сумського міського училища С.Тульський, приміром, писав, що вироблення української термінології перебуває у процесі становлення і що несправедливо окремі помилки й перекоси кваліфікувати як шкідництво. Звертаючи увагу на некомпетентність Хвилі і на нечесні методи полеміки, Тульський справедливо запитував його: якщо це шкідництво, то де тоді був він сам? "Тільки в одному пункті можна погодитися з тов.Хвилею, – продовжував автор, – справді на мовному фронті не все гаразд, але зовсім не в такому розумінні, як це хочеться тов.Хвилі. Не гаразд те, що до мовних справ втручаються люди, які аж ніяк не розуміються на мовних питаннях, і не дають собі труда доручити дослідити всю справу якійсь авторитетній особі або установі. Не гаразд те, що серйозна, глибока і відповідальна робота українських мовних організацій наражається на неслухну, неавторитетну і псевдонаукову критику, яка не допомагає справі, а тільки гальмує її і заводить у глухий кут. Нарешті, не гаразд те, що до участі в цій справі зовсім не залучено наукову громадськість"⁴⁸¹.

Лист Тульського заступник завідуючого культпроп-

відділом ЦК М.Кіллерог передав С.Косіюру. Він опинився в архіві, а Хвиля невдовзі після цього видав 100-тисячним тиражем брошуру з такою ж, як у “Більшовику України”, назвою, а також підготував збірник статей і офіційних матеріалів під назвою “Знищити корені українського націоналізму на мовному фронті”⁴⁸².

12 травня було заарештовано письменника М.Ялового (літературний псевдонім Юліан Шпол), першого президента ВАПЛІТЕ, керівника політичного відділу Укрдержвидаву. Приголомшений цим арештом, наступного дня покінчив з собою М.Хвильовий. Незадовго перед тим разом з письменником А.Любченком він побував в українських селах, бачив страшні наслідки голоду. У розмові з директором цукрового заводу Бичком Хвильовий тоді сказав: “...Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу одну “сресь” і прошу в неї повірити. Голод – явище свідомо організоване. Голод і розруха - хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою. Ми фактично в модернізованій тюрмі. І література наша корчиться в казематі, задихається від всеросійської “параші”.

Група ВАПЛІТЕ сприйняла самогубство Хвильового як початок репресій проти письменників. “Що б ми не написали, нам уже кінець”, – сказав Г.Епік М.Кулішу. Невдовзі обоє були арештовані⁴⁸³.

Логічним завершенням наступу на українізацію став червневий пленум ЦК КП(б)У 1933 р., на якому цькування прихильників українізації було доведено до свого апогею. Постишев виступив на пленумі з цілою серією звинувачень на адресу діячів культури, які виявилися агентами ворога і які “ховалися за широкою спиною більшовика Скрипника”. В галузі філософії, літератури, економіки, лінгвістики, агрономії і політичної теорії вони, за його словами, насаджували ідеї, спрямовані на повалення радянського уряду; вони були відповідальні за провал хлібозаготівель.

Скрипник, додав Постишев, інколи відкрито захищав їх⁴⁸⁴. Секретар ЦК КП(б)У договорився до того, що тверде “ї” допомогло націоналістичним зловмисникам і “об’єктивно сприяло планам анексії з боку польських поміщиків”⁴⁸⁵.

На пленумі Скрипника звинувачували вже не тільки у спробах спрямувати українську мову “на націоналістичні шляхи”, але й приписували йому лінію на відокремлення від Союзу РСР. “Не в тім помилка т.Скрипника, – говорив М.Попов, – що він хотів запровадити єдиний правопис для Радянської України і для Західної України, бо в цьому нічого страшного немає, а в тім, що у питанні правопису він пішов на повідку в буржуазних націоналістичних елементів Західної України, для яких правопис – граматики, термінологія – є знаряддя націоналістичної політики, розриву між трудящими масами України та інших радянських республік, знаряддя політики відокремлення України від Радянського Союзу і підкорення її міжнародному імперіалізму”⁴⁸⁶. У статті “За більшовицьку непримиренність в теорії”, опублікованій у “Більшовику України”, О.Шліхтер звинувачував Скрипника у тому, що він “вживає неправильної термінології “національна справа”, “цілого українського народу”, термінології, що є не наша і грає на руку буржуазному націоналізму. Шліхтер засуджував також “сумну практику Наркомосу по лінії механічної українізації шкіл на Україні, ігнорування інтересів національних меншостей, в тому числі й російської”⁴⁸⁷.

Перед лицем страшних звинувачень Скрипник змушений був каятися, але написані ним заяви, які обговорювалися на чотирьох засіданнях політбюро в червні і липні 1933 р., визнавалися незадовільними. “Марно намагається і тепер ворог схватитися за спину тов.Скрипника, – глузливо говорив Постишев. – Тепер сам Скрипник тре свою спину жорсткою мочалкою, але не надто міцно натискує. Доведеться допомогти йому трохи”⁴⁸⁸. 5 липня Скрипнику було запропоновано востаннє представити для публікації в пресі

лист із визнанням своїх помилок. Справа явно йшла до його виведення зі складу політбюро, і таке рішення і справді було прийняте – уже після того, як Микола Олексійович, вийшовши із залу засідання, у своєму службовому кабінеті заподіяв собі смерть. Це сталося 7 липня 1933 р.

Офіційний некролог ще характеризував Скрипника не як злочинця, а як “жертву тих буржуазно-націоналістичних елементів, які, прикриваючись своєю формальною незалежністю до партії, ввійшли до нього в довіру”; йшлося про те, що у нього не вистачало мужності пережити “ряд політичних помилок”. Самогубство кваліфікувалося як “акт малодушності, особливо не гідний члена ЦК ВКП(б)”⁴⁸⁹.

Проте вже наступного дня після похорону Скрипника про нього почали говорити як про лідера націоналістичного ухилу, пособника класового ворога. Виступаючи на зборах партактиву Дніпропетровська 11 липня, В.Чубар заявив: “Тов.Скрипник своїм пострілом продемонстрував не лише слабодушність, неспроможність виплутатися, він продемонстрував свою солідарність з Хвильовим. Він волею неволею дав в руки нашого класового ворога можливість для дальшого розгортання націоналістичних настроїв, для дальнішого розматування націоналістичної агітації, для дальніших ударів по нашій роботі на Україні. І прав був тов.Затонський, який сказав над могилою Скрипника, що Скрипник стріляв не лише собі в груди, він стріляв в спину партії. Інакше оцінити цей ганебний вчинок не можна, і ніякі старі заслуги, як революціонера і більшовика не зможуть перекрити, скасувати цей неправильний, шкідницький вчинок”⁴⁹⁰.

Заяви, зроблені партійно-радянським керівництвом країни і республіки під безпосереднім враженням від самогубства Скрипника, відбили круту зміну напрямку радянської національної політики. Від захоплення – нехай і декларативного – національного розвитку, сприяння багатоманітності проявів національного життя, лінії на

коренізацію партійного і радянського апаратів бюрократична еліта різко відсахнулася. Тепер ставку було зроблено на національний нігілізм, на нівелювання всього того, що становило неповторні особливості національних спільнот. Можна погодитися з Я.Дашкевичем, який охарактеризував цю зміну курсу щодо України як перехід від українізації до контрукраїнізації⁴⁹¹. Щоб здійснити цей перехід, партійні ідеологи мушили переконати маси у крайній небезпеці, що виходила від “буржуазно-націоналістичних елементів”. Звідси й та напруга пристрастей, з якою по всій країні паплюжили пам’ять про Скрипника, і та вакханалія насильства, яка супроводила кампанію викорчовування “скрипниківщини”.

Серед “помилко” Скрипника на перше місце ставилися ті, які стосувалися мовної політики, проведення українізації. В “засміченні української мови і термінології” звинуватив Скрипника М.Попов, виступаючи на зборах харківського партактиву 9 липня. Далі він повторив закиди на адресу Скрипника у тому, що він пішов на повіді у емігрантів із Західної України, які ставили собі за мету відрив української культури від російської⁴⁹².

Утвердження тоталітарного ладу в країні зумовило дивовижну однастайність промовців у критиці “націоналістичного ухилу”, причому за сигналом Постишева Скрипника тепер уже звинувачували у змиканні з інтервентами. Оголосивши Скрипника продовжувачем шумськізму, він говорив на листопадовому об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У: “Класові корені шумськізму і ухилу Скрипника одні й ті самі, як один і той самий... націоналістичний їх зміст, як однакові... їх пособництво та змикання з інтервентами”⁴⁹³. Тоді ж “Правда” назвала Скрипника “націоналістом-дегенератом... близьким до контрреволюціонерів, що прагнуть до інтервенції”⁴⁹⁴.

На навіяній центром ідеї змикання націоналістичного ухилу з імперіалістичними інтервентами будувалися

звинувачення, які пролунали на адресу “націонал-ухильників” на XII з’їзді КП(б)У. Уже у вступному слові при відкритті з’їзду голова ВУЦВК Г.Петровський знайшов за потрібне підкреслити, що компартія України недогляділа оформлення націоналістичного ухилу. Скрипнику було присвячено два абзаци в доповіді Косіора про роботу ЦК ВКП(б), де підкреслювалося, що “національний прапор виявився найбільш вдалою формою прикриття для всіляких контрреволюційних і антипартійних угруповань” і що у даний момент особливу небезпеку являє собою “місцевий, український націоналізм, який змикається з імперіалістичними інтервентами”⁴⁹⁵.

У політичному звіті ЦК КП(б)У, з яким на з’їзді було доручено виступити П.Постишеву, всій компартії України було кинуте звинувачення в тому, що вона недооцінила особливості класової боротьби на Україні і не зуміла перебудувати свою роботу відповідно до вказівок Сталіна. Скрипнику в доповіді відводилася уже не роль ширми, а роль прямого пособника націоналістичних елементів. Цілком у сталінському дусі Постишев перерахував “основні риси ухилу на чолі із Скрипником”, інкримінуючи йому невірне тлумачення національного питання як нібито самодостатнього, виступи проти заходів партії, спрямованих на зміцнення дружби народів, насадження примусової українізації школи тощо. Ще раз зв’язавши націоналістичний ухил Скрипника з шумськізмом, Постишев заявив, що і той і інший “працювали на справу відриву України від Радянського Союзу, на справу імперіалістичного поневолення українських робітників і селян”⁴⁹⁶.

Постишев крушив основи моралі, закликаючи без жалю “бити націоналістичну наволоч”. Його заклик “бий – не бійся, бий сильніше” був підхоплений багатьма делегатами з’їзду. В.Затонський з гордістю говорив про те, що йому доводилося “у свій час вести і ідейну, і яку хочете, аж до фізичної, боротьбу з українським націоналізмом”, доповів

з'їздові, як за завданням ЦК і ЦКК ВКП(б) викорчовував націоналізм у Білорусії⁴⁹⁷. Про те, що Скрипник “досить попрацював над дискредитацією національної політики нашої партії”, говорив П.Любченко⁴⁹⁸. Характеристика ухилу Скрипника як такого, що “допомагав діяльності контрреволюційних націоналістів” була зафіксована і в резолюціях з'їзду⁴⁹⁹.

Робота в галузі українізації дістала гостро негативну оцінку і на XVII з'їзді ВКП(б). Тон такому її трактуванню завдав сам Сталін, який чотири абзаци звітної доповіді ЦК ВКП(б) присвятив “гріхопадінню Скрипника” і “ухилу до українського націоналізму в партії”. Підкресливши, що пережитки капіталізму в свідомості людей значно більш живучі в галузі національного питання, ніж у будь-якій іншій галузі, Сталін продовжував: “Вони більш живучі, тому що мають можливість добре маскуватися у національному костюмі. Багато хто думає, що гріхопадіння Скрипника є поодиноким випадком, виняток із правил. Це невірно. Гріхопадіння Скрипника і його групи на Україні не є винятком. Такі ж вивихи спостерігаються у окремих товаришів і в інших національних республіках”.

Таким чином, Сталін вирішив зробити із “тріхопадіння” Скрипника залякуючий приклад, певний негативний символ. Звідси і дане ним визначення “ухилу до націоналізму” як пристосування “інтернаціоналістської політики робітничого класу до націоналістської політики буржуазії”, як спробу “національної буржуазії” підірвати радянський лад і відновити капіталізм. Такі визначення давали можливість підводити під формулу “підривних”, “антирадянських”, “реставраторських” дій будь-які висловлювання, спрямовані на обстоювання національних інтересів, національної специфіки⁵⁰⁰.

Пряма установка Сталіна на фронтальний пошук націоналістів тут же була підхоплена Постишевим, який значну частину свого виступу присвятив “націоналістичній

контрреволюції на Україні”. Майже дослівно повторивши те, що він говорив про Скрипника на XII з’їзді КП(б)У, Постишев обрушився на “систему націонал-опортуністичних поглядів”, яка, мовляв, сприяла шкідницькій роботі націоналістичній контрреволюції⁵⁰¹.

Після таких оцінок уже майже всі виступаючі громили націонал-ухильників. О.Шліхтер інкримінував Скрипнику фальсифікацію більшовизму і підміну його націонал-більшовизмом, бачив “крамолу” у закликах Скрипника щодо розвитку національної самосвідомості⁵⁰². С.Косіор приписав ухилу “виняткову роль у справі створення і поглиблення прориву у сільському господарстві”. Підкресливши, що боротьба з ним велася під безпосереднім керівництвом Сталіна, Косіор заявив, що його розгром “зразу ж очистив атмосферу. Тільки зараз кожний з нас зрозумів, в якій затхлій атмосфері ми жили, тільки зараз відчуваємо, наскільки підняли боездатність партії...”⁵⁰³.

“Очищення атмосфери” на Україні звелось до цькування, увільнення з роботи і арештів майже всіх, хто був причетний до проведення політики українізації. За словами Р.Конквеста, “прибічників Скрипника позбулися одним ударом: невдовзі після його смерті сталося викриття т.зв. “української військової організації”, що складалася головним чином із вчених Інституту лінгвістики, співробітників Держвидаву, факультету марксистської філософії і науково-дослідного Літературного інституту ім.Шевченка. Здебільшого це були представники молодого покоління, що зайняли посади 1930 р. чи пізніше”⁵⁰⁴. Протягом 1933 р. з апарату Наркомату освіти було “вичищено” 200 чол., в обласних управліннях наркомату замінили всіх керівників, у районних – 90%. 4000 вчителів України були звільнені як класово ворожі елементи⁵⁰⁵. В науково-дослідних установах Наркомосвіти і університетах репресіям було піддано 270 вчених і викладачів, у педінститутах – 210⁵⁰⁶.

Небачено швидкими темпами готувався новий укра-

їнський правопис, який з’явився окремою книжкою наприкінці 1933 року. 126 поправок, внесених у правопис, “працювали” на наближення української мови до російської. Усунуто було літеру “ї”, замінено “и” на “і” в закінченнях іменників жіночого роду з кінцевою приголосною основи в родовому відмінку. Правопис іншомовних слів було повністю скопійовано з російської мови, там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу віддано ближчим до російської⁵⁰⁷. Інститут мовознавства дістав завдання підготувати заміну Академічному російсько-українському словнику і всім вилученим тепер з ужитку термінологічним словникам. До їх появи почали друкуватися т.зв. термінологічні бюлетні, тобто списки українських відповідників до найпоширеніших російських термінів, а також коротенькі словнички для шкіл. Приблизно п’яту частину обсягу термінологічних бюлетнів становили вступні статті, спрямовані проти “буржуазних націоналістів”.

3. Нове обличчя русифікації

Хоч спрямованість репресивних та інших антиукраїнських заходів була очевидною для всіх, правляча Комуністична партія не поспішала відкрито заявити про відмову від українізаційного курсу. Від такого кроку її стримувала не тільки негативна реакція за кордоном на самогубство М.Скрипника, але й гостра внутріпартійна боротьба у ВКП(б). Боротьба проти т.зв. “троцькістсько-зінов’євського блоку” була зручним приводом для звинувачення троцькістів у дискредитації національної політики партії, гальмуванні “висування молоді й національних кадрів”⁵⁰⁸. Тому політичні ігри навколо “політики коренізації” тривали.

Новим у цих іграх став акцент на “передовій ролі” російської нації та світовому значенні російської мови. Інспірувалася кампанія їх звеличення особисто Сталінім,

який використовував “російську” риторичу насамперед для знищення свого останнього небезпечного противника – М.Бухаріна. Необережний натяк останнього на російську націю як “націю обломових”⁵⁰⁹ був використаний для гучного славослів’я на адресу російського народу, з одного боку, і для шаленого цькування Бухаріна як автора “наклепницької антиросійської концепції”, з другого.

Поставивши Бухаріна в один ряд з “фашистськими запроданцями-професорами”, “Правда” на всі лади прославляла геній Сталіна (за “блискуче визначення російського революційного розмаху) і вправно протиставляла йому постаті “антипатріотів”, “космополітів”, “сіоністів” тощо. Від ворога народу Бухаріна місток перекидався до “народу-ворога”, антисемітизм став ледь завуальованою складовою державної політики⁵¹⁰. Водночас суспільній думці посилено нав’язувалася думка про особливу місію російського народу, російського робітничого класу у перетворенні суспільства на соціалістичних началах.

У таких умовах мотиви українізації у політичному дискурсі ставали анахронізмом. Але, не маючи чітких вказівок із центру щодо згортання кампанії (а без них на місцях ніяких рішень не приймали), керівники республіки по інерції ще говорили про українізаційний курс. Виступаючи у Дніпропетровську після самогубства Скрипника, В.Чубар підтвердив непорушність лінії ЦК КП(б)У на українізацію. “Ми повинні, – говорив він, – змобілізувати маси на дальше розгортання національної за формою, соціалістичної за змістом української культури, ми повинні дати належну відсіч всім спробам послабити більшовицьку українізацію. Ми повинні забезпечити більшовицький провід нашими партійними руками проведенням українізації, вихованням молоді, викриваючи всілякі спроби ворогів зірвати наш переможний рух до соціалізму”⁵¹¹.

“Про необхідність “розгорнути дальше проведення більшовицької українізації” йшлося в резолюції XII з’їзду

КП(б)У на звіт ЦК і ЦКК⁵¹². Одним з аргументів на користь перенесення столиці України з Харкова до Києва була потреба “дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації”⁵¹³. Свідченням продовження українізаційного курсу мало стати призначення колишнього боротьбиста П.Любченка на пост голови Раднаркому України. Розгорнулася робота по спорудженню пам’ятників Т.Шевченку у Києві і Харкові.

Проте під акомпанемент розмов про “більшовицьку українізацію” вершилися темні справи: сама лише участь у проведенні українізації прирівнювалася до злочину. Після XVII з’їзду партії в Україні почався справжній “хрестовий похід” проти всього національного. В.Затонський, який став після смерті Скрипника наркомом освіти, зарекомендував себе на цій посаді як слухняний провідник лінії центру, спрямованої на денационалізацію української культури. На січневій сесії ВУАН 1934 р. Затонський виступив з доповіддю “Про національно-культурне будівництво й боротьбу проти націоналізму”. В ній він звинувачував Грушевського у обстоюванні “хуторянської україніки”, А.Кримського – у “шкідництві”, М.Яворського – у “приховуванні діяльності ворогів” у ВУАН. На цій сесії зі складу академії були виключені галичани – М.Возняк, Ф.Колесса, К.Студинський та В.Щурат, а також відомий філософ В.Юринець та фундатор української географічної науки С.Рудницький⁵¹⁴.

Про те, що лишилося в цих умовах від української Академії наук, писала Н.Полонська-Василенко, яка після смерті свого чоловіка, академіка М.Василенка, була позбавлена можливості працювати за фахом і стала секретаркою у “опального академіка” А.Кримського: “Залишилося кілька академіків, що їх уряд оголошував “незмінними”, але їх безупинно “проробляли” в газетах, часописах, промовах як “буржуазних вчених”, “ворогів

народу”, і вони чекали з дня на день арешту або заслання. Наукова праця їх не була потрібна для Академії... Цих академіків не запрошували на наукові засідання, наради. Вони не могли й залишити Академію, бо це вважалося б контрреволюційним вчинком... Кримський тяжко терпів від такого становища, до того ж матеріально бідував”⁵¹⁵.

1933 рік став, таким чином, тим рубежем, за яким політику українізації було не просто згорнуто, але й перетворено на свою протилежність. Деукраїнізація обернулася безпрецедентною за своїми наслідками трагедією для української культури. Винищення і цькування спеціалістів-професіоналів, обстановка тотального стеження, доносів, придушення будь-якого інакомислення привели до страшного падіння рівня компетентності, професіоналізму, елементарної моральності. Необмежена сваволя і вимоги беззаперечного підкорення перешкоджали розвитку почуття відповідальності, ініціативи, самостійності, породжували лицемірство, позбавляли людей громадянської мужності. Страх став звичним фоном людського самопочуття.

Дія всіх цих негативних факторів посилювалася триваючим наступом на національні цінності, терором проти науковців і митців, оголошених “буржуазними націоналістами”. Після приходу до влади в Німеччині фашистів до цього ярлика додали звинувачення у “націонал-фашизмі”. “Записки” історико-археологічного інституту, який було створено на руїнах очолюваної Грушевським історичної секції ВУАН, рясніють статтями, в заголовках яких безкінечно повторювалося слово “фашистський”: “Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії”, “Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні”, “Про націонал-фашистські настанови у виданні I тому творів В. Антоновича” і т.ін. Звинувачення в “українському фашизмі” з’явилися і на сторінках газет. Київська “Пролетарська правда” саме так кваліфікувала погляди О.Новицького, П.Курінного,

Ф.Ернста. Оскільки всіма засобами, аж до фізичних, знищувалася будь-яка спроба обстоювання національних інтересів, національної специфіки, коло українських вчених, літераторів, видавців продовжувало катастрофічно звужуватися.

Невдовзі боротьба проти “націоналістичних ухилів” в Україні була доведена до логічного кінця: у контрреволюційній діяльності було звинувачено майже всю партійну і радянську верхівку республіки. Терор набрав настільки всеохопного розмаху, що законні органи влади фактично розпалися. На московських процесах фігурували зрадники і шпигуни, на українських – “націонал-фашисти”. Впродовж п’яти років (1933–1938) жертвами політичних репресій стали 360 тисяч громадян України⁵¹⁶.

Найбільший парадокс полягав у тому, що, навішуючи ярлики “націонал-фашистів” на провідників українізаторського курсу, нові партійні функціонери за інерцією ще продовжували говорити про необхідність “дальшого проведення більшовицької українізації”. На ділі ж у цей час проводилася активна політика деукраїнізації, яка супроводилася ліквідацією україномовних закладів освіти, органів преси, стандартизацією форм навчання.

У таких умовах широких масштабів набувало явище криптоетнічності, тобто зміни паспортної національності під тиском обставин. Величезна маса людей – розкуркулених, втікачів із села внаслідок голоду, “вичищених” із наукових та культурно-освітніх установ тощо – воліли зникнути з місць постійного проживання, “загубитися” навіть ціною відмови від власного імені, не кажучи вже про національність. Поповнюючи міську армію маргіналів, вони створювали прошарок людей, демонстративно байдужих до національної культури. Власне на них і робили ставку ті, хто під виглядом критики “перегинів” у проведенні українізації розпочинав нову кампанію цілеспрямованого русифікаторства.

Було б помилкою не бачити і інших, у тому числі об'єктивних, причин, які зумовлювали крутий поворот у радянській національній політиці. Як справедливо зазначила Л.Якубова, політика коренізації з самого початку не мала належного теоретичного обґрунтування, а розроблені в центрі принципи її здійснення не виправдано уніфікувалися. Політика коренізації фактично обмежилася національно-мовним аспектом, мало зачепивши інші складові кожної національної культури: етнічний менталітет і побут. “Таким чином навмисно чи то формально здійснювана політика коренізації рано чи пізно неминуче мала потрапити в річище фактичної денационалізації, тим більше, що асиміляційні процеси в середовищі етнічних меншин України ще до революції набули суттєвих масштабів”⁵¹⁷.

Ініціатори політики коренізації явно недооцінили як глибину асиміляційних процесів, що були наслідком колонізаторської політики царизму, так і об'єктивний вплив на національну сферу тих соціальних змін, які відбувалися в процесі “соціалістичного будівництва”. Колективізація, розкуркулення, репресії за національною ознакою нищили віковий уклад життя як українців, так і німців, болгар, чехів, греків в Україні. Економічна основа збереження етнічної самобутності розмивалася, “розселянкування” сприяло розпорощенню етнічних груп, що раніше проживали компактно. Індустріалізація та маргіналізація, які її супроводили, розширювали соціальну базу асиміляції. Молоді особливо був властивий національний інфантілізм, тому згортання українізації в її середовищі серйозного спротиву не викликало.

На офіційному рівні про українізацію згадували все рідше, і переважно у негативному плані. Модним штампом стало дане Чубарем визначення: українізація, мовляв, “вирвалася з рук парторганізації і потрапила до рук чуждих елементів – людей або з партійними квитками, або без партійних квитків”⁵¹⁸. Отже і партійність ніякою мірою не

страхувала людей від звинувачень у націоналізмі – варто було лише говорити українською мовою. Прес страху подіяв блискавично: скрізь запанувала російська мова, про національні цінності і традиції майже ніхто не згадував.

Процеси русифікації, які значно посилювалися після того, як для здійснення колективізації з Росії на Україну було направлено багато функціонерів, виявилися у поступовому витісненні української мови з преси, культосвітніх закладів, із сфери освіти. Закривалися українські театри, з бібліотечних фондів вилучалися сотні праць українських науковців і літераторів, з музейних експозицій вилучалися матеріали про історію українського козацтва. Сама українська мова настільки густо насичувалася скалькованими з російської мови запозиченнями і російськими стандартами передачі слів іноземного походження, що втрачала притаманний лише їй колорит. Впроваджувався “принцип мінімальних розбіжностей”, відповідно до якого інсталяція нових термінів відбувалася за принципом наближення до відповідних понять російської мови⁵¹⁹. Замість запроваджених Скрипником підручників для шкіл України вводилися підручники загальносоюзного зразка.

Незважаючи на це, на партійних з’їздах ще лунали заклики “розгорнути далі проведення більшовицької українізації”. В резолюції XIII з’їзду КП(б)У (травень-червень 1937 р.) швидкий процес українізації міст був охарактеризований як “значний здобуток ленінсько-сталінської національної політики”, водночас як на недолік вказувалося на “недостатню ще українізацію партійних, радянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій”⁵²⁰. Формально політика українізації так і не була ніким скасована чи дезавуйована.

РОЗДІЛ V

ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ І УКРАЇНЦІ ЗА МЕЖАМИ УСРР

1. Передумови піднесення національно-культурного життя українців Росії

Друга половина XIX – початок XX ст. були відзначені масовою еміграцією українських селян, які знаходилися у складі Російської імперії. Втім, термін “еміграція” тоді не вживався. Це були переселенці. Існував переселенський рух. Поселялись вони у переважній більшості на околицях імперії: на Кавказі, в Середній Азії, Сибіру, на Далекому Сході та в інших регіонах Росії, де були вільні неосвоєні землі. Так, наприклад, наприкінці XIX ст. далеко за межами України з’являються українські назви поселень: Полтавське, Баян-Полтавка, Ново-Київське, Чернігівське, Українське, Семиполк та інші. В Акмолинській області, скажімо, знаходимо волості Українську, Одеську, Катеринославську, Таврійську, Харківську, Полтавську⁵²¹.

Що ж змушувало українських селян покидати рідні землі та йти світ за очі в пошуках кращої долі як не для себе, то хоча б для своїх дітей? Одна з найголовніших причин – відсутність засобів для існування. В історичних архівах України, Росії зберігаються тисячі прохань селян з українських губерній дозволити переселитись. У багатьох з них навіть вказувалось бажане місце поселення, в інших – “будь-куди”, де є вільні землі. Ці документи закарбували відчай знедолених людей, котрі розраховували на більш щасливе життя у далекім краї. 1885 року селяни Київської губернії просили дозволу поселитись на Кавказі чи в Амурській області, вказуючи, що вони люди бідні, майже

без землі і не мають засобів для існування⁵²². У проханні 49 селян тієї ж губернії 1895 року дозволити переселитись на Кубань відзначалось: “Ми, прохачі, є цілком безземельні”⁵²³. І в цих переселеннях на вільні неосвоені землі вони вбачали, як писали у своєму проханні полтавчани, “порятунок із безвихідного становища”⁵²⁴. В огляді Київської губернії за 1902 рік наголошувалось, що в даний час, як і раніше, переселення жителів пов’язано головним чином із нестачею землі і відсутністю постійного заробітку⁵²⁵. Переважна більшість селян змушена була залишати рідні місця через відсутність землі, необхідних засобів для існування, неможливість знайти у своєму регіоні роботу. Хоча варто зазначити, що серед емігрантів були і заможні. Але, як свідчать історичні джерела, таких було дуже мало.

При наданні дозволу на переїзд крім фінансової спроможності враховувався склад і вік сім’ї. Адже освоєння величезних просторів цілих земель, осушення боліт, корчування лісу, до того ж часто в складних кліматичних умовах, незвичних для українців, потребувало сильних і здорових людей. Тому в інструкціях по переселенню вводились все нові і нові обмеження. “Ті сім’ї, які не мають достатніх коштів, а разом з тим “обмежені багатьма малолітніми дітьми, а деякі – родичами похилого віку, не є бажані і корисні для Сибіру. Прохання таких сімей залишати без наслідків”⁵²⁶. І ось уже на одній із заяв читаємо резолюцію: “У дозволі переселитись відмовити у зв’язку з тим, що прохачі не мають необхідних для цього коштів, а також через відсутність у сім’ях достатньої кількості дорослих членів, які здатні були б своїми силами влаштувати побут на новому місці”⁵²⁷.

Уряд шляхом переселення намагався освоїти цілих земель околиць імперії, а разом з тим хоч якоюсь мірою зменшити “земельний голод”, знайти застосування “зайвим” робочим рукам. Поряд з цим велике значення надавалось “збільшенню і зміцненню російського населення” (виділено

нами. – Авт.) особливо в тих місцевостях, де воно було кількісно незначне, для “створення згуртованого ядра російських людей, які могли б згодом стати провідником російського впливу серед туземного населення”⁵²⁸. У постанові уряду від 30 липня 1896 р. вказувалось, що “заселення російськими переселенцями Кавказу... визнано бажаним в державних інтересах”. 5 жовтня 1900 р. для створення переселенських ділянок у цьому регіоні вже в поточному році було виділено 50 тис. карбованців, адже забезпечення колонізації Кавказу було справою “нагальної державної ваги”⁵²⁹.

Не була винятком у цьому плані й Україна. “Малороси, які багато зробили для Росії, нині не тільки не здатні служити її національним інтересам, але навіть сильно потребують в захисті від ворожого російському урядові польського на них впливу”. Необхідно було заохотити в цей регіон селян-великоросів, які дійсно “внесли б в цей край російський дух, значно підняли б у місцевого населення любов до Росії”, вважали в урядових колах. Тому казенні землі й ті, що придбані урядом в українських губерніях, “варто віддати переселенцям із внутрішніх, чисто російських губерній, місцеве ж, обідніле населення, корисно було б переселяти в інші частини Росії, на землі, які призначені для переселенців”. А справа в тому, що “малороси не здатні до проведення російської національної ідеї”⁵³⁰ (виділено нами. – Авт.).

Йшов відтік місцевого населення, його місце займали “пришлі”. Не було жодної української губернії, із якої б не виїздило населення, в той час як відбувається переселення з інших регіонів імперії, в основному з Центральної Росії⁵³¹.

Куди ж направлялись українські селяни? Географія їх поселення була широкою, майже в усі регіони, де були вільні землі. В 60-х роках XIX ст. – головним чином на Північний Кавказ, у Казахстан, Нижнє Поволжя, Південне Приуралля. Починаючи з 80-х років XIX ст. йде інтенсивне заселення

Сибіру, Далекого Сходу і продовжується Середньої Азії, Кавказу.

На кінець XIX ст., згідно даних Першого Всеросійського перепису населення 1897 року, в Російській імперії українців нараховувалось 22381 тис., з них поза межами дев'яти українських губерній – 5375 тис. Ця цифра дещо занижена, адже національність під час цього перепису визначалась за рідною мовою. У Європейській частині найбільше українців було зосереджено у Воронежській губернії – 916 тис., які складали 36,2% населення (в ряді повітів даної губернії українське населення складало більшість: у Валувському – 52,9%, Бірюченському – 69,3%, Богучарському – 82,2%, Острозькому – 93,5%), Донського Війська області – 720 тис. чол. (28,1%), Курській губернії – 528 тис. чол. або 20,4% (в Гайворонському повіті українці складали 57,3%, Путивльському – 51,9%, Ново-Оскольському – 50,8%), Саратовській губернії – 149 тис. (6,2%), Самарській – 119 тис. (4,3%), Оренбурзькій – 42 тис. (2,6%).

На Кавказі проживало 1305 тис. українців. Найбільш заселена була Кубань – 909 тис. або 47,4 відсотків (в Темрюкському повіті українці складали 75,2 відсотків населення, Єйському – 73,9%, Катеринодарському – 51,8%, Кавказькому – 45,7%, Майкопському – 31,3%) та Ставропільська губернія – 320 тис. українців – 36,6% (у Медвеженському повіті – 58,4% населення, Ново-Григорівському – 50,7%, Олександрівському – 29,7%).

На Далекому Сході і в Сибірі було зареєстровано 224 тис. українців. Найбільш заселені були Томська губернія – 99 тис. чол. (5,2%), Тобольська – 38 тис. чол. (2,6%), Приморська – 33 тис. чол. (14,9%), Єнісейська – 21 тис. чол. (3,8%), Амурська – 21 тис. чол. (17,5%).

У Середній Азії, згідно перепису 1897 року, нараховувалось 102 тис. українців або 1,3 відсотки населення краю. Найбільше було в Акмолинській області – 51 тис. чол. (7,5%), Семиріченській – 19 тис. чол. (1,9%), Сир-

Дар'їнській – 13 тис. чол. (0,9%)⁵³².

Головний напрямок еміграції початку ХХ ст. залишився таким же, як і на кінець ХІХ ст. Переселення активно йшло з усіх українських губерній. Так, наприклад, за період з 1907 по 1909 рр. лише з Київської губернії виїхало 71541 чол. Основними місцями поселення були Приморська область – 19829 чол., Томська – 19663 чол., Акмолинська – 11842 чол., Тургайська – 4471 чол., Снісейська – 4050 чол., Амурська – 4048 чол., Уральська – 1792 чол., Іркутська – 1665 чол., Тобольська – 1546 чол., Семипалатинська – 1281 чол., решта – в інших губерніях.⁵³³

Подібна картина була характерна і для інших українських губерній. Так, протягом п'яти років – з 1910 по 1914 рр. – з дев'яти українських губерній лише у Сибір виїхало 541559 чол. Навіть з врахуванням 156924 чол., які повернулися, на сибірських землях за вказаний період осіло 384635 українців, досить таки велика кількість. Найбільше селян йшло з Катеринославської губернії – 72284 чол., Полтавської – 65721 чол., Херсонської – 60821 чол., Харківської 53281 чол., Київської – 26975 чол.⁵³⁴ Продовжували освоювати наші земляки і Далекий Схід, зокрема Уссурійський край, за яким, як відзначалось у звітах агентів по переселенській справі, закріпилась назва “другої України” чи “Зеленого Клину”⁵³⁵. Масове переселення селян практично припинилось з початком Першої світової війни. На цей час у Сибіру і на Далекому Сході нараховувалось майже 900 тис. українців, які склали понад 8% населення краю, а в таких областях як Амурська і Приморська відповідно 147 тис. і 127 тис. чол., які становили 43 і 48 відсотків населення.

Майже у вісім разів збільшилось українське населення у Середній Азії у порівнянні з 1897 роком і досягло майже 802 тис. Найбільші місця поселення: Акмолинська і Тургайська області, де було зареєстровано відповідно 459 тис. (близько 30 відсотків) і 185 тис. (майже 22 відсотки),

Казахстан – майже 790 тис. чол. і дорівнювало більше десяти відсоткам усього населення.

Понад два мільйони українців було зареєстровано на Кавказі, 97 відсотків яких проживали на Північному Кавказі й складала майже третину населення краю. Головними місцями їх розселення, як і раніше, залишались Кубань – 1429 тис. і Ставропольщина – 480 тис. Частка українців від усього населення у цих регіонах складала відповідно 47 і 57 відсотків⁵³⁶.

Українські селяни намагались триматись на чужині скупчено, про що зокрема свідчать і назви поселень. Вони і переселялись, як правило, групами або й цілими селами. А нові, які приїжджали, при наявності вільних земель, поселялись біля односельчан або з одного повіту, губернії. Хоча широко були розповсюджені і змішані поселення, головним чином російсько-українські. В основі чого були мовні і релігійні фактори.

Поселившись разом, легше було подолати численні побутові труднощі, а також зберегти свої національні традиції, культуру, віру, загалом етнічність. Українці будували і оздоблювали своє житло на “новій землі” на зразок тих, що були на залишеній батьківщині. По них можна було дізнатись хто там живе – полтавчани, чернігівці чи з якої іншої губернії. Національні ознаки в інтер’єрі кімнат: вишивані подушки, скатертини і рушники, килими, українська порцеляна. Навіть по вишиванках, посуду (кольорова гама, малюнки) можна було визначити, з якої частини України виїхав господар. Поряд з розбудовою свого нового поселення “першу насущну необхідність” вони вбачали у побудові на цій землі церкви і школи⁵³⁷.

Револуція 1905 року вперше дозволила українцям на короткий час більш-менш легально поставити питання про збереження своєї мови, культури як в Україні, так і поза її межами. Створювались українські товариства – професійні, студентські та ін., “Просвіти”, хати-читальні, художні

колективи. Так, 1907 р. при Східному інституті у Владивостоці було створено студентське товариство українців. Його члени проводили агітацію серед своїх земляків, отримували і розповсюджували українську пресу. Починаючи з 1909 року, регулярно відзначали шевченківські свята. За твердженням політичного і громадського діяча, дослідника українського руху на Далекому Сході Івана Світа, цей гурток став тим початком нашого руху на Далекому Сході, згуртував невелику групу українців у Владивостоці, яка з початком революції 1917 р. вказала українському населенню широкий шлях до його відродження⁵³⁸.

З 1910 р. в м. Микольську-Уссурійську почало діяти Товариство “Просвіта”, головною метою якого був просвітницький і національно-культурний рух серед українців в Уссурійському краї. Був вироблений статут і переданий на затвердження місцевим органам влади. Але у реєстрації товариству було відмовлено, бо “...суспільство з такими цілями повинно бути визнано загрозливим суспільному спокою та безпеці”⁵³⁹. Товариство існувало нелегально. І це при тому, що жодних політичних вимог в статуті не було. Подібний рух розпочався по всій території Далекого Сходу, де компактно проживали українці. Так, у м. Благовіщенську в 1911 р. організатори Українського клубу отримали дозвіл на його діяльність. А ось у Владивостоці відкрити подібний клуб так і не вдалось через заборону місцевої влади. У цьому місті діяв таємний гурток, членом якого був Дмитро Боровик – один із засновників українського руху на Далекому Сході. В 1917-1918 рр. він редагував і видавав у Владивостоці часопис “Українець на Зеленому Клині”, був секретарем усіх чотирьох українських Далекосхідних з’їздів. Діяльність гуртка обмежувалась проблемами українського руху: поширенням національної свідомості, розвитком культурно-освітньої діяльності. У 1912 р. у Владивосток надходило майже 400 примірників різних українських видань, влаштовувались театральні

вистави українських драматургів.

На Кубані, за свідченням активного учасника тих подій, громадського і політичного діяча Леоніда Бича, “вогник української свідомості ніколи не погасав, навіть за часів царату”. В Катеринодарі, наприклад, нелегально діяли українські громади⁵⁴⁰. Не вдалось примусити українців забути їх рідну пісню, культуру. Олександр Кошиць – визначний український композитор, популяризатор і пропагандист української пісні у світі, протягом трьох років (1903 - 1905 рр.) щоліта їздив зі станиці на станицю по Кубані і зібрав там “ціле море” українських пісень. Багато років потому у своїх споминах він писав: “Багато зворушливих моментів пережив я. Доля дала мені найбільше щастя – балакати наче в якомусь містичному тумані з самою історією, чути, як б’ється серце всієї нації, сама моя батьківщина шепотіла мені на вухо усі свої жалі, свої образи, свої скарги, свої сподівання. За це я дякую моїй долі! Це просвітило мій розум, дало національну силу моїй душі, національно ушляхотнило моє серце й навіки спрямувало мою життєву працю. Дійсно, я потім в життю перейшов багато спокус..., але пісня рятувала мене. Вона рятувала мене і персонально. Вона стала нарешті єдиним, чому я служу і вклоняюсь, як моїй святині”.

Олександр Кошиць відправив до Статистичного комітету в Катеринодар частину зібраних пісень – 500: 450 українських і 50 російських, що “являли собою скарб найвищої художньої та історичної цінності”, за які 1908 р. на крайовій Кубанській виставці був удостоєний золотої медалі. На жаль, цей матеріал загубився. “Та й не диво, - згадував О.Кошиць, - бо це була справа, як не як, а українська”.

Деякий час працюючи у Ставрополі, О.Кошиць створив чоловічий хор з 40 співаків, до складу якого входили як аматори, так і професійні хористи. Але у зв’язку з тим, що давати чисто українську програму було небезпечно, то

третина репертуару складали твори російських авторів. Зал, де виступав хор, завжди був заповнений глядачами. На той час це був прояв мужності як виконавців, керівника, так і глядачів. І саме з виступами хору Олександра Кошиця “починали ворушитись нечисленні українці”⁵⁴¹.

Після революції 1905 року Кубань була покрита сіткою “Просвіт”. У серпні 1906 р. в Катеринодарі постало Кубанське просвітнє товариство. З 1907 р. почали викладати історію України. “Просвіта” в Катеринодарі мала 15 філій. Діяльність товариства була подібна до “Просвіт” в Україні⁵⁴². Та через адміністративно-поліцейський режим різного роду національні організації не могли охопити широкі маси населення. Нерідко були випадки, коли навіть просвітні, студентські товариства існували нелегально.

Більш широкого розмаху культурно-освітня діяльність українців набула після лютневої революції 1917 р. У ряді шкіл, де більшість дітей складали українці, з ініціативи вчителів-українців і їх батьків, навчання переводили на українську мову. Відкривались все нові “Просвіти”, хатичитальні, книгарні. Але все це проводилось хаотично, з власної ініціативи українців. Уже в квітні 1917 р. в Катеринодарі був проведений Кубанський крайовий учительський з’їзд, на якому вчителі ухвалили резолюцію про українізацію шкіл у місцевостях з українським населенням. Влітку 1917 р. у цьому ж місті були організовані перші українські вчительські курси, а восени в Єйську відкриті українські вечірні курси. 1919 р. в станиці Полтавській почала працювати українська вчительська семінарія, яка довгий час була головним осередком української культури на Кубані, готувала українські кадри. В 1923/23 учбовому році на Кубані діяли 52 українські школи. 1921 р. в станиці Старо-Корсунській Краснодарського району створено об’єднання молодих українських письменників-кубанців, які видають машинописний журнал “Зоря”. Ось далеко неповні і скупі факти, за якими стоїть

титанічна праця українців. Вони ставили головним чином культурно-освітні цілі, хоча існувала думка щодо приєднання Кубані до України на федеративних підставах. Але ця ідея відразу потерпіла провал. Влітку 1917 р. в Катеринодарі під час наради українських козаків щодо приєднання Кубані до України лише один висловився за дане рішення⁵⁴³.

У проведенні українізації було надто багато противників, які, за словами одного з учасників тих подій, “всіма силами намагались глушити молоді паростки української культури”. Відсутність необхідної кількості українських педагогів, підручників додавало ще більших труднощів. Але як тільки-но до влади прийшли денікінці, відразу ж припинялася українізація, а її активних діячів було розстріляно. Так, в січні 1919 р. в станиці Пашківська денікінці вбили 4 вчителів-козаків. 28 червня того ж року в Ростові був вбитий голова Кубанської крайової ради українець Микола Рябовол. “Це він у переломній добі став на чолі українсько-козацького краю, як незмінний голова Кубанської крайової ради і виразно зазначив напрямок своєї національної політики на з’єднання Кубані й усіх Північно-Кавказьких українських земель зі всіма іншими українськими землями в одну сильну самостійну соборну українську державу. За це і загинув”, – писав 1937 р. голова Північно-Кавказької організації у Празі В.Васюк у своїй статті про М.Рябовола, яку надіслав до часопису “Українське слово” в Аргентині. Незадовго до смерті Микола Рябовол сказав: “Ми знаємо, що нас уб’ють, але ми не боїмося смерті і будемо продовжувати чесно відстоювати своє діло тому, що віримо в його справедливість”⁵⁴⁴.

Після лютневої революції 1917 року український національний культурний рух зростає, набирає темпів у більших чи менших розмірах, на усій території колишньої Російської імперії, але лише там, де компактно проживали українці. Робота проводилась хаотично, без будь-якого

плану, програми. І усе це заходами, силами і коштами самого населення, без будь-якої допомоги держави. Українці з палким закликком, не гаючись, розпочинали народну справу та наголошували на необхідності пам'ятати, що вони українці і є дітьми одного великого українського народу, відзначав громадський і політичний діяч, родом з Вороніжчини Аркадій Животко у своїй праці “Подонь (Українська Вороніжчина) в культурному житті України”⁵⁴⁵. Подібні думки висловив у своїх спогадах активний учасник цих подій на Кубані, який в 1918-1920 рр. був членом Кубанських Рад, міністром торгівлі і промисловості, головою Кубанського уряду, виконуючим обов'язки отамана Кубанського краю, Василь Іванис. Він, зокрема, писав, що всім, що було досягнуто у цій справі, треба завдячувати лише ініціативі та старанням національних організацій⁵⁴⁶.

Фактично революція 1917 року дала можливість піднести національно-культурний рух на вищий щабель, охопити значну частину українського населення. Вперше українці, закинені злою долею за тисячі кілометрів від рідної землі, відкрито могли створювати різного роду товариства, відкривати національні школи, видавати свої часописи (поодинокі випадки були і після революції 1905 р.). Як стверджував Іван Світ у своїй праці “Український Далекий Схід”, “для української нації революція 1917 року була не соціальною революцією, а національною”⁵⁴⁷. Саме вона дала змогу почати боротьбу за збереження своєї національної спадщини, піднесла на нечуваний рівень національно-визвольний рух, у який включились широкі маси населення. Такого руху ще не знала історія. При цьому необхідно зазначити, що цей рух йшов від населення, саме завдяки його зусиллям, здебільшого його коштами. І були досягнуті значні успіхи.

11-14 червня 1917 р. в Микольську-Уссурійську був проведений Перший український Далекосхідний з'їзд, рішення якого поклали початок активній плановій роботі

серед українців краю. (Всього відбулося чотири з'їзди: 2 і 3 – в січні і квітні 1918 р. в Хабаровську, 4-й - у жовтні 1918 р. у Владивостоці). Головний політичний орган в 1918-1922 рр. – Український Далекосхідний секретаріат, який обирався на українських з'їздах. З квітня 1921 р. по листопад 1922 р. діяв уряд Далекосхідної Республіки. Було створено 10 об'єднаних окружних рад, кожна з яких складалася з багатьох місцевих громад, рад. Вони контролювали і керували їх діяльністю і загальним напрямком. Діяло близько 500 товариств, організацій⁵⁴⁸. Ставились не лише культурно-освітні завдання, хоча вони були головними, але й політичні: визнання національної автономії для українського населення, створення українського війська та ін.

Ось як описував діяльність однієї з окружних рад – Свободненської – Лук'ян Глібоцький (протягом 1918–1921 рр. він був її головою, а також членом Установчих, а потім Народних зборів Далекосхідної Республіки. Після встановлення радянської влади в листопаді 1922 р. був арештований, а у червні 1923 р. - звільнений). Свободненська рада заснувала дві українські школи в Свободному і у Великій Сазанці. Частину українських підручників надрукувала Хабаровська рада, частину - Харбінська, а частину - прислали з Канади. В 1919 р. ці школи були відкриті, а у 1921 р. – закриті, вчителів В.Холода – розстріляли⁵⁴⁹.

За цей час на Далекому Сході було відкрито близько 700 українських шкіл, велика кількість “Просвіт”, хат-читалень. Як відзначали сучасники тих подій, у Сибіру в той час школи “родилися як гриби по дощі, де були тільки свідомі українці та учительські сили”⁵⁵⁰. Відкривались видавництва, виходило близько десяти українських часописів. Тільки у Владивостоці чотири: “Щире слово”, “Українець на Зеленому Клині”, “Громадська думка”, “Українська думка”.

У Далекосхідному регіоні з весни 1917 р. діяла

українська громада у Хабаровську. Її члени в травні 1917 р. звернулись до всіх земляків-українців краю з ініціативою “об’єднатися в одну українську громаду, виявити свою силу, своє національне обличчя, щоб ніхто не мав підстави сказати... це люди, які одцуралися од рідної мови і од своєї матері-України”. У відозві спростовувалися поширювані думки про те, ніби на Далекому Сході, в Амурщині, по селах не залишилося щирих українців, а всі вони стали перевертнями. А щоб такому запобігти, відозва містила заклик виписувати з Києва українські книжки, газети, журнали, вимагати запровадження української мови у місцевих школах, приєднуватися до діяльності українських громад⁵⁵¹.

З приходом Червоної Армії і встановленням радянської влади у краї українські школи, видавництва, часописи були заборонені, а їх керівники і активні члени арештовані. Незважаючи на деякі політичні вимоги, все ж головна діяльність національних організацій була зосереджена на культурно-освітній ниві. Визначний український історик зарубіжжя, дослідник української діаспори як західної, так і східної Михайло Марунчак, підводячи підсумки діяльності українців на Далекому Сході за цей короткий (1917–1922 рр.), але багатий на досягнення період, наголошував, що українці на Далекому Сході доказали ходом своїх подій, що вони не хотіли бути під колесами історії та докладали всіх зусиль, щоб забезпечити собі автономні права влади, як рівні партнери та співбудівничі цього простору. Далекосхідна Республіка була віддзеркаленням і гарантом їх бажань. Короткий час тієї республіки не дав українцям змоги виявити свою об’єднану організованість. Та те, що зроблено у згаданому часі, є променистою сторінкою українського духу і волі цієї вітки українських поселенців на сторіччя⁵⁵².

І цей рух не був штучним, рухом лише української інтелігенції, змушений був визнати член комісії ЦК ВКП(б) Тропко у своєму звіті за 1929 рік про наслідки обстеження

культурного і господарського стану українців на Далекому Сході. Це був масовий рух українців, які приступили до творчого національного життя й почали на свої кошти відкривати українські класи, клуби, хати-читальні, створювались видавництва, у яких видавались українські часописи, створювались аматорські гуртки художньої самодіяльності⁵⁵³.

Більшовики з перших років свого контролю над Далеким Сходом визнали “новий, невідомий факт – українську революційну силу”, – стверджував Іван Світ. І визнали вони її двома способами. Перший – читинським процесом 1923-1924 рр., коли судили українців за зраду, за спробу відірвати Далекий Схід від Росії з метою створення окремої української держави. З другого боку, більшовики визнали наявність великої української народної маси та оформили створення на кінець 20-х – початок 30-х рр. українських національних районів⁵⁵⁴.

2. Політика українізації та її противники

З середини 20-х років починається масове заселення Далекого Сходу, Сибіру, Казахстану, Кавказу та інших районів, яке було припинене Першою світовою війною 1914 р. Згідно перепису населення 1926 року, за межами України проживали 7975 тис. українців, які склали майже 25 відсотків українців. На чужині вони тримались скупчено. Найбільше наших земляків було зосереджено у Воронежській губернії - 1009211 чол., які склали 33,2% населення (в повітах Валуйському відповідно 53,2%, Богучарському – 72,9%, Росошанському – 89,6%), Курській губернії – 513540 українців - 19,4% (в Грайворонському повіті - 55%). У Північно-Кавказькому краї - 3106766 українців склали 37,1% населення регіону. Найбільш густонаселеними були Краснодарський район, де 103250 українців склали 83,9% населення, Таганрозький округ – 191771 ук-

раїнець – 71,5% (в Голодаївському районі – 83,8%, Федорівському – 89,0%, Советинському – 89,3%, Миколаївському – 95,8%), Кубанський округ – 915402 українці – 61,5% (в районах Медведовському – 81,5%, Брюховецькому – 82,5%, Павловському – 83,6%, Канівському – 84,6%, Уманському – 85,2%, Темрюкському – 87,0%), Донський округ 498297 українця – 44,0% (в Азовському районі – 83,5%, Староминському – 84,8%). У Сибіру 1926 р. було зареєстровано 827536 українця, які склали 9,5% населення краю. Найбільш густонаселеними українцями були округи Славгородський – 46,8%, Омський – 19,4%, Кам'янський – 15,8% Рубцовський – 15,0%. На Далекому Сході частка українців у населенні краю складала 16,8% (315203 чол.). Найбільше їх було зосереджено у Владивостоцькому окрузі – 148768 чи 26,0% (в районах Яковлівський – 60,1%, Чернігівський – 65,7%, Шмаковський – 67,2%, Спаський – 70,0%). У Казахській АСРР – 860822 українці склали 13,2% населення. Найбільше наших земляків було зосереджено в Акмолінській губернії – 312338 чол. – 25,8%⁵⁵⁵.

Крім того, на кінець 20-х років ці регіони заселяються червоноармійцями, значна частина яких була з України. Кількість наших співвітчизників поза межами своєї батьківщини ще більше зростає. Тому питання українізації не втрачає своєї актуальності, важливості, а, навпаки, набуває ще більшої ваги.

При переселенні від самих переселенців і від уряду України лунав заклик поселяти, по можливості, у райони, де живуть українці. Було підготовлено не одну доповідну записку від уряду України, у яких вказувались і бажані місця поселення українців⁵⁵⁶. Але на це майже ніхто не звертав увагу. Бурбе – уповноважений Наркомзему України на Далекому Сході – констатував, що всякий принцип виділення масивів для переселенців по національному признаку - ігнорується⁵⁵⁷.

1925 р. журнал “Радянська освіта” помістив матеріал

про українців у Сибіру. У ньому, зокрема, відзначалося, що нині вже є сотні рішень селянських сходів про заснування українських шкіл. “Боляче і шкода за справу української школи, до якої переселенці рвуться й нічого не можуть вдіяти без допомоги України зверху”⁵⁵⁸. Українські представники на Далекому Сході в 1927–1928 рр. відзначали, що перед нинішніми переселенцями питання відкриття українських шкіл стоїть не лише з точки зору принципу, але і практичності. Дітям, які вчилися в українських школах, дуже важко переходити на навчання російською⁵⁵⁹.

Подібне становище було і в Уральській області. Уповноважений Наркомзему УСРР у цьому регіоні тов. Гутовський у звіті за 1928 рік теж констатував, як і його колега на Далекому Сході, що українці проявляють великий інтерес і зацікавленість в українських школах. Через те, що раніше діти вчилися в українських школах, нині переходити на російську їм надзвичайно важко. Бувають випадки, коли в Україні дитина вчилася в третій групі, а тут має йти в першу. Причина – незнання російської мови. Переселенці цілими селищами звертались до місцевих органів влади з проханням відкрити українську школу. В 1927/28 учбовому році в Уральській області діяла лише одна українська школа⁵⁶⁰. Українські переселенці брали на себе різні додаткові зобов’язання, як-то допомога в будівництві шкіл та ін., аби тільки відкрити національну школу для своїх дітей. Вони цікавляться життям України. По можливості виписували газети з батьківщини.

Українські представники одностайно відзначали, що національне питання у шкільній справі нині, особливо з огляду на перспективи колонізації, набирає актуального значення і ваги⁵⁶¹. На порядку денному з новою силою постає питання створення українських районів, де компактно проживають українці.

Українські переселенці усіх часів відзначались як найбільш стійкі, витривалі і які найкраще освоювали новий

край. Вони починали вирощувати нові культури, яких раніше місцеве населення не мало, заводили великі городи, квітучі садки. Їх господарства часто були взірцевими. І це було характерно для усіх регіонів, куди тільки доля не заносила наших співвітчизників⁵⁶². Ось як оцінив роль наших земляків в освоєнні земель міністр землеробства О.Єфремов після поїздки до Сибіру в 1895 р.: “Найкращий колонізаційний елемент дають малороси, особливо полтавці та чернігівці”⁵⁶³. Подібних висловлювань багато. Але виявлялось, що легше було освоїти цілині землі, перетворивши їх у квітучі господарства, ніж добитись від уряду відкрити українську школу чи видати газету. І це при тому, що часто місцеве населення брало на себе значну частину фінансування!

Політика коренізації, яка була прийнята на XII з'їзді партії 1923 року, була актуальною і вчасною. Вона відповідала інтересам як корінної національності у республіці, так і національних меншин, зокрема української, які проживали за межами УСРР. Але майже до 1925 року політика коренізації залишалась декларативною. На засіданні керівників Політпросвіти СРСР, на якому обговорювалось питання про стан культурно-освітньої діяльності за 1925/1926 р., відзначалось, що звітний період є майже першим роком, коли роботі серед національних менших почали приділяти відповідну увагу. Але і цей рік не може бути відзначений як рік великих досягнень. Відсутність обліку обслуговування, чіткого розмежування обов'язків, взаємовідносин між різними установами, відповідальності створювали вигляд “беспризорности” окремих видів роботи серед національних меншин. І у даній доповіді, що займала 65 сторінок машинопису, роботі серед національних меншин було приділено трохи більше однієї сторінки!⁵⁶⁴

З кожним роком постанов з'являється все більше і більше, як центральних, так і місцевих. Дуже часто це були

важливі і актуальні постанови. Але вони залишались без уваги. Головне – центр не давав виразних і повних директив у цій справі, що свідчило про його небажання втілення в життя політики коренізації, культурного розвитку національних меншин, в тому числі й української. І це, звісно, породжувало численні непотрібні дискусії на місцях: чи взагалі потрібна праця серед українців або чи існують українці поза Україною, адже вони уже асимілювались. Влітку 1929 року 60 сімей з України, які оселились у селищах Північне і Автономовка Амурської округи, звернулися з проханням відкрити для їх дітей українську школу. Відповіді не було, бо керівництво району не знало, чи можна українських переселенців вважати за національну меншину, чи це росіяни. І це в 1929 році!⁵⁶⁵

Серед противників українізації були партійні і радянські керівники різних рівнів. Настільки відкрито велася антиукраїнська робота, що її змушені визнавати й офіційні особи. Так, наприклад, завідувач освітою в Кубанській окрузі комуніст Потапов відзначав, що в деяких районах (мається на увазі ті, де більшість складають українці. – Авт.) стан культурно-освітньої роботи українською мовою є ненормальним, бо частина місцевих працівників веде невірну лінію, направлену проти українізації. Одні висловлюють протидію відкрито, інші віддають вирішення цього питання людям малограмотним і використовують ті заходи, які “зовсім не потрібні і не припустимі”. Перешкодою у справі українізації є негативне відношення до цього питання частини керівників освіти, які проявляють “надмірний російський шовінізм”.

Не потрібно довго вишукувати приклади. Яскравим у цьому плані є виступ наркома освіти Анатолія Луначарського 11 вересня 1926 р. на зібранні працівників освіти у Катеринодарі. Він, зокрема, сказав, що українізація лякає деяких російських вчителів, бо, мовляв, це може призвести до українізації російських шкіл і таким чином російська

мова стане вимираючою мовою. А.Луначарський заспокоїв своїх підлеглих, що ці побоювання даремні. Якщо в УСРР українізація проведена ґрунтовно, то тут, на Кубані, цього робити не можна і радив користуватись в школах “кубанською мовою”, а не українською. І таким чином в майбутньому буде легше перейти на російську⁵⁶⁶.

Найгірше було те, що серед числа противників українізації були і українці за походженням. На превеликий жаль, вони разом з представниками пануючої національності краю довгий час стримували розвиток культурно-освітньої діяльності українських громад, який і без того надто повільно просувався. І це було характерно для всіх регіонів СРСР.

Партійні і радянські діячі Далекого Сходу дуже часто українців взагалі не вважали за національну меншину, стверджуючи, що українці на 100 відсотків асимільовані, своєї літературної мови не знають. Російську ж вони знають набагато краще і тому роботу потрібно вести російською мовою. І взагалі, в українізації адміністративного радянського апарату, в українських школах в районах, де компактно проживають українці, які склали 50 і більше відсотків населення, потреби немає. Заступник голови Владивостоцького окружного комітету Лобода пояснював, що у Далекосхідному краї “особливо гостро стоїть корейське питання і по цьому питанню ми працюємо. Що ж стосується українців, то я не розумію, для чого потрібна робота серед них. Я сам українець, але погано читаю і не розумію українську літературу і українську літературну мову. Якщо ж дійсно потрібні українські школи і радянський апарат в районах, заселених українцями, то нехай українська держава буде школи і дає гроші на проведення українізації, тоді ми будемо проводити цю роботу. А нині у нас немає ані кадрів, ані коштів на цю роботу”, – цинічно заявляв представник російської влади, українець за походженням. Інший радянський діяч, теж українець, голова Владивостоцького

окружного комітету Завадовський на одній із нарад, де йшла мова про культурно-освітню роботу серед українців, сказав: “У нас і так багато труднощів при проведенні практичної роботи серед національностей краю, у нас гостро стоїть корейське, китайське питання, а ви ще піднімаєте питання про роботу серед українців і тим ще більше ускладнюєте нашу роботу”⁵⁶⁷.

1927 року в одній із директив Омської округи було прийнято рішення про українізацію Полтавського району, де українці складали 75 відсотків. Але ще й досі, писав у своєму звіті член комісії ЦК ВКП(б) Тропко після обстеження культурного і господарського стану українців на Далекому Сході у **грудні 1929 р.** (виділено нами. – Авт.) це рішення не проведено в життя. Спостерігається небажання виконувати подібні розпорядження. Так, голова Полтавського районного виконавчого комітету, українець за походженням, після неодноразових постанов про українізацію району ставив питання про припинення українського діловодства в апараті районного виконавчого комітету та сільрадах, а також виступав проти українських шкіл. Дуже “слухною” виявилась “порада” голови Полтавського РВК своїм землякам-українцям “краще вчити російську мову”. І це відразу після закінчення пленуму в 1928 р., на якому було прийняте рішення про посилення культурно-освітньої роботи серед українців!

Комісія по обстеженню стану національних меншин у Сибіру гадає, відзначав у своєму звіті Тропко, що русифікаційована частина українців-комуністів заперечує українізацію тому, що не хоче українізуватися сама. Адже для цього потрібно вчитися. Українською мовою розмовляють в сім’ї, між собою. В установах – російською. На думку комісії, серед керуючого партійно-радянського активу Сибірського краю немає свідомості великої політичної та практичної ваги українців. Характерно, що в Сибіру виділені національні райони, сільради, наприклад, німецькі, казахські, хоча по

кількості вони в декілька разів менші, ніж українські. В районах, де мешкають останні, жодної української сільради чи району немає. А в семи адміністративних районах Славгородської округи, де утворені інші національні адміністративні одиниці, українці складають від 60 до 90 відсотків населення⁵⁶⁸.

У березні 1929 року було прийнято рішення про українізацію Славгородського району, де українці склали понад 60 відсотків. Згідно постанови, українізації підлягали школи, хати-читальні та радянський і партійний апарати цього району. Було навіть обрано комісію для втілення в життя цього рішення. Але далі постанов справа не пішла. Немає ніякого практичного плану роботи в справі українізації, в місцевій пресі не було навіть жодної статті з цього питання. У той же час на місцях є практичні передумови для її проведення. В педагогічному технікумі навчається 39 росіян, 31 українець, 8 – інших національностей. Отже цей технікум можна було б українізувати і таким чином забезпечити українські школи викладачами, прийшла до висновку комісія⁵⁶⁹.

Погляд місцевих керівників Далекого Сходу на коренізацію більш-менш сформований, відзначав у своєму звіті уповноважений Наркомзему УСРР про стан українців в 1927–1928 рр. по переселенню на Далекий Схід. Національностями, які мають потребу в обслуговуванні школами рідною мовою, визнаються лише корейці, китайці, німці та ін. Різниця між росіянами і українцями не робиться і останні розглядаються лише як частина російського населення. А деякі керівники навіть стверджують, що свого часу ставилось питання про відкриття українських шкіл, але саме населення до цього віднеслося негативно⁵⁷⁰.

Не потрібно забувати, що багато українців боялися відкрито висловлювати свою думку. Вони ще пам'ятали, як з приходом Червоної Армії і встановленням радянської влади на Далекому Сході закривались українські школи,

видавництва, часописи, були заборонені товариства, а їх керівники були арештовані і кинуті у в'язницю. Вони добре пам'ятали судовий процес над ними у Читі⁵⁷¹. І, як відзначав уже згадуваний нами член ЦК ВКП(б) Тропко, це з боку радянських і партійних органів краю – була велика помилка. Потрібно було пояснити населенню, в чому полягала провина засуджених, яку мету вони переслідували. А головне – потрібно було розумно взяти в партійні руки український національний рух, наповнити його радянським, комуністичним змістом і використати для залучення українського селянства та інтелігенції до радянського, колгоспно-культурного будівництва, використовуючи українську мову як засіб їх інтернаціонального виховання. Українські селяни, навчені гірким досвідом роботи своїх громад, “Просвіт”, бачать вороже й глузливе відношення до усього українського, тому й не хочуть українізації⁵⁷². І це твердження людини, яку не можна запідозрити, що вона, хоч у незначній мірі, піддає критиці політику партії, її кроки.

Частина партійного і радянського апарату дивилась на українізацію як на “явище випадкове, несерйозне, незаконне”. Українізація набула рис “поодиноких, епізодичних”, відзначалось у статті “Шляхи українізації Кубані”, яка була надрукована 1926 р. в журналі “Радянська освіта”⁵⁷³. А до того треба додати “недооцінку” місцевими, українцями за національністю, значення роботи національною мовою і пасивність до проведення в житті постанов партії і уряду з національного питання.

Уповноважений Наркомпросу з українізації в Казахстані, він же заступник відділу національних меншин при Президії Казахського ЦВК (створений у жовтні 1932 р.) Горб направив лист 7 вересня 1930 р. Наркому освіти України Миколі Скрипнику. Він відзначав, що хоча в Казахстані, згідно перепису населення 1926 року, 860 тисяч українців, фактично їх кількість сягає мільйона. Протягом усього попереднього періоду існування Радянської влади, за

винятком деяких спроб окремих осіб з КазНКО, ніяких заходів у справі культурно-освітнього обслуговування українського населення Казахстану не проводилось. Уся увага була скерована лише на піднесення соціально-культурного розвитку казахського народу, а українське населення випало з уваги керівників Казахстану. При розмові Горба з керівниками різного рівня краю ця його оцінка підтверджувалась.

Розмови окремих керівників Казахстану, що справа коренізації не була поставлена своєчасно тому, що українці не хотіли знати й вчити українську мову, безперечно, не мають жодних підстав, і це один із проявів великоруського і місцевого шовінізму. На мою думку, писав Горб, українці просто не бачили перед собою певної перспективи культурно-національного розвитку. Ніхто у краї до останнього часу не ставився так, як слід було ставитися до настанов Леніна з національного питання. Українським питанням ніхто не цікавився, а коли дехто й цікавився, то така зацікавленість нічого практичного для українського населення не давала. Навіть Наркомат освіти Казахстану, який в першу чергу повинен був займатись цією справою, і на сьогодні не може дати хоча б орієнтовних даних про мережу установ, які обслуговують українське населення⁵⁷⁴.

Ось як описував свої враження від перебування в станиці Тихоріцька на Кубані 1932 року Петро Волиняк, який в серпні 1932 р. добровільно приїхав з Києва і був призначений на посаду викладача української мови і літератури в 7-річній українській школі в станиці Ново-Малоросійська. “Перебування у райвиконкомі переконали мене в тім, – писав він, – що тут ніхто не цікавиться українізацією. Виконують неприємний, згори даний наказ і все. Виконують його так, щоб тільки караним не бути. Українською мовою в установах ніхто не розмовляє, хіба що українські вчителі, які зайшли до відділу радянської освіти.

Оглянув станицю. Сподівався хоч там знайти якісь ознаки українізації на кубанській землі. Про успіхи скрипниківського плану дуже багато говорилось в Україні. І кожен з нас, хто їхав сюди, сподівався побачити тут великі осяги. Й розчарування, бо крім української мови, якою розмовляла більшість населення і українського характеру будівель і цілих дворів, що лишилися ще з діда-прадіда, я більше нічого не побачив. Не було сумніву, що в Тихоріцькому районі вперто саботують українізацію, маючи на це мовчазний дозвіл когось з “сильних світу цього”⁵⁷⁵.

Подібне становище було в кожному регіоні, де компактно проживали українці і намагалися хоть щось зробити для збереження своєї мови, традицій, культури, а значить і своєї національності.

3. Згуртування українців в СРСР на засадах політики українізації

Не зважаючи на пряму і приховану протидію різного рівня керівників партійних і радянських органів, українські діячі, і в першу чергу вчителі, після прийняття рішень XII з'їзду ВКП(б) з ентузіазмом приступили до рішучих дій за збереження рідної мови, культури, а загалом своєї етнічності.

Так, вже у травні 1925 р. в Краснодарі протягом шести днів проходив перший український учительський з'їзд Північного Кавказу, на якому були присутні 80 делегатів. При відкритті з'їзду представник Наркомату освіти СРСР підкреслив, що прийшла черга до задоволення культурних потреб українців. Делегати – українські вчителі – поділились своїм досвідом роботи, труднощами, з якими постійно стикаються, намагалися накреслити шляхи подальшої праці. Були прийняті наступні резолюції:

1. Перевести навчання в школах 1-го ступеня в українських місцевостях Кубані на українську мову протягом

чотирьох років; в останніх – протягом шести років. Мережу шкіл 1-го ступеня забезпечити відповідною кількістю шкіл підвищеного типу (семирічки, 9- та школи 2-го ступеня). У школах 2-го ступеня, де українці складають понад 50 відсотків, запровадити викладання українознавства, як дисципліни, обов'язкової для дітей-українців.

2. У галузі політосвітньої роботи почати планове переведення на українську мову політосвітних установ на селі, для чого хати-читальні укомплектувати працівниками, які знають українську мову. Почати підготовчу роботу з тим, щоб з наступного навчального року відкрити школи політграмоти й школи підвищеного типу для дорослої частини українського населення.

3. Українізувати з наступного року другий комплект Краснодарського педтехнікуму, запровадити викладання українознавства в чотирьох педагогічних технікумах, а також у музичному, сільськогосподарському, медичному і кооперативному.

Делегати з'їзду наголошували, що українізація не може обмежитись лише школою. У перспективі – часткова українізація радянського апарату⁵⁷⁶.

1925 року в педагогічному технікумі Полтавської станиці протягом двох місяців для 70 українських вчителів були проведені курси. У січні наступного 1926 р. при цьому ж технікумі була проведена II конференція українських вчителів Кубанської округи, де обговорювались питання українізації на Кубані, робота по підготовці місцевого українського підручника, краєзнавча робота в школі та інші наболілі питання⁵⁷⁷.

Державне видавництво України відкриває свої агентства в Краснодарі, Новоросійську, Ростові-на-Дону, Майкопі, Армавірі, в станицях Полтавській, Кримській, Слов'янській, Кущівській. В 1925–26 роках було передплачено літератури в Україні на суму 900 карбованців, 1926–27 рр. – на 7000 крб., 1927–28 рр. – на 6200 крб.

Слабкий темп поширення періодики сучасники тих подій відносили на рахунок не досить активних дій розповсюдницького апарату українських видавництв⁵⁷⁸.

Не давали спокою недругам українізації успіхи останньої. Тут вони проявляли активність, щоб як не зупинити, то хоч уповільнити цей процес. На з'їзді українських вчителів Північно-Кавказького краю, який відбувся у травні 1926 р., було констатовано, що серед завідувачів українських шкіл є особи, які зовсім не володіють українською мовою. Крім того, вчителів, які закінчили українську семінарію, призначають до російських шкіл, а російських вчителів – в українські школи. Це робиться, очевидно, для того, констатувалось на з'їзді, щоб “губити українські школи на Кубані”⁵⁷⁹. Проводились часті перевірки кваліфікації вчителів, і, звичайно ж, “перевагу” надавали саме українським вчителям. В Іманському районі на Далекому Сході діяв педагогічний технікум, у складі якого 78 відсотків викладачів були українці. А навчання проводилося російською мовою попри те, що була прийнята постанова українізувати цей технікум. Відчувається гостра потреба в українських кадрах, а даний технікум готує спеціалістів для російських шкіл. З кінця 20-х років Україна все частіше направляє своїх випускників в інші республіки. Бували випадки, коли і вони попадали на роботу в російські школи. Такі дії завдавали відчутних ударів по українізації.

Наведемо ще один приклад “винахідливості” противників українізації. Один з виконавчих комітетів Курщини чи Воронежчини на прохання сільради відкрити українську школу виніс постанову, де зазначалось, що малоросійського населення за Конституцією СРСР немає, а через те і не може навіть підніматися питання про організацію для нього окремої школи⁵⁸⁰.

1928 року уряд України направив до Ростова-на-Дону комісію для обстеження стану культурно-освітньої роботи серед українців. У результаті завідувач Кубанським

обласним відділом Народної освіти був звільнений з посади. Створено Кубанський обласний комітет у справах українізації, на чолі якого було призначено визначного українського мовознавця, викладача Кубанського педагогічного інституту, автора (спільно з П.Горецьким) найпопулярнішого і найгрунтовнішого на той час підручника “Українська мова”, який з 1926 р. по 1929 р. витримав вісім видань, автора низки статей про українську мову і літературу на Кубанщині професора Івана Шалю. Новостворений комітет під керівництвом І.Шалі широко розгорнув українізацію на Кубані. У Кубансько-Чорноморській області було усунено від обов’язків завобоно Алексінського, а в Сіській - Удовиченка, які у попередні роки виявили себе “завзятими ворогами української школи”, і голову місцевого виконкому у Полтавській станиці⁵⁸¹. Але це були поодинокі факти, коли винуватці несли відповідальність. В основному рішення виконувалось лише так, як слушно заявив уже згадуваний нами Петро Волиняк, “щоб тільки караним не бути”.

На кінець 20-х – початок 30-х рр. майже в усіх республіках, де компактно проживали українці і де вони склали значну частину населення, партійні і радянські органи влади прийняли низку постанов про посилення культурно-освітнього обслуговування українців. Але це було зроблено лише після того, як подібні рішення були прийняті “зверху”, в Москві. Але більшість цих рішень так і залишались на папері. Так, навіть у Постанові Президії Далекосхідного крайвиконкому “Про українізацію культурно-освітніх закладів краю у 1932–33 навчальному році” хоча і відзначаються певні успіхи в цьому напрямку, все ж констатується, що план українізації на 1931–32 рік не виконано в частині розгортання мережі дошкільних та політосвітніх закладів. ДальОДВ та Книгоцентр затримують своєчасне видання та постачання школі підручників та навчальних посібників, РВК не мають чітких планів підготовки та перепідготовки вчителів-українців. У зв’язку

з цим президія ДКВК ухвалила, що в 1932-33 навчальному році має бути переведено на українську мову 1239 комплектів шкіл I ступеня, 159 груп денних та 35 вечірніх ШКМ, 47 груп ФЗС, 10 груп педтехнікуму, 5 груп педробфаку, 3 групи педінституту, 379 комплектів дошкільних закладів, 368 хат-читалень та червоних куточків, 6 будинків соцкультури та 10 районних бібліотек. До 1 вересня повністю має бути переведена на українську мову 1 група Іманського педтехнікуму, в третій групі – введено викладання української мови як предмета; з початку навчального року планувалось повністю перевести на українську мову Чернігівський педробфак та передати його у підпорядкування Благовіщенському педінституту; Благовіщенський інститут мав не пізніше 1 січня 1933 р. розгорнути філіали денного та вечірнього українського педробфаку в Олександрівську⁵⁸².

Але все ж за короткий час були досягнуті певні успіхи в українізації українських районів. Важко було згорнути цей процес. Були виділені 10 українських районів на Приморщині та 4 на Амурщині, де була введена українська мова не тільки в школах, але і в адміністрації. Згідно даних секретаря ВУЦВК, в 1931–32 рр. в 14 районах, де була проведена так звана суцільна українізація, на українську мову були переведені не лише школи, але і державний апарат і преса. Кожен район мав українську газету і бібліотеку. Працювали книгарні з українською літературою в Хабаровську, Благовіщенську, Владивостоці та інших містах. Діяв крайовий радіовузол. З України приїхали 500 молодих учителів, редакторів⁵⁸³.

Хабаровська крайова україномовна газета “Соціалістична перебудова” писала, що в 1932 р. в українських районах, де 1929 р. не було жодної української школи, тепер організовано 1076 шкіл першого ступеня. Нині вже 52,5 тис. дітей вчать в школах своєю рідною мовою. Не менші успіхи має Далекосхідний край в організації середньої

школи. Якщо в 1931 р. було всього 42 середні школи, де навчання проводилось українською мовою, і ці школи охоплювали 1689 дітей, то тепер у краї 219 комплектів середніх шкіл, що охоплюють 8,8 тис. учнів; організовано український педагогічний технікум, український відділ агропедінституту, український пересувний театр, пресу в ряді районів переведено на українську мову⁵⁸⁴.

Як бачимо, успіхи в українізації були, і незважаючи на шалені перешкоди. Щодо цифр, то до них потрібно підходити критично: а) різні джерела дають різні дані; б) дуже часто ці дані завищені, навіть офіційні. Так, згідно даних Олександрівського райкому Амурського округу (українці в ньому склали 57 відсотків населення) на 1932 рік українізували 60 шкіл, потрібно було – 54, фактично ж – 24 школи. В Іманському районі Хабаровського округу існував український педагогічний технікум, який, згідно постанови райвиконкому, повинен бути українізований до 1 жовтня 1931 р. А в 1932 р. там навіть не викладали української мови як дисципліни, хоча у складі педагогічного колективу 78% українців. Часопис “Смичка” юридично українізований, на що була відповідна постанова, а 60–70% матеріалів у газеті друкувались російською мовою. Були випадки, коли до редакції приносили статті українською мовою, тоді їх авторам радили писати російською, мовляв, краще зрозуміють⁵⁸⁵. Досить “своєрідно” була проведена українізація шкіл в Омській окрузі, доповідав уповноважений Наркомзему України по переселенню в Сибір в 1929 р. ОКРВНО дав розпорядження зняти всіх вчителів, які не володіють українською мовою, але при цьому не було вжито заходів, щоб замінити їх українцями. В результаті 16 шкіл на початку учбового року залишилися без вчителів. І не дивно, що батьки змушені були просити, щоб навчання проводилось російською мовою⁵⁸⁶.

Жителі Троїцької округи Уральської області неодноразово звертались з проханням направити до їх школи

вчителя, який би знав українську мову. Були випадки, коли їх прохання задовольнялись. Вчитель приїжджав, і знав українську, а викладав – російською, адже школа була російська. Коли ж подавались звіти, то ці російські школи були зараховані як українські, адже у них вчителі володіли українською мовою!⁵⁸⁷

Український дослідник і учасник українізації на Північному Кавказі С.Баклаженко, говорячи про українізацію в даному регіоні, відзначав, що найкраще вона відбилась у п'яти напрямках: 1. Прагнення населення до української школи і культури взагалі. 2. Розвиток серед населення інтересу до української книжки. 3. Прагнення місцевого українського населення до української пісні, музики, театру, кіно і участі в розвитку цих видів мистецтва. 4. Зростання та розвиток українських літературних і наукових сил. 5. Українська видавнича робота⁵⁸⁸.

Ці напрямки українізації були в цілому характерні для усіх регіонів, де проходив цей процес. Українізацією були охоплені лише культурно-освітні установи. А радянський і партійний апарати, що обслуговували українське населення, були українізовані в незначній мірі. Якщо десь і починали українізувати їх, то це йшло головним чином “знизу”. Але, як правило, таку ініціативу керівництво не вітало. Візьмемо для прикладу Іманський район Хабаровського краю, де, згідно перепису 1926 р. українці складали 63%. Деякі сільради провели українізацію самі. Навіть до райвиконкомів свої документи направляли українською мовою. Але там, у кращому разі, перекладали на російську, а інколи й зовсім не читали. Були й курйозні випадки. Одна з райпрофрад на Далекому Сході занадто українізувалася. Свого часу вона винесла таку постанову: “Дабы украинское население, приезжая в район, видело перед собой своих людей, обязать весь профактив одеть украинские костюмы”⁵⁸⁹. Фактично такі дії тільки дискредитували українізацію.

До останнього часу, відзначалось у звіті за 1928 рік уповноваженого УСРР по переселенню в Уральській області Гувовського, не зверталось належної уваги на втягування переселенців у низові органи влади, не пророблено питання про організацію окремих сільрад, не зверталась увага на організацію національних сільрад з українських переселенців, які настирливо вимагали такої організації. Для цього були можливості, оскільки українці поселялись компактними групами⁵⁹⁰. У деяких станицях на Кубані, які прийняли рішення про українізацію, й вивіски замінили на українські. “А українізація так-таки й не проводиться!.. Районні виконкоми стоять збоку й чекають, що воно з цього вийде. Українська секція комуністичної партії теж неначе й не чула про це”, відзначалось в журналі “Червоний прапор”⁵⁹¹.

Ще в грудні 1925 р. на крайовій партійній конференції у Казахстані, де було розглянуто й національне питання, вказувалось зокрема на необхідність виділення в окремі адміністративні одиниці (волость, район) райони з однорідним по національному складу населенням. Слід зазначити, що в 1926–1928 рр. такі сільради були визначені, але українці в більшості з них не були відокремлені від росіян. В 1926 р. “російсько-українських національно-однорідних” Рад було 1052, в 1927 р. – 1124, в 1928 р. – 1209. Російсько-українських національних районів (волостей) в 1926–1927 р. було 106, а у 1928 р. – 47⁵⁹². 1927 р. в Казахстані було виділено 17 українських населених пунктів в самостійні адміністративні одиниці⁵⁹³.

У липні 1928 р. у м. Краснодарі відбулася нарада представників ВЦВК, ЦВК і культосвітніх радянських і громадських організацій українців краю. На ній було констатовано, що метод, за яким проводиться українізація краю, є не зовсім вірний, бо проводиться вона не планово, обмежується лише однією школою. Населення не бачить практичних наслідків і користі від такої українізації, і тому ставиться до неї не зовсім прихильно. На підставі даних

обстежень на місцях був зроблений висновок, що українізація Кубані зміцнює радянізацію, що бідніші шари місцевого населення стоять за українізацію, що на майбутнє потрібно унормувати, підсилити і поживити темп українізації, а також провести її по всій лінії кубанського життя, тобто: українізувати не тільки культосвітні установи, а й радянський і партійний апарат, що обслуговує українське населення Кубанської округи⁵⁹⁴.

Та надто багато було противників і байдужих серед керівників різного рівня до українізації радянського і партійного апарату в усіх регіонах. Хоча браку в постановках не було. Приймались у зв'язку з цим рішення про організацію курсів по вивченню мови для службовців. Але вони довго не існували. Заняття, як правило, проводились в робочий час. Це, звичайно, викликало незадоволення керівників установи. Так що ці заходи не принесли бажаних результатів. Що ж було, так це бажання “низів”. Але не маючи підтримки “зверху”, така ініціатива не мала успіху. Українізація радянських і партійних органів скоріше було винятком.

У Центрально-Чорноземній Області (ЦЧО – створена 1928 р., до якої ввійшли колишні Воронежська, Курська, Орловська і Тамбовська губернії), незважаючи на те, що під час перепису населення 1926 року в 50-ти районах понад мільйона осіб визнали себе українцями, навчання в школі рідною мовою було заборонено. Лише після численних скарг українців в 1930 р. було дозволено провести українізацію ЦЧО, що викликало “нечувану активність” українців. Було створено при облвиконкомі відділ нацменшостей, який відповідав за українізацію. Відділ складався з чотирьох осіб. Інспектор Олександр Зозуля – автор спогадів “Національна політика російської комуністичної імперії”, які були опубліковані у листопаді 1963 року в канадському журналі “Нові дні”, згадував, що перше засідання президії обласного виконавчого комітету присвячене українізації відбулося

восени 1930 р. Ось лише деякі пункти прийнятої постанови.

1. Усім обласним та районним організаціям протягом шести місяців укомплектувати технічний апарат, щоб листування з українськими районами провадити рідною мовою. ...Негайно організувати для працівників курси по вивченню української мови. У майбутньому відряджати керівних працівників в українські райони тільки тих, які володіють цією мовою. Відкликати з російських районів всіх керівних працівників, які володіють українською мовою і направляти їх на таку ж роботу в українські райони.

2. ОблВНО протягом року українізувати всі початкові школи, ввести в штат інспектора-методиста для керівництва і допомоги українським школам.

3. Зобов'язати ректора університету та директорів сільськогосподарського, медичного та кооперативного інститутів у новому навчальному році відкрити українські відділи.

4. Зобов'язати редакції обласних газет ввести сторінки українською мовою. Редакціям районних газет протягом року повністю українізувати друковане слово.

5. Зобов'язати обласну споживчу спілку негайно укомплектувати інструкторський апарат особами, які володіють українською мовою, для обслуговування українських районів. Забезпечити в міру можливості надсилання кінофільмів рідною мовою. У кожній книгарні повинно бути не менше 50 відсотків літератури національною мовою. Навчання на курсах низових працівників негайно перевести на рідну мову.

6. Зобов'язати відділ національних меншин негайно організувати обласну українську книгарню та бібліотеку; районні відділи освіти забезпечити бібліотеки достатньою кількістю літератури національними мовами. Вся культурно-виховна робота по клубах і хатах-читальнях має проводитись українською мовою.

Контроль за виконанням цієї постанови покладался на

відділ національних меншин обласного виконавчого комітету.

Відверто ніхто не виступав проти українізації, бо це був би виступ проти постанови директивних органів. Фактично, оцінюючи виступи, ніхто не хотів виконувати постанову. Ректор університету, наприклад, не був проти створення українського відділу, але висунув умови: виділити кошти, забезпечити викладачами і підручниками. Завідувач обласним фінансовим відділом заявив, що проти українізації не має ніяких заперечень, але з бюджету на цю справу не може виділити жодної копійки. Цю дискусію Олександр Зозуля охарактеризував як замаскований саботаж.

І коли у травні 1931 р. обговорювались підсумки першого етапу українізації, то виявилось, що лише в третині районів проводять українізацію більш-менш задовільно. Обласні організації до виконання постанови майже не приступали. Лише після цього були виділені відповідні кошти. У м.Воронежі був відкритий український педагогічний інститут. З кадрами допоміг уряд України. Почали видавати часопис “Ленінським шляхом”, тираж якого виріс до 20 тисяч примірників, для малописьменних – “За письменність”. І, як не дивно, даним успіхам потрібно завдячувати і противникам українізації. Бо саме вони, щоб зняти з себе відповідальність і впевнені в тому, що дані рішення не будуть виконані, “всебічно” підтримали їх. Змінено було тільки назву газети, замість “Українським шляхом” на “Ленінським шляхом”.

Загалом протягом трьох років у Центрально-Чорноземній Області було українізовано понад 1500 шкіл, де навчалось понад 225 тис. учнів; 7 технікумів (420 студентів), три кооперативні школи (340 учнів), організовано педагогічний інститут (210 студентів), понад 100 українських хорів, понад 180 українських драматичних гуртків, укомплектовано більш як 200 бібліотек українською літературою, відкрито обласну книгарню та бібліотеку, виходили дві

газети і т.д. Був відкритий будинок української культури у м.Воронежі на 700 місць. При ньому працювало сім гуртків: театральна студія (50 осіб), хорова капела (50-60 співаків), гуртки музики, танців, вишивки та інші⁵⁹⁵.

В 1930 р. в Саратові діяло понад 400 українських шкіл, де навчалось 45 тис. дітей і працювало близько 1500 вчителів⁵⁹⁶. Виходив український журнал “Ленінові заповіді”, тираж якого 1932 р. становив 30 тис. примірників.

У 20-ті роки спостерігається національно-культурний підйом і серед українців Москви і Ленінграда. Але у своїй роботі вони також стикалися з численними труднощами.

Ось як описувала становище навколо культурно-освітньої діяльності українців 1929 року в столиці СРСР газета “Комсомольская правда”. В Москві на 70 тис. українців був лише один український клуб⁵⁹⁷, який займав аж чотири кімнати. Знаходився у такому жалюгідному стані, що протягом п’яти років його п’ять разів закривали. Закінчилася справа на тому, що завідувач клубом видав розписку, що у приміщенні буде збиратися не більше 50 осіб. У відділі національних меншин ЦК ВКП(б) були здивовані, хіба ще існує українська культура? А завідувачка відділом Гончаровська запитувала, для чого українцям національний клуб, адже вони усі розуміють російську мову. Нехай ходять у російські клуби. Яка там українська культура⁵⁹⁸. На жаль, товаришка Гончаровська у своєму ставленні до культурно-освітньої роботи серед українців була неодиноким. І це в столиці Радянського Союзу!

1928 р. в Москві з ініціативи Товариства українського земляцтва було створено Українську студію, яка згодом мала стати Українським театром сучасної національної культури. У цьому ж році в Москві було організоване Товариство друзів українського театру. До цього часу в СРСР поза УСРР не було жодного професійного українського театру. Обслуговування ж українців їх національним мистецтвом – невіддільна частина національної політики партії. Та на цій

ділянці справа йшла надто погано. Давалося взнаки байдуже ставлення партійних і радянських керівників Росії, як і в інших союзних республіках СРСР, до культурно-освітньої роботи серед українців. Якщо й приймалися позитивні рішення, то виконувались надто кволо або й взагалі не виконувались.

4 лютого 1929 р. представники Українського клубу ім. Т.Шевченка, Земляцтва пролетарських студентів України, Товариства друзів українського театру надіслали лист до робітничо-селянської інспекції СРСР, у якому йшла мова про відсутність підтримки українських культурних установ в РСФРР з боку державних органів. В ньому, зокрема, зазначалось (даємо мовою оригіналу. – Авт.): “...культурные учреждения, созданные и поддерживаемые исключительно силами украинской общественности – стоят вне внимания и поддержки соответствующих организаций РСФСР, встречая к себе не только невнимательное, но зачастую – пренебрежительное и даже ликвидаторское отношение. В частности, вопросы о предоставлении украинскому клубу помещения для размещения в нем всех украинских культурных организаций – не встречают должного внимания, и в отношении к этому вопросу слишком ясно видно *наплеватьство*, *желание отделаться и, прежде всего, совершенное непонимание тех задач, какие стоят перед организациями РСФСР в соответствии с директивами партийных, советских и профессиональных органов по вопросу об организации национальностей в Москве и на территории всей РСФСР*” (Виділено в оригіналі. – Авт.). У той же час інші національні меншини в Москві: поляки, латвійці, євреї – мали непогані приміщення, дотації від уряду. Тільки для українців не вистачало ні приміщень, ні коштів⁵⁹⁹.

У лютому 1929 р. на нараді при ЦК ВКП(б) обговорювалось питання про розвиток української культури в Москві й була прийнята резолюція, в якій, зокрема,

вказувалось на необхідність створення Українського театру. Під час перебування в Москві делегації українських письменників були підписані відповідні угоди про упорядкування питань про українське національне мистецтво в РСФРР, зокрема в Москві. Колегія Наркомосвіти РСФРР винесла рішення про прийняття Українського театру-студії до складу установ Наркомосвіти, що свідчило б про його фінансування з російського бюджету. А вже восени при затвердженні кошторису на 1929/30 р. українській студії у фінансуванні було відмовлено. Після численних прохань переглянути це рішення на засіданні Головомистецтва 29 січня 1930 р. було вирішено “визнати студію як базу для створення Українського театру в РСФСР”, включити в бюджет і надавати студії допомогу. В березні того ж року студії було виділено 2500 крб. На цьому державне фінансування припинилась.

Фактично українська студія була на самозабезпеченні. Перший рік існувала за рахунок коштів Земляцтва українських студентів, які отримували допомогу від Наркомосвіти України на культурні потреби. Єдине, що було постійне з боку НКО Росії, так це “суворий ідеологічний уклін, який вівся в театрі по відношенню до репертуару”, зазначав його директор Єфремов.

За три роки діяльності члени студії зазнали численних перепон і злиднів: відсутність фінансування, постійного приміщення, гуртожитку. І, незважаючи на ці несприятливі умови, в студії була проведена велика робота. Колектив студії виступав як у Москві, так і поза її межами. Влітку 1930 року був прикріплений до с.Нероновичів на Полтавщині, її члени разом з колгоспниками працювали на полях і поряд з цим організовували для них концерти⁶⁰⁰.

Недовго працював і створений у Ленінграді, з ініціативи українського земляцтва, Український національний театр. У квітні 1928 р. Ленінградська обласна театральна рада ухвалила “визнати необхідним створення у місті україн-

ського театру”. Це рішення підтримали керівні органи міста. 1929 р. була прийнята постанова, де зазначалось: “вважаючи на велике політичне та культурно-виховне значення” створити Український театр в Ленінграді, а також виділити приміщення і асигнувати 40 тис. крб. на його роботу. Відразу ж після цієї постанови в Народному комісаріаті освіти України було прийнято рішення, в якому вказувалось на необхідність сприяти роботі Українського театру в Ленінграді, зокрема “допомогти у підборі художньо-керівного складу і репертуару, як і всякої іншої допомоги”. Театр діяв до 1932 року. І протягом цього невеликого періоду акторам театру прийшлося стикатися з великими труднощами, пов’язаними, в першу чергу, з отриманням обіцяних коштів. По допомогу керівник театру звертався також і до уряду України, зокрема до Наркома освіти М.Скрипника⁶⁰¹.

З кінця 20-х років намічається зрушення у роботі серед українців. У цей час партійні і радянські органи влади прийняли низку постанов, що сприяли поліпшенню культурно-освітнього обслуговування національних меншин, зокрема української. І як відзначав представник Крайради Північного Кавказу Ф.Чапала на колегії Наркомосвіти України 7 грудня 1930 р., де йшла мова про культурне обслуговування українського населення на Північному Кавказі, “чіткі настановлення, що ми їх отримали в 1929 р., внесли повну ясність в це питання. Настановленнями наших директивних органів було покладено край всяким дискусіям з приводу того, чи існує українська мова на Кавказі та балачкам про існування так званої окремої кубанської мови”⁶⁰². Питання про не існування української мови або й взагалі української нації, їх повну асиміляцію з росіянами (хоча якщо немає нації, то яка може бути асиміляція. – Авт.) піднімали противники українізації і в інших регіонах СРСР, де компактно жили українці, зокрема на Далекому Сході, про що вже йшла мова. 2 вересня 1930 р. було проведено першу Всекавказьку

нараду представників національних меншин, де обговорувалось питання культурно-освітньої роботи, в тому числі серед українців. Після доповіді Наркома освіти КАСРР Мендешева та виступів делегатів було відзначено “надзвичайно слабкий” розвиток культурно-освітнього обслуговування українського населення Казахстану й ставилась вимога перед Наркоматом освіти в найкоротший термін почати практичне втілення у життя раніше прийнятих рішень шляхом переведення шкіл на українську мову, відкриття нових, обслуговування місцевого населення національною мовою, а також політико-освітніми заходами, забезпечивши їх відповідними українськими кадрами, підручниками, літературою, пресою тощо⁶⁰³.

Президія Казахського ЦВК 21 березня 1930 р. прийняла наступні конкретні рішення:

– у місячний термін визначити сільради і райони, де більшість населення складають українці. При майбутньому районуванні врахувати потребу залишення і вирішення національно однорідних українських радянських районів;

– у селищах і районах, де українці складають більшість, до 1 січня 1931 року перейти на обслуговування населення українською мовою і забезпечити повний перехід ведення справи українською мовою не пізніше 1.1.1933 р.;

– Комісаріату освіти розробити конкретний план на 1933 рік для українських шкіл чи українських відділів при школах, забезпечити їх до того часу кадрами і підручниками, а також художньою літературою національною мовою, пресою та іншими матеріалами українські бібліотеки, хатичитальні.

У постанові вказувалось на необхідність звернутись до уряду України з проханням надати допомогу у проведенні українізації в Казахстані, головним чином це стосувалось підготовки українських кадрів, забезпечення підручниками, літературою⁶⁰⁴.

У постанові Наркомату освіти КАСРР від 22 вересня

1930 р. щодо підготовки і перепідготовки українських освітян зазначалось, що першим етапом зазначеної роботи слід вважати листопад – грудень 1930 р. у формі організації 2-тижневих семінарів, конференцій тощо в районах, де українці складають більшість населення. Відповідальність за проведення цих заходів була покладена на районних інспекторів-освітян. Наголошувалось також на необхідності для більш успішного проведення цих заходів залучати українські кадри, які прибули і мали ще прибути з України. Науково-методичний сектор Наркомату освіти Казахстану до зазначеного терміну мав забезпечити ці райони відповідними методичними посібниками, планами, програмами та іншими необхідними матеріалами, на що були виділені відповідні кошти. Вказувалось на необхідність підготувати списки педагогів-українців, які будуть направлені в Україну на Всеукраїнські короткотермінові курси перепідготовки освітян⁶⁰⁵.

На колегії Наркомату освіти КАСРР 30 листопада 1930 р. при розгляді питання про подальше розгортання обслуговування українського населення наголошувалось, що наявність початкових заходів, які здійснював НКО у цій сфері не знайшла ще належного місця і уваги серед відповідних районних керівних органів, які безпосередньо проводять роботу серед українців. Районні інспектори народної освіти ще недостатньо розгорнули роз'яснювальну роботу. У зв'язку з цим Колегія постановила:

– Районним виконавчим комітетам протягом грудня перевірити виконання рішень і негайно розпочати підготовчу роботу по укомплектуванню українських шкіл: вчителів, які володіють українською мовою, необхідних підручників та іншої літератури з тим, щоб в 1931/32 учбовому році провести українізацію. Для більш успішного втілення в життя цих рішень необхідно залучати до роботи вчителів з України і до 1.І.1931 року доповісти НКП про дійсний стан.

– Українському відділенню Кустанайського інституту

просвіти і Актюбинському педагогічному технікуму не пізніше 15.II.1931 р. подати детальний звіт і дані про хід роботи, контингент студентства і т. д.

– Районні відділення не пізніше 15.II.1931 р. мали підготувати і направити в Наркомат освіти України – списки учителів-українців на навчання у Всеукраїнському заочному інституті народної освіти, а сектор кадрів Наркомату освіти КАСРР до 1.I.1931 р. – розробити і передати на затвердження Колегії заходи по підготовці кадрів на українців Казахстану, а також розподілити відповідно по районах на навчання у вищих і середніх спеціальних учбових закладах України, що були виділені для українців Казахстану.

Колегія звернулась до уряду УСРР з проханням направити до Казахстану культосвітні бригади⁶⁰⁶.

Подібні рішення були прийняті і в інших регіонах СРСР. Так, 19 липня 1931 р. Президія національної ради Північно-Кавказького крайового виконавчого комітету прийняла постанову про українізацію на Північному Кавказі. Згідно цієї постанови Абінський, Озівський, Брюховецький, Сійський, Кашарський, Куцівський, Канівський, Краснодарський, Коренівський, Лено-Калитвенський, Мілеровський, Курганевський, Павлівський, Приморсько-Ахтарський, Староминський, Слов'янський, Сіверський, Таганрозький, Тимошівський, Темрюцький райони, де більшість населення склали українці, підлягали до “суцільної українізації року 1931”. У названих 20 районах повинні були бути українізовані апарати всіх станичних, районних, державних, радянських, кооперативних і господарських організацій та установ, крім органів ДПУ та військових. Райвиконкоми зобов'язувались закінчити українізацію в основному до 1 вересня 1931 р. і забезпечити цілковите завершення її до 31 грудня 1931 р. Апшеронський, Виноділенський, Гігантівський, Гаряче-Ключівський, Єсентукський, Зимовниківський, Мечетинський, Невинномиський, Ремонтинський, Кримський, Курсавський,

Ананський районні виконавчі комітети до 1 січня 1932 р. повинні були українізувати апарати окремих станичних і сільських рад, де переважну більшість складала українці, а також апарати усіх організацій цих станичних і сільських рад, забезпечивши відповідні організації працівників, які володіють українською мовою. У відповідності до цієї постанови 12 райвиконкомів зобов'язувались переглянути свої плани робіт з українізації для того, щоб закінчити українізацію в основному до 1 жовтня 1931 р. в усіх державних, кооперативних, громадських організаціях та установах і повинні були довести плани українізації до кожної станичної ради, районних організацій і встановити сувору відповідальність і контроль за виконанням цих рішень. Для забезпечення реального здійснення цих планів райвиконкоми зобов'язувались виділити потрібні кошти через додаткове асигнування зі станичних і районних бюджетів і господарських організацій.

У зв'язку з тим, що існуючі гуртки по вивченню української мови для співробітників не дали позитивних наслідків, в станицях і районному секторі повинні бути організовані 3-місячні курси для всіх співробітників і відповідальних працівників. **У триденний термін** (виділено нами – Авт.) Крайраднарос мав розробити і розіслати на місця методичні вказівки, програми і порядок організації курсів, забезпечивши останніх викладачами і підручниками. Крайовий відділ праці було зобов'язано прискорити облік фахівців, які працюють у російських районах і забезпечити їх переведення на роботу до українських районів не пізніше 15 серпня 1931 р. Крайнацвидав мав забезпечити безперервне постачання українською літературою, підручниками ті райони, що підлягали цілковитій і частковій українізації. Для забезпечення кадрів до 1931 р. підлягали цілковитій українізації педагогічні технікуми у станицях Брюховецькій, Уманській, Куцівській та Єйську. Північно-Кавказький крайовий виконавчий комітет звернувся з проханням до

уряду України відрядити якомога більшу кількість фахівців, щоб використати їх знання на керівній роботі у районах і на селі.

Райони, які підлягали українізації, зобов'язувались розгорнути широку кампанію навколо роз'яснення населенню значення українізації як результату втілення в життя ленінської національної політики, пов'язуючи це з господарсько-політичними кампаніями, що проводяться в краї і культурним будівництвом. Для цього мали бути використані часописи “Червона газета”, “Молот” і районні, які мали на основі даної постанови мобілізувати громадськість навколо питання українізації, широко популяризувати її значення, показати як успіхи, так і хиби у її запровадженні⁶⁰⁷.

Читаючи цю постанову, як і подібні в інших регіонах країни, постійно задаєшся питанням, а чи можливо було у такий короткий час здійснити дійсно грандіозні перетворення? Чи може з самого початку передбачалось, що ці заходи так і залишаться на папері?

4. Допомога УСРР українцям радянських республік у національно-культурному відродженні

Українці, закинени долею за тисячі кілометрів від рідної землі, у місцях компактного поселення з ентузіазмом взялися за роботу по відродженню своєї мови, культури, освіти, загалом свого національного імені. Але вони розуміли, що лише своїми силами, своїм ентузіазмом без допомоги України ці проблеми вирішити неможливо. Одне з найболючих питань у проведенні українізації – питання кадрів і літератури. Представник Крайради Північного Кавказу Федір Чапала на засіданні колегії Наркомосвіти УСРР 7 грудня 1930 р., на якому стояло питання про обслуговування українського населення Північного Кавказу, наголошував, що питання кадрів є надзвичайної ваги. З нашими кадрами не можемо сподіватися здійснити

поставлені задачі. Власними силами ми не справимося з виконанням цього завдання. Ми використовуємо ту допомогу, яку надає нам Україна і, крім того, мусимо поставити питання про посилення цієї допомоги. Ми будемо мати потребу в цьому протягом трьох років, доки наші технікуми будуть цілком українізовані і буде працювати Комуністичний університет на Північному Кавказі. У своїй роботі ми будемо використовувати досвід України, звичайно не цілком, а з врахуванням наших специфічних особливостей, враховуючи всі хиби, що виявлені вами, говорив доповідач⁶⁰⁸.

У зв'язку з постановою про українізацію 14-ти районів Далекого Сходу її керівництво у серпні 1931 р. звернулось з проханням до уряду України направити 288 українців-педагогів і культпрацівників. Для перевезення людей було виділено 350 тис. карбованців⁶⁰⁹. Директор Агропедінституту м.Благовещинська Харченко у своєму листі від 3 серпня 1931 р. до Наркомату освіти УСРР повідомляв, що в 1931 р. заплановано відкрити низку нових культурно-освітніх установ на Далекому Сході. Зокрема, при агропедінституті з 1 жовтня відкривається українське відділення на 30 осіб для підготовки вчителів суспільствознавства, української мови і літератури і 2-річні курси на 30 чол. для підготовки завідувачів-організаторів українських шкіл колгоспної молоді. З 1 квітня 1932 р. будуть відкриті нові відділення: хіміко-біологічне, фізико-технічне і агрономічне, які будуть готувати викладачів для українських шкіл, а з жовтня 1932 р. – усі українські відділення планується реорганізувати в самостійний агро-педагогічний інститут, який буде функціонувати в Цементграді (колишній Спаськ-Приморський).

У зв'язку з тим, що інститут має великі труднощі у справі укомплектування викладачами, які володіють українською мовою, Харченко просив надати допомогу і направити чотирьох спеціалістів, бажано з числа професорів

чи доцентів: зав. українським відділенням, викладачів політекономії і економічної політики, педагогіки, української мови і літератури. Гроші для переїзду виділені. Заробітна плата професора складатиме 400 карбованців, доцента – 360 крб., асистента – 280. Вони також будуть забезпечені квартирами⁶¹⁰.

У жовтні 1927 р. по допомогу до українського уряду направити українських фахівців звернувся завідувач Уральського виконавчого комітету Рад Абрамушкін⁶¹¹. З Нижньо-Тагільська Уральської області, “надаючи виключне значення укомплектуванню національних шкіл”, просили направити 10 вчителів-українців у зв’язку з відкриттям української школи⁶¹². Директор української школи станиці Таманська Кубанської округи у своєму листі до уряду України, який надіслав 2 листопада 1927 р., писав, що умови, у яких йому по закінченні Кубанського українського педагогічного технікуму доводиться працювати, змусили його звернутися по допомогу. “Йдучи працювати, – писав він, – я гадав поставити роботу якнайкраще, а зустрівся з фактом, що у школі нічого немає. Нізащо хвататися. Немає хоч-якої літератури, найнеобхідніших приладів. А діти просять дати почитати українські книжки. От я і вирішив з останньою надією звернутися до вас. Допоможіть! Дайте змогу хоч трішечки стати на ноги. Наша станиця не забуде вас. Допоможіть нам”, – благав український вчитель.

На зборах українського населення м. Троїцька Уральської області у грудні 1927 р. відзначалось, що після Жовтневої революції 1917 року, українці дістали можливість “почати розвиток своєї культури”. Але відсутність кадрів затримала цей процес. У вересні 1927 р. в Троїцькому районі Уральської області була відкрита перша українська школа ім. Тараса Шевченка. На її відкриття зібралось населення навколишніх українських хуторів. Ця визначна подія, безперечно, дала поштовх у культурно-освітній роботі

українців, дала надію на можливість збереження і подальшого розвитку українства. З відкриттям української школи при останній почали гуртуватись як молодь, так і доросле населення. Але, не маючи досвіду в роботі, “не маючи методологічно-керівничої та іншої літератури, міське українське населення не змогло цілком взяти на себе керівництво культурно-освітньою роботою на селі, не змогло дати поміч культосвітнім організаціям”⁶¹³.

Уряд України приділяв певну, хоча недостатню в силу різних причин, увагу збереженню українства поза батьківщиною. Велика заслуга у цьому плані належить Миколі Скрипнику, який в 1927–1933 р. був наркомом освіти. У статті “Зовнішні аспекти процесів українського відродження 1920-х років в УСРР” американський вчений українського походження Василь Маркус стверджує, що уряд України “як цілість”, за винятком окремих осіб у Наркоматі освіти, не відстоював цієї справи. В числі окремих осіб він називає М.Скрипника, який намагався поширити українізацію освіти, преси та культурного життя” на території СРСР, де українці проживали компактними групами⁶¹⁴. Сучасні українські історики віддали належне заслугам наркома освіти з цього питання. Зокрема Анатолій Тамм відзначає, що М.Скрипник енергійно намагався створити так званий український інтернаціонал. Тобто об’єднати національні комуністичні сили, розкидані по усьому Радянському Союзі і в еміграції. “Він підніс прапор згуртування навколо УСРР українців Західних земель України (власний термін М.Скрипника), Закарпаття, Кубані, українських повітів Вороніжчини, Курщини, Донщини, найтісніших культурних зв’язків українських колоній Казахстану, Зеленого Клину, Америки тощо”⁶¹⁵. Характерним у цьому плані було позачергове засідання Колегії Наркомату освіти УСРР 16 жовтня 1930 р., де обговорювались питання про стан і завдання культурного обслуговування українського населення в Казахстані і на Кубані. По першому питанню

виступив член колегії, її представник в Казахстані Горб, а по другому – був лист завідувача української секції Кубанського педагогічного інституту Лоли. Проблеми, які стояли перед українцями цих регіонів були подібні. І без допомоги української держави позитивно це питання вирішити було надзвичайно важко, майже неможливо. Нарком освіти Микола Скрипник, який напередодні колегії два дні провів у Краснодарі і познайомився зі станом культурно-освітньої роботи серед українців краю, у своєму виступі на засіданні колегії теж говорив про відсутність українських кадрів. Там нема бази, там нема запасу культурних сил і не можна нівідкіля взяти його, говорив він. Попередня історія надзвичайно знесилила український культурний актив. Цілком зрозуміло, що коли партійні і радянські організації союзних республік взялися за розвиток української культури, освіти, видання україномовної преси, то звернулися по допомогу до української держави.

Нашим завданням, наголосив Микола Скрипник, повинно бути культурно-національне обслуговування цілої трудящої української людності, яка знаходиться поза межами УСРР. Цей наш обов'язок ми мусимо виконати. Треба прямо сказати, що ми у цьому напрямку досі ще дуже мало зробили і цього завдання ще повнотою перед собою не ставили⁶¹⁶.

19 грудня 1928 р. на Колегії НКО УСРР було розглянуто питання про задоволення культурно-просвітніх потреб українського населення, яке живе на території РСФРР та інших союзних республік. На ній відзначалось недостатнє обслуговування та неухвалене ставлення місцевих органів, наркоматів освіти до культурних потреб українського населення, а також проявлення у деяких місцевостях русифікаторства. У зв'язку з цим колегія НКО України вважала за необхідне виявити дійсний стан культурно-освітньої роботи серед українського населення і просити Наркомати освіти союзних республік надіслати до НКО

УСРР відповідні матеріали.

Для більш повного задоволення культурних потреб українського населення в СРСР НКО УСРР, як орган української радянської державності, який фактично керує культурними процесами українського народу в цілому, зобов'язувався у своїх планах по окремих управліннях передбачити певні заходи для допомоги Наркоматам освіти відповідних республік в обслуговуванні українського населення. При цьому підкреслювалось, що ця допомога має бути дуже продуманою і тактичною, щоб, з одного боку, не носила характеру втручання в роботу радянських і партійних органів союзних республік, а з іншого – допомогу обмежити тими галузями, у яких НКО союзних республік не зможуть обійтися без України.

Одним з елементів допомоги мала бути підготовка кадрів. У зв'язку з цим вказувалось на необхідність виділяти щорічно певну кількість місць у вищих і середніх учбових закладах України, переважно педагогічних, для українців інших республік, забезпечивши їх стипендіями як за рахунок республік, що командирують, так і з стипендійного фонду України.

Поряд з цим колегія НКО України зобов'язала:

– Державне Видавництво України та інші видавництва республіки організувати, за погодженням з Наркоматами освіти відповідних республік, продаж української літератури в місцях компактного поселення українців. Вжити заходи до розповсюдження української преси серед українського населення союзних республік для ознайомлення його зі станом культурного процесу в Україні та завданнями й перспективами у цій справі, водночас звернутися до НКО Росії та інших республік з пропозицією посилити обслуговування українського населення місцевою українською пресою.

– Для ознайомлення трудящих УСРР з станом роботи серед українців інших республік Союзу на сторінках

періодичних видань систематично висвітлювати питання освітньої роботи серед українців, які проживають за межами УСРР. Редакціям наукових та педагогічних журналів залучити до роботи у своїх виданнях українських кореспондентів з інших республік.

– Українські науковці, зокрема ВУАН, у своїх планах науково-дослідної роботи повинні передбачити вивчення історії, діалектів, побуту та економіки українців, які живуть в СРСР. Організувати спеціальну експедицію для вивчення економічного і культурного побуту українських колоній. Експедиції мали бути проведені разом з Головнаукою Росії по лінії Колоніального Інституту та НКО України.

– Виділяти на Всеукраїнських з'їздах, що скликає НКО України, певну кількість місць для працівників освіти – українців з союзних республік. Разом з тим звернутися до НКО союзних республік з пропозицією викликати представників з України для участі на з'їздах та нарадах у справах культурно-освітньої роботи серед українців, які будуть скликатись наркомками освіти цих республік.

– Організувати проведення екскурсій для українців, які живуть на терені Радянського Союзу, до УСРР.

На Колегії НКО України було відзначено, що одне лиш задоволення культурних потреб українського населення в районах компактного поселення українців в СРСР без забезпечення обслуговування цього населення рідною мовою завдання не вирішує. У зв'язку з цим вважалось за доцільне поставити перед союзним урядом, зокрема перед Радою Національностей, питання про всебічне соціально-культурне задоволення потреб українського населення союзних республік та виділення українських національних районів в місцевостях компактного заселення українцями для переведення праці в цих районах як в державних, так і у громадських організаціях рідною мовою⁶¹⁷.

У цей час виникає нова форма для надання допомоги – шефство.

10 серпня 1931 р. ВУЦВК прийняв постанову, згідно якої дев'ять міських рад України – Київська, Одеська, Полтавська, Сталінська, Дніпропетровська, Харківська, Запорізька, Херсонська та Сумська – мали взяти шефство над 9 районами Далекого Сходу, у яких українці складали 50 і більше відсотків населення. В табл. 17 подано кількісний склад населення районів і число населених пунктів, над якими було взято шефство⁶¹⁸.

Таблиця 17

Райони Далекого Сходу	Всього населення	В т. ч. українці	% укр.	Число населених пунктів, де переважають українці
Спаський	41160	35530	86,3	26
Ханкайський	42955	25493	51,2	16
Чернігівський	23028	16923	73,4	17
Завітінський	31782	20951	65,8	24
Калінінський	53613	32688	60,9	59
Олександрівський	59963	37996	63,4	58
Шмаківський	32461	24239	74,6	30
Яковлівський	20216	13663	67,6	13
Іванівський	21193	13721	64,6	21

Не усі міські ради відразу розпочали роботу навіть після постанови ВУЦВК. Лише через п'ять місяців після повторного нагадування Київська, Дніпропетровська, Сталінська, Харківська та Запорізька міські ради взялися за виконання даної постанови⁶¹⁹.

Полтавська міська рада, що взяла шефство над Чернігівським районом Далекого Сходу зобов'язалася

“організувати допомогу у справі остаточної ліквідації неписьменності та малописьменності, запровадити загальнообов’язкове навчання та політехнізацію, техпропаганду, опанувати українською пролетарською культурою, розгорнути роботу по інтернаціональному вихованню”. На виконання даної постанови було накреслено такі конкретні заходи:

1. Прикріпити окремі великі виробництва (ІПЗ, завод “Метал” і М’ясокомбінат, Кутузівку та колгоспи (комуни “Благоевка” та ім. Леніна) до окремих виробництв і сільрад підшефного району.
2. Прикріпити окремі установи міської ради до споріднених по роботі установ на Далекому Сході.
3. Прикріпити окремі вищі учбові заклади (ІСВ, Інститут сільського господарства та зоотехнікум) до відповідних учбових закладів Чернігівського району Далекого Сходу.

Усі вказані організації, які були зобов’язані взяти шефство над аналогічними заводами, установами, колгоспами Далекого Сходу, повинні були скласти конкретні плани роботи на основі матеріалів делегації з Полтавщини, яка мала виїхати до Чернігівського району для вивчення економічного, культурного, соціального і побутового стану українців.

Для здійснення шефської допомоги були вироблені такі форми діяльності:

1. Надсилати буксирну бригаду по окремих ділянках роботи для підшефного району не менше одного разу на рік.
2. Сприяти обміну досвідом роботи.
3. Систематично практикувати листування.
4. Систематично висвітлювати шефську роботу в місцевій періодичній пресі та надсилати газети до підшефного району⁶².

Дніпропетровська міська рада, яка взяла шефство над

Калінінським районом, повинна була, згідно плану, надати допомогу в організації: політосвітньої роботи на селі; українізації району й обслуговуванні українського населення рідною мовою; масової роботи сільрад та їх секцій; депутатських груп по селах; підготовки та підвищення кваліфікації кадрів активу сільрад; системи інформації про роботу сільрад; підготовки кадрів для колгоспів, політехнізації й навчання в школі і лікнепі⁶²¹.

Однією з найрозповсюджених форм була передача української літератури. Цей пункт був записаний у планах усіх рад. Так, Сумська міська рада для Іванівського району Далекого Сходу на 1932 р. передплатила 15 примірників місцевої газети “Плуг і молот”. Київська міська рада в січні 1932 р. планувала відкрити в Спаську бібліотеку, до якої мала придбати твори Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Володимира Винниченка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Івана Франка, Панаса Мирного, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, а також твори сучасних українських письменників, підручники, російсько-українські словники та ін.⁶²²

Значну роль у розповсюдженні української книги відіграло Державне Видавництво України. Укркнигоцентр у таємному листі до ВУЦВК у жовтні 1931 р. звітував, що лише протягом червня – вересня 1931 р. до Далекосхідного краю було відправлено 5299 назв української книжки, що склали 274720 примірників на загальну суму 101050 карбованців. Протягом четвертого кварталу 1931 р. передбачалось завезти у цей регіон літературу на суму 40 тис. карбованців. Планувалось відкрити на Далекому Сході 16 українських відділів.

ДВУ відкрило в Україні бібліографічно-книгарську комісію для відбору асортименту української літератури для Далекого Сходу. Надсилалися бібліографічно-рекомендаційні списки та рекламний матеріал для пропаганди української книги. Для більш інтенсивного просування

української літератури у цьому регіоні планувалось в жовтні 1931 р. направити уповноваженого з зразками української літератури і бригаду – в складі інструктора Укркнигоцентру та 2 українських письменників – для обстеження стану обслуговування українського населення та для практичної допомоги місцевим організаціям з обслуговування української книги⁶²³.

Шефи, згідно навіть попередніх планів (детальні плани передбачалось подати до ВУЦВК лише після обстеження підшефних районів), мали намір надати досить таки значну допомогу своїм землякам на Далекому Сході. Про це свідчить аналіз планів всіх дев'яти міських рад України. На жаль, швидке згортання українізації не дало змоги отримати відповідь, яким чином і наскільки ці грандіозні плани могли бути втілені в життя.

На травневому 1931 року засіданні секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету України йшла мова про налагодження зв'язку з українцями в Казахстані і надання їм шефської допомоги. Було виділено десять районів, над якими планувалось взяти шефство. У зв'язку з цим вважалось за необхідне:

– Звернутися до ЦВК Казахстану з пропозицією відрядити до УСРР на один рік одного відповідального робітника-українця для практичної участі в роботі апарату ВУЦВК з тим, щоб здобутий в УСРР досвід у галузі радянського будівництва перенести до Казахстану. Поряд з цим направити протягом місяця з України до Казахстану для практичної роботи і допомоги в радянському будівництві в українських районах на один рік інструктора, а також вивчити стан роботи, подати до ВУЦВК конкретні пропозиції щодо практичної допомоги з боку уряду УСРР, зокрема, визначивши на місці разом з ЦВК КАСРР об'єкти для практичного здійснення шефства. Відрядити протягом 1931 року (не пізніше серпня) до Казахстану змішану бригаду з представників центральних установ для ознайом-

лення зі станом радянського будівництва в районах, де компактно живуть українці, й практичної допомоги та інструктуванню сільрад протягом 1–2 місяців. Для відряджень були виділені і відповідні кошти. Так, наприклад, на придбання необхідної агітаційної літератури для підшефних (про досягнення в Україні у різних галузях народного господарства, про суцільну колективізацію, ліквідацію куркульства та ін.) було виділено 1500 крб. Передбачалось забезпечити надалі регулярний обмін з ЦВК Казахстану всіма матеріалами: літературою, пресою, офіційними виданнями, програмами курсів підготовки і перепідготовки кадрів у галузі радянського будівництва.

У зв'язку з проханням Сталінського районного виконавчого комітету Казахстану взяти шефство над ним сектору будівництва доручалось підібрати один з промислових районів України і разом намітити конкретні форми допомоги Сталінському району.

Народні комісаріати і центральні установи України протягом місяця мали розробити конкретні форми допомоги українським національним районам Казахстану і виділити спеціалістів-добровольців для роботи в українських районах Казахстану.

Щоб допомогти ЦВК Казахстану у комплектуванні кадрів райвиконкомів і сільрад (головами та секретарями) в районах, більшість населення яких склали українці, сектор кадрів радянського будівництва ВУЦВК планував включити до загального плану заочну підготовку та перепідготовку всіх голів та секторів РВК та сільрад районів (за кошти Президії ВУЦВК), передбачивши в плані на 1932 рік підготовку та перепідготовку не менше п'яти українців з КАСРР на курсах, що проводяться в УСРР⁶²⁴.

Одеська область, яка взяла шефство над Федорівським і Атбулатським районами, де українці склали відповідно 90 і 80 відсотків населення, планувала перенести до цих районів досвід роботи радянського апарату, зокрема низових

організацій: сільрад, депутатських груп та ін. Робота Одеської області з підшефними районами була схвалена на засіданні ВУЦВК 13 липня 1932 р., де йшла мова про стан шефської роботи над українськими районами Казахстану. Важливим етапом у шефській роботі була відправка бригади (1–2 особи) на 2–3 місяці у підшефні райони для практичної роботи та допомоги районним виконавчим комітетам в розгортанні організаційно-масової роботи сільських рад. Подібні групи планувалось направляти регулярно⁶²⁵.

1932 р. інструктор районного виконавчого комітету Федорівського району Казахстану Коптева приїхала до України на запрошення Одеської області і на засіданні ВУЦВК 13 липня 1932 р. розповіла про стан і проведення українізації. В Казахстані, сказала вона, 32 райони, де українці складають 60–80 відсотків населення. Справа з українізацією розпочалася фактично в 1931 р. і просувається дуже повільно. В районному центрі українською мовою володіють лише дві особи. З 56 шкіл 44 проводять навчання українською мовою. Обком партії та облвиконком прийняли постанову про переведення викладання в педагогічному технікумі на українську мову.

Нам дуже важко проводити українізацію, бо немає кому керувати цією справою. Коли ми отримали лист, що Україна взяла над нами шефство, скликали нараду, запросили до себе керівників установ і вирішили направити до вас одного з членів президії районного виконавчого комітету для того, щоб познайомитися з роботою і перенести ваш досвід. Працювати важко. Але є велике бажання працювати. Відсутність кадрів відчувається на кожному кроку. У нас є зв'язок з депутатськими групами, але організовано тільки нещодавно і не по всіх сільрадах. Депутатські групи працюють дуже погано⁶²⁶.

Для посилення культурного обслуговування українців Казахстану Наркомат освіти України на 1931 рік виділив для них 150 місць у вищих і середніх спеціальних учбових

зкладах Києва, Харкова, Чернігова, Кременчуга, Одеси, Дніпропетровська, Луганська, Запоріжжя, Полтави, Ніжина та інших міст України за таким розподілом: в технікумах – 73 (педагогічних – 40; комуністичної освіти – 13, художньо-музикально-театральних – 20), в інститутах – 77 (педагогічних – 50, комуністичної освіти – 7, художніх – 20). У постанові вказувалось, що всі відряджені українці з Казахстану, які будуть прийняті, забезпечуються стипендіями і гуртожитками за рахунок української держави, переїзд – за рахунок Казахстану. Поряд з цим для посилення роботи серед української громади Казахстану було направлено 145 випускників: з інститутів – 95 чол., технікумів – 50⁶²⁷. Всього за період з кінця 20-х рр. до середини 1932 р. з України лише до Казахстану було відправлено 250 випускників вищих і середніх учбових закладів; понад 250 місць було виділено для українців Казахстану у вищих і середніх учбових закладах України; ряд наукових і учбових установ України були прикріплені до відповідних установ Казахстану. Але і такі заходи не могли задовольнити потреби у кадрах. Так, наприклад, лише 1931 р. дефіцит вчителів в українських початкових школах складав 2838 чол., у школах-семирічках – 643⁶²⁸. З України до Казахстану було відправлено велику кількість українських підручників, художньої літератури, преси та інших матеріалів українською мовою. У Державній бібліотеці Казахстану був створений відділ “Україніка”, який комплектувався завдяки поставкам з України. Сюди надходив обов’язковий примірник всієї друкованої продукції з республіки. Одночасно була направлена велика партія видань минулих років. При центральній книгарні був відкритий відділ Державного видавництва України⁶²⁹.

Щоденно працювала бібліотека у будинку української культури у м.Воронежі. Передплачували українські газети, журнали, виписували книги, що видавались в Україні. Щоб мати більш тісні контакти з Україною, управа будинку

звернулись до М.Скрипника з проханням, щоб очолюваний ним наркомат взяв шефство над бібліотекою. Через кілька місяців надійшов великий пакунок літератури і лист з секретаріату ВУЦВК, у якому повідомлялось про шефство. Олександр Зозуля, який у той час був інспектором українізації в Центральній-Черноземній області, згадував, що цей факт позитивно вплинув на відвідувачів. З подібним проханням напередодні місячника огляду української книги воронежці звернулись до письменників в УСРР. На прохання відповіли лише О.Вишня, П.Панч, О.Слісаренко, В.Підмогильний. Вони надіслали свої книги з автографами, які “зробили велику пропаганду”.

У Воронежі працювала українська книгарня. Вона мала великий асортимент літератури. Тут можна було знайти ту літературу, яка була заборонена в Україні⁶³⁰. Пояснювалось це тим, що книгарня отримувала усі видання українських видавництв, водночас не отримуючи списків забороненої літератури, бо такі списки розсилались лише по Україні. Подібний стан речей був і у багатьох інших регіонах СРСР, де існували українські книгарні, бібліотеки.

Партійні, радянські, культурні, освітні і наукові установи приймали конкретні заходи по наданні допомоги українцям в СРСР. Так, наприклад, партійний колектив київського Інституту народної освіти 27 листопада 1931 р. прийняв рішення про відкомандирування на Далекий Схід “активних, ідеологічно витриманих комсомольців”⁶³¹. У фондах Комісаріату освіти України Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у м. Києві знаходиться багато матеріалів про мобілізацію українських кадрів для роботи в українських районах СРСР. У ці роки кампанія допомоги набула великих розмірів. Молоді спеціалісти з України вірили, що своєю працею вони зможуть внести посильний вклад у справу розбудови і збереження української культури, освіти поза УСРР. Ось що писав у своїй заяві молодий викладач М.Бабинцев 28 серпня

1931 р.: “Довідавшись про потребу в наукових робітниках для педагогічної роботи в агро-педагогічному інституті на Далекому Сході, я об’являю себе мобілізованим для поїздки на роботу до м.Благовещенська доцентом катедри України на два роки. Цій роботі, як молодий науковий робітник, я надаю великого історичного значення”⁶³². В 1931 р. на Далекий Схід було направлено 300 вчителів⁶³³. Наркомздрав України у своїх пропозиціях, розроблених у травні 1931 р. щодо надання шефської допомоги українському населенню Казахстану, ухвалив з випуску 1931 року з вищих учбових медичних закладів направити на роботу до українських районів Казахстану 3 лікарів, 5 лікпомів, 3 акушерів; надати українцям Казахстану по два місяці в медичному інституті і аспірантурі інституту; вивчити стан і необхідність медичної допомоги українському населенню краю (разом з Наркомздравом Казахстану); регулярно надсилати в українські райони медичну літературу⁶³⁴.

Була ще одна причина, що змушувала українських спеціалістів залишати Україну, але про неї у той час не прийнято було говорити: матеріальна скрута української інтелігенції. Так, лише 1932 року до Середньої Азії, Північного Кавказу, Центрально-Чорноземних областей виїхало з України 5 тис. вчителів⁶³⁵.

Шефською роботою були охоплені і школярі. Широкого розголосу набула кампанія, ініціатором якої виступила піонерська організація однієї з шкіл України, у відправці ешелону різного обладнання, української літератури, підручників, преси і т. д. для українських школярів Казахстану. Фактично у підготовці цього ешелону взяли участь не лише школярі, але і дорослі. Це питання розглядалось навіть на засіданні секретаріату ВУЦВК у травні 1931 р., де ініціатива піонерів була схвалена. У зв’язку з цим секретаріат ВУЦВК зобов’язав наркомати освіти, шляхів, у дводенний термін накреслити заходи, які б “цілковито забезпечили вчасну організацію і відправку

ешелону до Казахстану". Вони мали забезпечити технічні станції, майстерні та робітничі кімнати відповідним обладнанням, як-то верстати, тиски та ін.; розгорнути роз'яснювальну роботу щодо значення даної кампанії, мобілізувавши всі організації та громадськість на допомогу в організації ешелону і забезпечити його вчасну доставку у Казахстан. Вищеназвані наркомати були зобов'язані виділити кошти для проведення цієї роботи. ВУЦВК виділив 5000 карбованців на проведення даних заходів. Одноразово планувалось направити наукову експедицію. Дана кампанія мала послужити першим кроком на шляху закріплення інтернаціональної шефської роботи піонерських організацій України.

В ешелоні знаходились 4 дитячі технічні станції, 26 майстерень, 26 робітничих кімнат (з необхідною кількістю станків, верстатів, іншого обладнання для майстерень, кімнат і т. д.), 20 радіоприймачів, 5 кінопересувних установок, 5 комплектів дитячих фільмів і, звичайно, українська художня література, підручники, журнали, газети та ін. Ешелон планувалось відправити у червні з тим, щоб він прибув у Казахстан у річницю Конституції СРСР. Головне, що це мала бути не разова кампанія. Планувалось цим заходом розпочати довготривалу і всебічну допомогу в економічному і культурному будівництві українцям Казахстану, зокрема школярів України українським школярам Казахстану⁶³⁶.

У цей час практикується підписання двосторонніх домовленостей між республіками, що були направлені на розвиток українізації, у районах, де більшість склали українці. Так, 15 січня 1931 р. був підписаний договір між Наркоматами освіти України і Казахстану, 7 липня 1931 р. – України і Киргизстану. Уряди Казахстану і Киргизстану зобов'язались посилити роботу по культурному обслуговуванню українських мас, а уряд України – надати допомогу в кадрах і літературі⁶³⁷.

Набуває поширення проведення днів української культури в інших республіках. 1928 року, наприклад, відбулася зустріч російських і українських письменників у Москві. На прийомі у Сталіна йшла мова, зокрема, про культурне обслуговування українського населення в РСФРР. 1929 року у Москві був проведений тиждень української літератури. 1931 року протягом двох місяців бригада українських діячів побувала в шести районах Далекого Сходу – Іманському, Спаському, Ханькайському, Чернігівському, Олександрівському, Благовещенському. Вони розповіли своїм землякам про події в Україні, а також познайомилися з станом національно-культурного і господарського будівництва в українських районах.

Протягом місяця, з 3 листопада по 9 грудня 1931 року, був проведений місячник української культури в Казахстані. Колектив українського робітничо-селянського театру ім. Тараса Шевченка виступав перед громадськістю республіки. На його виставах, а їх було понад тридцять, були присутні не лише українці, але і представники інших національностей. Театр розпочав гастролі в Алма-Аті. Українські аматори виступали перед робітниками, селянами, червоноармійцями, представниками науки і культури. Як писала у ці дні казахська газета “Степная правда”, здійснюючи на ділі культурне шефство над українцями в Казахстані, уряд України направив один із найкращих українських театрів, виступи якого мали великий інтерес у населення. Уряд Казахстану нагородив колектив театру ім. Тараса Шевченка Червоним прапором республіки⁶³⁸.

Попри усі труднощі уряд УСРР надавав допомогу своїм колишнім співвітчизникам, які жили на теренах СРСР поза межами рідної землі. Звичайно, допомога була далеко не таких розмірів, як того потребувало життя. Але у досягненнях на культурно-освітній ниві була і частка України. Ось що писала газета “Соціалістична перебудова”. “Усі ці успіхи стали можливими лише внаслідок величезної

допомоги, одержаної від трудящих Радянської України, які шефствують над українськими районами. Цю допомогу край дістає у вигляді надсилання з України кваліфікованих кадрів, літератури⁶³⁹. Не варто переоцінювати офіційну допомогу УСРР, але не можна її і недооцінювати, як також і ентузіазм багатьох українців, які виїздили у найдальші куточки СРСР, де компактно жили українці, щоб допомогти їм. Безперечно, без такої допомоги успіхи у розгортанні українізації поза УСРР були б набагато скромнішими.

* * *

З другої половини 20-х рр. майже в усіх регіонах СРСР, де проживала значна кількість українців, відчуваються більші чи менші успіхи у проведенні українізації. 1926 р. в українському часопису “Тризуб”, що видавався у Парижі, була надрукована стаття Симона Петлюри “Українізація на Кубані та Північному Кавказі”. У ній автор, якого не можна запідозрити у симпатіях до радянської влади, констатує певні позитивні зрушення у культурно-освітній сфері серед українців даного регіону. Український педагогічний технікум, що постав на місці колишніх українських педагогічних курсів у станиці Полтавській за чотири роки став, за твердженням С.Петлюри, “розсадником української культури” на Кубані і відіграв неабияку роль у дальшому рухові за українізацію шкільництва на цій землі, стверджує автор. Крім технікуму в станиці Полтавській функціонує український відділ при Кубробфакові і два українських курси при Кубанському педагогічному інституті в Краснодарі. Викладається українознавство в кількох десятках шкіл з російською викладовою мовою. Є близько 200 українських трудшкіл і кілька українських ліквідаційних пунктів по боротьбі з неписьменністю⁶⁴⁰.

В 1931 р. на Кубані діяло понад тисячу українських шкіл, 16 педагогічних технікумів, північнокавказький педагогічний інститут ім. М.Скрипника, курси підвищення

кваліфікації вчителів у галузі української мови, виходило 20 українських газет, велика кількість українських книжок, функціонувала українська мова в офіційних державних і партійних документах⁶⁴¹.

1923 р. в Москві було засновано Спілку пролетарських письменників Російської Федерації СІМ (Село і Місто), 1925 р. – відкрито видавництво “СІМ”. Дана спілка мала свої філії. Так, 1924 р. в станиці Полтавській було створено Кубанську філію СІМ (1925 р. її центр був перенесений у м. Краснодар). Кубфільсім об’єднав навколо себе найкращі сили творчої молоді міста і села. На Кубані у цей час нараховувалось близько 150 українських письменників. Вони видавали рукописний журнал “Хвилі Кубані”. Їх твори друкувалися не лише у місцевій пресі, але і у центральних виданнях в УСРР. Слід відзначити статті Н.Щербини, С.Баклаженка, Ю.Литовченка та ін. Крім того, Кубфільсім проводив велику культурну, виховну і організаційну роботу не лише серед починаючих українських літераторів, але і серед українського загалу. Літературні вечори і диспути були проведені у Полтавській, Стаблівській, Іванівській та інших станицях, а також у м. Краснодарі і навіть у Москві⁶⁴².

Про успіхи у видавничій справі на Північному Кавказі розповів на засіданні колеги Наркомосвіти УСРР 7 грудня 1930 року представник УСРР Крайової Ради на Північному Кавказі Федір Чапала. Він же був редактором “Червоної газети” – органу Північно-Кавказького крайкому ВКП(б). У 1930 р. видавництво Північного Кавказу видало 12 назв праць, а філія Центрального видавництва протягом року – 659 аркушів тиражем 2416 тис. В роботі перебували 8 назв робіт загальним тиражем 115 тис. примірників, друкується 7 назв з художньої літератури⁶⁴³. Протягом 1931 року у видавництві Північного Кавказу було видано 149 назв українських книг і брошур загальним тиражем 968 тис. примірників. 1932 р. планувалось видати 600 назв тиражем 4800 тис. примірників. Поряд з цим видавництво “Північний

Кавказ” 1931 року видало низку підручників для українських шкіл, у яких широко була представлена і творчість північнокавказьких українських письменників⁶⁴⁴. Було заплановано видавати ще 9 українських часописів крім крайової “Червоної газети”, яка виходила двічі на тиждень протягом 1926–1932 рр. у Ростові-на-Дону, а також три журнали: літературний, науково-педагогічний і політично-громадський⁶⁴⁵. 1927–1929 рр. у Краснодарі видавали український громадсько-педагогічний журнал “Новим шляхом”. У червні 1931 р. в Ростові-на-Дону відбулася перша крайова конференція українських письменників Північного Кавказу.

Ці успіхи у видавничій справі були досягнуті попри величезні труднощі. Причину останніх уже згадуваний нами С.Баклаженко бачив у відсутності центру, який би об’єднав всю цю роботу, і потрібного фонду. Українську видавничу роботу здійснювали різні видавництва, іноді цілком випадкові, через що авторам доводилося зазнавати багато митарств. Інколи вони ведуть “так довго, злочинно довго, якісь свої “комерційні” розмови, зв’язані з друком”, що навіть потрібні підручники не виходять своєчасно з друку, а робота видавничих органів “межує з злочином і повинна потягти за собою певне слідство”. Так охарактеризував видавничу роботу журнал “Новий шлях”⁶⁴⁶.

Згідно даних завідувача Північно-Кавказького крайового відділу народної освіти, на кінець 1932 р. на Північному Кавказі діяло 1609 шкіл I ступеня, у яких викладали 558 вчителів і навчалось 221463 учні, 259 шкіл II ступеня (552 вчителів, 42148 учнів), 12 педагогічних технікумів, короткотермінові педагогічні курси і сітка політпросвітних установ⁶⁴⁷.

У Казахстані було українізовано понад 300 шкіл, 20 ШКМ, 3 педагогічні технікуми, один вечірній робітничий факультет. До 1.І.1933 р. планувалось додатково організувати четвертий український педагогічний технікум, який

уряд України зобов'язався забезпечити українськими кадрами, але він так і не був відкритий.

В 1931 р. в Казахстані були проведені курси підготовки і перепідготовки українських вчителів. При допомозі уряду України було повністю українізовано одну газету, в Алма-Аті виходила щоденна крайова радіогазета українською мовою⁶⁴⁸.

Здавалось, що робота по українізації розгортається. Та 14 грудня 1932 р. з'являється вже згадувана Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях. Це був початок офіційного наступу саме на українізацію. У цій постанові, зокрема, наголошувалось, що українізація майже половини районів Північного Кавказу не впливала із культурних потреб та інтересів населення і була охарактеризована як легковажна і не більшовицька. Українізація школи й преси, зазначалося у постанові, проводилась при повній відсутності контролю з боку крайових органів, що дало можливість ворогам радянської влади, як-то кулакам, офіцерам, реемігрантам, учасникам Кубанської ради і т. д. – легально організовувати супротив заходам і завданням радянської влади. Були у цій постанові вказані і конкретні шляхи боротьби з цим “злом”:

– Виселити в найкоротший термін в північні області СРСР із станиці Полтавської, як найбільш контрреволюційної, всіх жителів, крім дійсно відданих радянській владі, не замішаних у саботажі хлібозаготовок і заселити цю станицю сумлінними колгоспниками-червоноармійцям з інших районів.

– Негайно перевести на Північному Кавказі усе діловодство радянських і кооперативних органів в “українізованих” районах, а також усі газети, журнали на російську мову як більш зрозумілу для кубанців. До осені підготувати і перевести викладання в школах на російську мову⁶⁴⁹. Ця постанова стала керівництвом до дії по ліквідації українці-

зації не лише на Північному Кавказі, але й усіх інших регіонах СРСР, де компактно проживали українці.

Це була перша постанова, яка поклала початок згортанню політики коренізації, скасуванню рішень XII з'їзду ВКП(б) та інших постанов партії і уряду. Фактично під прикриттям хлібозаготівлі почався наступ на українізацію, і не просто наступ, а знищення.

15 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б), Раднарком СРСР прийняли директиву про припинення українізації, де рішуче було засуджено виступи і пропозиції про українізацію цілого ряду районів СРСР (наприклад, в Далекосхіднім краї, Казахстані, Середній Азії, Центральній-Чорноземній області і т. д.). Подібні виступи, зазначалось у директиві, вигідні тільки буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України, проникають у новоукраїнізовані райони і там ведуть ворожу діяльність. У зв'язку з цим у вищезазначених районах вимагалось негайно призупинити подальшу українізацію, перевести усі українізовані газети, книги, видання на російську мову і до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл на викладання російською мовою⁶⁵⁰. Коротко, конкретно і зрозуміло. Не знадобилося жодних пояснень і додаткових інструкцій. Цікавий факт. 15 грудня 1932 р. член колегії Наркомату освіти КАСРР Горб, ще не знаючи про вищезазвану постанову, направив лист до заступника наркома освіти України з проханням направити у Казахстан українських спеціалістів. 20 грудня тому ж адресату він терміново направляє телеграму протилежного змісту: "Відкомандирування працівників до Казахстану прошу відмінити". А 21 грудня у Києві на цій телеграмі стояла резолюція: "Припинити відрядження вчителів"⁶⁵¹. Сам же Горб був відкликаний до Києва, де його невдовзі арештовують як члена українського воєнного об'єднання.

Рішення щодо припинення українізації швидко втілювались в життя. Широкою хвилею прокотилися масові

арешти організаторів, прихильників українізації уже після перших постанов. Інспектор по українізації в Центрально-Чорноземній області Олександр Зозуля згадував, що 29 грудня до обкому партії і облвиконкому надійшла з Москви телеграма “Украинизацию отменить, аппарат распустишь. Указания почтой. И. Сталин, В. Молотов”. Після цієї короткої, але досить чіткої настанови протягом тижня усі українські організації, товариства, школи, клуби, читальні, гуртки художньої самодіяльності перестали існувати. В українських районах почалися арешти. “Враження було таке, що українізацію дозволено, щоб виявити українських патріотів та ізолювати їх від широких мас”⁶⁵², робить висновок О.Зозуля.

У серпні 1933 р. в Краснодарі проходив судовий процес над “контрреволюційною” організацією “Союз Кубані й України” (викритий на початку січня 1933 р., як тільки-но з’явилися перші постанови про припинення українізації. – Авт.). А одним із керівників цієї ворожої організації був не хто інший як професор Іван Васильович Шаля, який вніс значний вклад у розвиток українознавства у своєму регіоні. 22 серпня 1933 р. його було засуджено на десять років ув’язнення, 25 листопада 1937 р. без додаткового розслідування, згідно матеріалів кримінальної справи 1933 р., – засуджено до страти. Реабілітований Іван Шаля був 1960 року.

Серед активних діячів “Союзу” були: Петро Васильович Гребінник (уродженець м. Луганська, 1899 р.) – літературознавець, доцент, викладач української мови в Краснодарському педагогічному інституті, автор кількох підручників з української мови і літератури для кубанських шкіл. 22 серпня 1933 р. був засуджений на вісім років. Реабілітований 1960 р. Дата смерті невідома. Тихон Григорович Строкун (уродженець станиці Новопашківської, 1902 р.) – український поет, прозаїк, сількор, робкор, викладач російської мови і літератури, української мови в

Краснодарському педагогічному інституті. 1 серпня 1938 р. засуджений до десяти років. Повністю відбув термін ув'язнення, де написав книгу нарисів про будівництво Біломорсько-Балтійського каналу. Після повернення в Краснодар працював шкільним бібліотекарем, писав повісті, переважна частина яких не була опублікована. “За незадоволення відміною українізації” 16 грудня 1937 р. був засуджений до чотирьох років ув'язнення Леонтій Іванович Гринь (уродженець станиці Канівської) – учитель станиці Канівської, член Української секції Краснодарської асоціації пролетарських письменників, аспірант кафедри педагогіки Краснодарського педагогічного інституту. 1947 р. він повернувся після заслання у свою рідну станицю. Один з небагатьох, який дожив до реабілітації 1961 року. Помер 1984 р.⁶⁵³. Ми навели лише кілька із багатьох прикладів.

Михайло Сала – викладач Краснодарського педагогічного інституту, який за підозрою у намірі приєднати Кубань до України відсидів у тюрмах і таборах 25 років, розповідав, що лише серед української інтелігенції Кубані було знищено півтори тисячі осіб. Винищувалась інтелектуальна потуга нації... Українська культура, яка почала підніматися з колін, знову силою диктатури зазнала приниження й занепаду⁶⁵⁴.

17 грудня 1932 р. виконком Північно-Кавказького краю прийняв постанову про депортацію всіх жителів станиці Полтавської (одноосібників і колгоспників), крім громадян, які довели свою відданість радянській владі у боротьбі з куркулем. Як тільки-но була прийнята постанова про виселення жителів станиці Полтавської, відразу почалася робота по вербуванню благонадійних у політичному відношенні червоноармійців і молодших командирів із селян. Причому у їх складі повинно було бути не менше 45% комуністів і 20% – комсомольців. Особливо наголошувалось, що вихідці з України і Північного Кавказу не можуть бути завербовані. І уже на кінець грудня 1932 р. в

станицю Полтавську було переселено 1500 червоноармійців, у квітні 1933 р. нараховувалось 2300 чол. Жителі станиці навіть благонадійні, які залишились, змушені були покинути своє господарство і переселитись у будинки депортованих односельчан, своє ж залишити для новоприбулих. А незабаром станиця Полтавська перестала існувати, вона була навіть перейменована на Червоноармійську. Станиця Уманська стала Ленінградською⁶⁵⁵. З 16 станиць Кубані виселили близько 200 000 жителів⁶⁵⁶.

У Самарській області ліквідували секцію українців-більшовиків при крайовому і обласному відділі національних меншин, закрили газету "Шлях до комунізму". Перестали існувати національний самодіяльний театр, хори, ансамблі. Усі школи області, де проводилось навчання українською мовою, було переведено на російську. З бібліотек вилучали літературу українською мовою. Так добросовісно виконували наказ про знищення усього українського, що 1994 р. в будинку культури під час проведення шевченківських свят у с. Малоросійському, що було засноване ще на початку ХХ ст. і де в 30-х роках був організований колгосп ім. Т.Шевченка, так і не вдалося знайти ні портрета, ні жодної книжки Кобзаря, хоч би російською мовою⁶⁵⁷. Вже 1935 р. було зроблено все, як влучно визначив дослідник історії українців в Росії Михайло Траф'як, щоб перефарбувати Зелений клин на червоний⁶⁵⁸. Тільки таким чином радянська влада остаточно змогла здобути перемогу над українізацією. Від українізації не залишилося жодного сліду.

Незважаючи на численні перешкоди, майже в усіх регіонах СРСР, де компактно проживали українці, успіхи в справі українізації були відчутні. На жаль, статистика часто завишала їх, були випадки, коли різні джерела давали різну інформацію, навіть офіційні видання. Але попри це, політика коренізації досягла певних позитивних результатів. Говорячи про українізацію в СРСР поза УСРР, треба мати

на увазі, що йде мова, головним чином, про культурно-освітню діяльність. Відкривались українські школи, технікуми, відділення в інститутах, бібліотеки, видавалась література, преса українською мовою, створювались аматорські художні колективи – були навіть спроби створити професійні театри в Москві і Ленінграді, почали проводити декади української культури в інших республіках, була запроваджена нова форма допомоги – шефська робота над українськими районами, селищами, підприємствами, навчальними закладами. Але і вона носила перш за все культурно-освітній характер. Що ж до українізації партійного і радянського апарату в населених пунктах, де українці складали більшість населення, то це був скоріше виняток. Успіхи українізації на теренах Радянського Союзу в місцях компактного поселення українців дійсно були вражаючими. І це незважаючи на те, що політика щодо останніх істотно відрізнялась від тієї, яка застосувалася щодо інших національних меншин. На жаль, не на користь українців. У багатьох регіонах українців взагалі не визнавали за національну меншину, а якщо і визнавали, то стверджували, що вони уже повністю русифіковані. Висновок же був один в обох випадках: робота серед українців – не потрібна. Значна частина радянського і партійного апарату дивилась на українізацію як на “явище випадкове, несерйозне, незаконне”. А головне – тимчасове. І лише після рішучих дій у “центрі”, на місцях було змінено акценти, але і тоді, в основному, не було приділено належної уваги українізації. Українізація розпочалася значно пізніше, ніж коренізація інших національностей, а закінчилася – раніше. Перша постанова ЦК ВКП(б) та РНК від 14 грудня 1932 р. була направлена на розгром саме українізації (виділено нами. – Авт.). Щодо культурно-освітнього розвитку інших національних меншин в СРСР мова не йшла. Постанова про згоргання коренізації, одним із напрямків якої була і українізація, була прийнята 1938 р. На той час,

навіть в густонаселених українцями регіонах поза УСРР, не існувало жодної національної школи, навіть не викладалась українська мова як предмет, перестали виходити газети і журнали і т.д., не кажучи уже про національні сільради чи райони, тисячі українців уже сиділи по тюрмах і таборах, а багатьох уже було страчено.

Успіхи у справі українізації поза межами УСРР стали можливими лише завдяки самовідданій, наполегливій праці українців. Ця робота вимагала величезного ентузіазму, значних коштів, а навіть і людських жертв. Головне, українізація йшла “знизу”, від українського населення, то не було насаджування “зверху”. Не зважаючи на трагічний фінал, це одна з яскравих сторінок у діяльності наших колишніх співвітчизників, які в силу різних причин змушені були залишати рідну землю. Події 20-х – початку 30-х років ХХ ст. засвідчили їх небайдужість до свого історичного минулого, бажання зберегти свою мову, культуру, звичаї, а значить своє українське походження. І цей факт однозначно стверджують як учасники тих подій, так і дослідники – вітчизняні й зарубіжні. Недаремно цей період охарактеризований “золотою добою”, “відродженням національного життя”, “українським ренесансом”.

5. Західна Україна й політика українізації в УСРР

Українізаційна політика радянського керівництва УСРР знайшла відгук і стала одним із важливих чинників суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях, що перебували під владою Польщі, Чехословаччини та Румунії. Власне, вона й запроваджувалась в радянській Україні з розрахунком не тільки на внутрішній, але й на зовнішній вжиток. Міжнародний аспект політики коренізації полягав у намаганні більшовиків привернути до неї увагу “націоналів” за межами СРСР, завоювати прихильність робітничо-селянських мас зарубіжних країн і цим приско-

рити там “антибуржуазні соціалістичні революції”. Об’єктом впливу мала бути передусім 10-мільйонна українська людність у сусідніх країнах.

Тактика використання національного фактора з метою послаблення сусідніх країн і комуністичної пропаганди не була новою в арсеналі більшовицьких зверхників. Ще в квітні 1919 р. тодішній голова Раднаркому УСРР Е.Квірінг у доповіді про завдання партії в окупованих Польщею українських землях наголошував, що “гасла руху повинні бути спрощені і неминуче пов’язані з національною свідомістю селянських мас : проти польського пана, за землю для українського селянина...”⁶⁵⁹. При цьому він радив задіяти в пропагандистській кампанії зарубіжні українські організації. На думку Квірінга, УСРР має стати культурним центром для окупованих районів Галичини, для чого необхідно створити “яке-небудь “Товариство для розповсюдження української культури серед українського населення, що мешкає за межами України” і залучати до роботи в ньому не тільки комуністів, але й лояльних до Радянської влади безпартійних”⁶⁶⁰.

Толерантна по відношенню української культури політика повинна була, як зазначалось в журналі “Комуніст”, мобілізувати проти польської шляхти селянство Правобережної України і Галичини, сформувати у нього переконання, що Радянська влада на Україні – його власна влада, а не накинута Москвою, а уряд України – істинно національний⁶⁶¹.

Після поразки у радянсько-польській війні і підписання Ризького миру сила власного прикладу стала єдиним засобом завоювання симпатій західних українців до УСРР. Виступаючи на VII Всеукраїнській партійній конференції 10 квітня 1923 р. при обговоренні доповіді М.Фрунзе “Національний момент у партійному і державному будівництві”, голова Раднаркому УСРР Х.Раковський підкреслив, що “за кордоном десятки тисяч українців дивляться на нас,

на кожен наш крок, тому в нашій країні ми повинні проводити національну політику, узгоджену з тією, яку ми проводимо за кордоном⁷⁶⁶². У травні цього ж року колишній повноважний представник УСРР у Польщі О.Шумський підготував доповідну записку на ім'я Раковського, Фрунзе, Квірінга під назвою “Тези нашої політики щодо окупованих Польщею і Румунією українських областей”, в якій пропонував підтримати ідею утворення Галицько-Волинської держави і український рух в Галичині за умови дотримання останнім орієнтації на Радянську Україну. Передбачалося також надання допомоги українській еміграції із згаданих областей, права політичного притулку та утворення на теренах УСРР центру української еміграції⁶⁶³.

Завдання перетворити підрадянську Україну у вірцеву республіку по вирішенню національного питання, мотивуючи її значення для народів Заходу, поставив Сталін на IV Нараді ЦК РКП(б)/ з відповідальними працівниками національних республік і областей (5-12 червня 1923 р.)⁶⁶⁴.

V Конгрес Комінтерну влітку 1924 р. підкреслив міжнародне значення українського питання і наголосив, що лише розв'язання національного питання в Радянській Україні вказує українським масам Західної України, Буковини, Бессарабії і Прикарпатської України єдино можливий шлях до визволення⁶⁶⁵.

Зовнішньополітична спрямованість українізаційного курсу була зрозумілою і рядовим комуністам. Так, під час відзначення дворічного ювілею українізації газети “Комуніст” на партійних зборах у Харкові один з виступаючих сказав: “У справі українізації наша партія виходить із високої політики. Дуже бажано приєднати до Радянського Союзу Галичину – зверху через це і натискають на українізацію...Не в ім'я культури якоїсь, а революції...”⁶⁶⁶.

Впровадження політики українізації в УСРР на тлі глибокого розчарування західних українців рішенням Ради Послів Антанти від 14 березня 1923 р. про визнання анексії

Польщею Східної Галичини, що поклато край сподіванням на можливість бодай видимості української державності на західних теренах, спричинилося до так званого радянофільства. Радянофільство (або советофільство) проявлялося у різних формах – “від ідеалістичного захоплення советскою Україною до советскої агентури включно”⁶⁶⁷. Воно посилювалось цілеспрямованою пропагандистською діяльністю Харкова, матеріальною допомогою радянофільським виданням, взаємними відвідинами діячів науки, культури і мистецтва, надсиланням українських книжок із УСРР в Західну Україну, тощо. Велику роботу у цьому напрямку проводили представники СРСР у Варшаві Ю.Коцюбинський і у Львові Г.Лапчинський. Західноукраїнських вчених і літераторів, що заходили у радянське консульство у Львові, як тоді говорили, “на ікру”, непримирени до радянофільства представники інтегрального націоналізму презирливо називали “ікроїдами”. Саме вони, на думку П.Мірчука, були головними пропагандистами радянофільства серед студентів.

Найбільше посилилися симпатії до Радянської України серед інтелігенції і студентів. Радянофільство набрало таких масштабів, що, як підкреслив М.Прокоп, “тільки велика вігальна сила українського народу в Західній Україні і сила української національної ідеї були причиною того, що в 20-х роках Західна Україна не впала жертвою більшої московської гри, а радянофільство частини тодішньої інтелігенції було відносно короткотривалим явищем”⁶⁶⁸.

Пильна увага до подій за Збручем була зумовлена також тим, що після визвольних змагань 1917-1920 років ідея соборності українських земель глибоко вкоренилася у свідомості західних українців і стала стрижневою у програмах західноукраїнських політичних партій.

Лідером неформленого радянофільського табору, на думку Петра Мірчука, був голова НТШ у Львові професор

Кирило Студинський. Щирими прихильниками Радянської України зарекомендували себе директор Українського національного музею у Львові І.Свенціцький, професори М.Лозинський, М.Возняк та інші. В серії статей та інтерв'ю, які було надруковано у багатьох українських часописах, К.Студинський та І.Свенціцький ділилися своїми враженнями про національно-культурне життя в УСРР, де вони перебували у наукових відрядженнях⁶⁶⁹. Студинський, запрошений на ювілей М.Грушевського, відвідав Київ, Харків. В інтерв'ю кореспонденту Українського телеграфного агентства він висловив переконання, що українізація не фікція, а реальний факт, що його так розумно і глибоко здійснює радянська влада⁶⁷⁰. Іларіон Свенціцький оцінював українізацію як “дійсно шлях до інтернаціоналізації ваги України, дійсно найбільший здобуток України. В СРСР, про який не мріяли навіть найбільш гарячі патріоти 1914 року, коли зривалися до війни з царською Росією”, вона є “в дійсності великим відродженням України”⁶⁷¹.

На ґрунті українізації значно поживалися наукові, культурні зв'язки, книгообмін між УСРР та Західною Україною. Ряд провідних вчених НТШ – Ст.Смаль-Стоцький, В.Гнатюк, К.Студинський, М.Возняк, Ф.Колесса, В.Щурат, І.Горбачевський, Ст.Дністрянський були обрані академіками ВУАН; членами НТШ, в свою чергу, стали 30 вчених з підрадянської України, з них дев'ять академіків. ВУАН не лише формально (за назвою), але й фактично набула всеукраїнського характеру⁶⁷².

Спричинені непом, певною лібералізацією суспільно-політичного життя та українізаційним курсом в УСРР, ці процеси сприяли, в свою чергу, національно-культурним перетворенням в Наддніпрянщині. Але найбільш вагомим результатом зворотнього впливу Західної України на підрадянську була безпосередня участь галицької інтелігенції у проведенні національної політики на її теренах.

Еміграція до УСРР всіляко заохочувалась радянським

керівництвом. Крім щирого прагнення віддати власні сили й уміння справі національно-культурного відродження українського народу, додатковими стимулами для західно-української інтелігенції була можливість дістати роботу за фахом, поправити своє матеріальне становище. Разом з тими, хто опинився в Наддніпрянській Україні ще за часів імперіалістичної війни, кількість західноукраїнських емігрантів в УСРР налічувала на початок 30-х років понад 50 тисяч осіб⁶⁷³.

Виняткову роль у запрошенні та працевлаштуванні вихідців із Західної України відіграв М.Скрипник. Для проведення українізації, якою він опікувався, катастрофічно не вистачало освічених, кваліфікованих кадрів. Зрозуміло, що за обставин, коли українізаційний курс в Радянській Україні висував на перший план обов'язкову (під загрозою звільнення) вимогу – вільне володіння і обов'язкове вживання української мови службовцями на державних посадах, закордонна галицька інтелігенція, яка прибувала до УСРР і для котрої українська мова була не лише рідною, але й мовою повсякденного вжитку, мала істотні переваги перед місцевою російською чи зросійщеною (хоча і українського походження) інтелігенцією⁶⁷⁴.

Підтримка М.Скрипником галичан була використана як один з аргументів в огульних обвинуваченнях його на листопадовому (1933р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. У своїй промові на пленумі П.Постишев заявив: “М.Скрипник висував на відповідальну роботу баданів, яворських та іншу контрреволюційну наволоч; тягнув у партію Лозинського – члена УВО, вимагав прийняти в партію Курбаса; вимагав завозу на Україну 1500 вчителів з Західної України, яких готував надіслати до нас міжнародний імперіалізм”⁶⁷⁵.

Галичани-емігранти нелегко, з труднощами інтегрувались в радянське суспільство. Причиною тому були не тільки недовір'я з боку партійно-радянського керівництва,

побутова непорядкованість*. Як влучно зауважив І.Лисяк-Рудницький, уродженцем західних земель нелегко давалося пізнання такого явища, що зветься “українським радянством”, перенесення галицьких взаємин на відмінні наддніпрянські умови⁶⁷⁶.

Не завжди прихильно зустрічали емігрантів і їх нові колеги по роботі. Підсумовуючи свої враження від перших років перебування в Радянській Україні, відомий географ професор С.Рудницький писав, що попри непогане матеріальне забезпечення себе і родини, “підтримку маю тільки у верхових кругах більшовицької партії”, натомість “у російської професури, як і в української інтелігенції маю майже своїх ворогів. Одні й другі не прощають мені лояльного ставлення до більшовиків, крім того, росіяни не люблять мене “как немца” і “украинизатора”, українці – як галичанина і протипетлюрівця...”⁶⁷⁷. Аналогічні враження склалися й у Михайла Лозинського. Він скаржився, що “старша руська публіка ставиться до них (галичан) вороже – як до більшовицького знаряддя для українізації; старші українці – як до “більшовицьких наймитів”, а партійці й актив вважають за щось окреме від себе”⁶⁷⁸.

Незважаючи на труднощі, галичани активно включилися в творчу працю на ниві освіти, науки, мистецтва (переважно галицьким був тоді найвідоміший акторський

* Представники інтелектуальної еліти, що приїжджали до Радянської України на запрошення влади, не мали проблем з житлом та роботою. Але значній частині емігрантів довелося долати великі перешкоди. Анонімний кореспондент з Харкова повідомляв у своєму листі до редакції журналу “Тризуб”: “Є чимало тепер на Советській Україні галичан. Дехто з них їхав з надією на золоті гори. Але тепер кожний мріє, як би за Збруч перебраться, особливо у кого є дома рідня і якась майно. Головне діло – безробіття. А самою “советською владою не наїсися” / Тризуб. – 1925. – Ч.7. – С.26/.

колектив України – Державний драматичний театр “Березіль” на чолі з Л.Курбасом), літератури (спілка письменників “Західна Україна” об’єднувала понад 50 літераторів і художників, уродженців Західної України). Багато галичан стали державними службовцями, інженерами, лікарями, тощо.

Слід зазначити, що попри діяльність у сфері національно-культурного життя, сама присутність вихідців з Галичини в Радянській Україні, спілкування з наддніпрянцями сприяли формуванню у останніх ідеї соборності України. Натомість наддніпрянці “дещо розхолоджували галичан у сліпій вірі, маючи солідний стаж підсоветського існування і розуміючи глибше суть советського режиму”⁶⁷⁹.

Еміграція з Галичини і участь галичан у національно-культурному житті УСРР продовжувалась до початку 30-х років, коли на зміну українізації прийшла контрукраїнізація.

Політика українізації не могла не вплинути і на організоване політичне середовище в Західній Україні. Після 1923 р. партійна система в Східній Галичині вступила в смугу глибокої кризи, і всі політичні партії і групи, намагаючись модифікувати свою ідеологію до нових внутрішньополітичних та міжнародних обставин, змушені були визначитись у своєму ставленні до Радянської України і започаткованого там українізаційного курсу.

Національна політика більшовиків в УСРР стала, як зазначалося в резолюції березневого об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У 1928 року, “основним брусом для перевірки керівництва КПЗУ”⁶⁸⁰. Комуністична партія Західної України, що діяла в Польщі нелегально, входила до складу Компартії Польщі і мала місце в Комінтерні, разом з керованою нею масовою легальною робітничо-селянською організацією “Сельроб” беззастережно підтримувала радянський комунізм. Досить зазначити, що партія мала свого представника в ЦК КП(б)У і отримувала значну фінансову допомогу з Харкова. Політика українізації і

спричинене нею радянофільство сприяли розширенню соціальної бази КПЗУ і росту її впливу серед робітничо-селянських мас Галичини.

Незважаючи на свій інтернаціональний склад, більшість КПЗУ на чолі з Васильковим, Турянським, Максимовичем солідаризувалася з націонал-комуністами в КП(б)У щодо суті, темпів та перспектив українізації. Саме на цьому ґрунті у 1927 році стався перший конфлікт між керівництвом КПЗУ та КП(б)У, що переріс у значну ідеологічну кампанію і призвів до розколу в КПЗУ.

Приводом для конфлікту стала критика О.Шумського і рішення лютнево-березневого пленуму ЦК КП(б)У про вибуття його в розпорядження ЦК ВКП(б) у Москву. Суть конфлікту між Шумським та Кагановичем і боротьби проти так званого “шумськізму” достатньо розкриті в історичній літературі. Після критики Наркомату освіти, очолюваного М.Шумським на Політбюро ЦК КП(б)У 2 лютого 1927 р., він подав заяву про звільнення з посади. На лютнево-березневому пленумі цього ж року вже йшлося про “націоналістичний ухил” Шумського, що виявився начебто в обстоюванні форсованих темпів українізації і підтримці “націоналістичних гасел” Хвильового. Ці звинувачення були безпідставні, на чому наголосив Шумський і роз’яснив справжні причини своєї відставки: “...тов. Каганович тут щось нерозбірливо говорив про якийсь мій ухил і мої помилки. Але що за ухил і чому і які помилки? Так це й залишилося вкритим мороком невідомості і секретом для партії. Але це ж треба було сказати, щоб партія могла подолати цей ухил і на виправленні цих помилок набути певного досвіду. Однак в тому-то й річ, розмови про мій ухил і мої помилки – лише пусті балачки і не тут криються причини мого відходу. Причина відходу – неспрацьованість з генеральним секретарем т. Кагановичем”⁶⁸¹.

Лютнево-березневий пленум ЦК КП(б)У ухвалив рішення задовольнити прохання Шумського. Але з окремою

думкою з цього приводу виступив представник Закордонного бюро допомоги КПЗУ, кандидат в члени ЦК КП(б)У К.А.Саврич (Максимович). Він відзначив правильність політичної лінії ЦК КП(б)У, зокрема у національному питанні, і заявив, що не бачить принципового розходження Шумського з лінією ЦК КП(б)У, і тому не згоден з рішенням про від'їзд Шумського з України⁶⁸². Здавалося б, на цьому можна було поставити крапку, адже Максимовича більше ніхто не підтримав. Але в умовах, коли в партії і політичному житті утверджувався принцип “одностайності”, цей виступ розцінювався як замах на єдність партійної лінії і за неписаними законами того часу вимагав рішучого осуду.

За ініціативою ЦК КП(б)У, а фактично Кагановича, Виконком Комінтерну провів 9–12 квітня 1927 р. спеціальний пленум ЦК КПЗУ у Гданську. З 12 членів і кандидатів в члени ЦК лише два підтримали проект резолюції представника Комінтерну Миколоса (псевдонім М.Скрипника) про помилковість виступу Максимовича і заяви Турянського на пленумі ВККІ 28 березня 1927 року в захист Шумського. “Що торкається виступу Максимовича на пленумі ЦК КП(б)У, – відзначалося в ухваленій більшістю голосів резолюції, – то пленум ЦК КПЗУ вважає його правильним та стверджує (як це відмічено у заяві т. Максимовича), що його ні в якому разі не можна розглядати, як непогодження з лінією ЦК КП(б)У в національному питанні”⁶⁸³. Одночасно пленум дав директиви обраній ЦК комісії до ВККІ, що мала погодити цю справу: “1. На основі доповіді і прочитаних тов. Миколосом матеріалів пленум ЦК КПЗУ не бачить націоналістичних збочень тов. Шумського. 2. Пленум ЦК КПЗУ вважає, що виступ тов. Максимовича на пленумі ЦК КП(б)У не порушує лінії в національній ділянці”⁶⁸⁴.

У своїх виступах члени ЦК відкидали звинувачення на адресу КПЗУ у тому, що вона не приділяє уваги критиці антирадянської політики “польської та української бур-

жуазії”, оскільки ця тема присутня у всіх документах партії останнього часу, зокрема в пропагандистських матеріалах та пресі, і спеціально обговорювалася на щойно закінченій VII конференції КПЗУ (5–7 квітня 1927 р.). Зокрема, у резолюції конференції засуджувалися “польський фашизм” і його “угодовський спільник” (мається на увазі УНДО – Авт.) за те, що вони у зв’язку з останніми переминами в радянському уряді “напускають дурман, начебто “під тиском Москви” в українізаційній політиці КП(б)У настає поворот. Однак, який дурман не видумували б ундівські ватажки для баламучення мас, то факт остається фактом, що всі ті “повороти” ЦК КП(б)У в національній політиці, будучи направлені в бік закріплення позицій соціалізму, б’ють по голові як російський, так і український націоналізм, а тим самим заздалегідь паралізують ундівські розрахунки на успіх їх планів реставрації унеерівської України”⁶⁸⁵. Конференція поставила завдання протиставити цькуванню УСРР “справжнє вияснювання тої великої, твердої роботи, що її проробляють працюючі Радянської України під проводом КП(б)У як в економічній, так і в культурній сфері”⁶⁸⁶.

Наступний пленум ЦК КПЗУ знову розглянув питання про виступ Максимовича, але й цього разу за пропозицію Комінтерну проголосували лише два учасника, а 13 утрималися. Більшість ЦК КПЗУ була підтримана і нарадою (1928 р.), що конституювала себе як VIII конференція КПЗУ. Одночасно там же, у Гданську, відбулась і нарада, скликана меншістю ЦК і конституїрована потім як IX пленум ЦК. Офіційна, тобто підтримана ЦК Компартії Польщі нарада прихильників меншості ЦК оголосила скликану більшістю VIII конференцію КПЗУ “самозваною” і заявила, що “васильківці” пройшли блискавичну еволюцію від комунізму до націоналізму” і ступають на шлях відкритої боротьби з СРСР і радянською владою. З посиланнями на рішення ЦК КПП нарада висловила за позбавлення

керівної групи КПЗУ - більшості прав членів партії. 18 лютого 1928 р. Виконком Комінтерну виключив керівників КПЗУ Васильківа, Турянського та їх прихильників з лав більшовицької партії і Комінтерну.

Одночасно набирала обертів машина цькування та шельмування більшості ЦК КПЗУ на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, партійних зборах, у радянській пресі⁶⁸⁷. Заява Максимовича на лютнево-березневому пленумі трансформувалась у націоналістичний ухил влітку того ж 1927 року, а в березні 1928 р., виступаючи на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, Каганович заявив, що Васильків, Турянський і їх прихильники стали “рупором польського фашизму” і “як найганебніше зрадили комуністичну партію Західної України, зрадили пролетарську революцію, зрадили Комуністичний Інтернаціонал”⁶⁸⁸.

Масштаби ідеологічної кампанії і “оргвисновки” щодо самого Шумського і ще більше – лідерів КПЗУ свідчать про більш глибокі розходження з керованим Кагановичем ЦК, ніж взаємна особиста неприязнь Шумського і Кагановича та стремління західноукраїнських комуністів відстояти свою точку зору. Суть цього конфлікту розкрив Васильків у статті “За правильний шлях нашої боротьби” у газеті “Наша правда” №1-2 за 1928 рік: “Практика керівничої групи КП(б)У на Україні, так і супроти КПЗУ, – писав він, – переконала нас, ... що боротьба проти Шумського це боротьба не проти особи, а проти цілого напрямку в КП(б)У, напрямку, який обстоює це, щоб від резолюцій у справі національної політики перейти до діла, щоб справедливо їх реалізувати”.

Висновок Васильківа фактично підтверджується резолюцією березневого об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У 1928 р. про розлам в КПЗУ, де прихильників Васильківа звинуватили у “в) зміні ленінської лінії в національному питанні “шумськізмом”, що є в дійсності виявом українського фашизму; г) об'єднанні зі всією фашистською буржуазією в поході проти національної

політики ВКП і КП(б)У”⁶⁸⁹.

Очевидно, що ні “шумськізм” (який Каганович назвав “еклектичною юшкою націонал-комунізму й українського шовінізму”⁶⁹⁰), ні “хвильовизм” чи “волобуєвщина” не були організованою політичною опозицією в КП(б)У, а ознаки “націоналістичного ухилу” Шумського сформулювали партійні ідеологи. Васильків мав на увазі те, що погляди Шумського на перспективи українізації, темп і способи її проведення поділялися багатьма комуністами в УСРР і Галичині. Тиск великодержавного націоналізму на деяку частину робітництва і членів партії, зазначалося у рішеннях VIII конференції КПЗУ, проявляється у бюрократичному вивихненні українізації, добавчуванні в ній не засобу втягнення широких робітничих мас в творчу роботу будівництва соціалізму, а засобу порозуміння з селом, засобу конкурентійної боротьби з національною політикою буржуазних країн (мовляв, коли не проведемо українізації, її проведе Пілсудський); проявляється воно у відкидуванні потреби українізації серед міського пролетаріату, в добавчуванні у всякій національній культурі (отже, і в умовах радянської влади) “культури пануючої класи”, тобто буржуазної культури; у відштовхуванні кращих українських (і других) комуністичних сил під приводом “націоналістичних уклонів”, у спробах зменшити значення України як республіки і обмежити її до культурно-національної автономії⁶⁹¹. Саме проти цього виступав Шумський. Керівництво КП(б)У, на думку більшості ЦК КПЗУ, зробило “ряд “посунень”, що сигналізують небезпеку збочень від ленінської лінії в національному питанні, що її в основному намітив XII з’їзд ВКП(б)”⁶⁹². Ці “посунення” виявилися у гальмуванні темпу українізації, недооцінці українізації пролетаріату, формалізмі, кампанії проти “бувших” (мається на увазі боротьбистів і укалістів) і усуненні з рядів КП(б)У кращих українських комуністичних сил (Шумський, Гринько), що сприймалося як послаблення українізаційної

політики і посилювало впливи великодержавного і націоналістичного ухилів у партії.

Каганович і його прибічники звинувачувались у тому, що не осудили своєчасно русотяпські виступи Ларіна, Єнукідзе, Ваганяна, Луначарського, Бедного; ніяк не зреагували на статтю Затонського “Матеріали до українського національного питання” (Більшовик України, ч.6, за 1927 р.), який “в українському національному питанні бачить лише кулаків, горстку інтелігенції (переважно малокваліфікованої). Український пролетаріат начебто з самого початку прийняв руську культуру як культуру революції, а українські революційні угруповання злилися з КП(б)У, не розуміючи, що будується соціалізм, а лише надіючись на ренесанс, тобто на відродження минулого”⁶⁹³.

Цілком справедливо зазначалося, що кампанія проти Шумського і КПЗУ дезорієнтувала працюючі маси Західної України і викликала розлам в “Сельробі”.

Отже, принципова суть суперечностей полягала передусім у різних підходах до українізації робітничого класу. Ще Хвильовий свого часу виступив проти спрощеного розуміння українізації тільки як засобу змички міста з селом. Українських селян не треба було запевняти в українськості, це був їх природний стан. Адміністративно-бюрократична українізація державного і партійного апарату, термін закінчення якої багато разів переносився, теж мала підрядне значення. Тільки українізація робітництва могла подолати трагічний для українців розкол між українським селом і російським або зросійщеним містом. Провідна роль міста ще більше посилювалася модернізацією економіки, що розпочалася наприкінці 20-х років. Тому більшість КПЗУ, слідом за Хвильовим і Шумським, мала всі підстави вбачати у заgravанні з робітниками і лінії на обережність, недопустимість “насильницької українізації пролетаріату” обмеження національної політики культурницькими рамками без виходу в економічні і політичні сфери, плекання

ідеалу України “білих хаток і вишневих садочків”, а не України міст, заводів і фабрик, прояви великодержавного шовінізму і симптоми згортання українізаційного курсу.

Критика збочень в національній політиці КП(б)У вимагала неабиякої особистостої мужності. Не кожний міг підписатись під листом, що його направив Турянський 20 квітня 1928 р. у редакцію газети німецьких комуністів “Ді фане дес комунізмус” Відповідаючи на звинувачення О.Шумського у “націонал-більшовизмі”, а КПЗУ – у “шумськізмі”, він писав: “Потрібно відзначити, що сталінська група в ЦК КП(б)У Кагановича своєю опортуністичною практикою відійшла від ленінської лінії національного питання і проводить національну політику, яка загрожує соціалістичному будівництву України”⁶⁹⁴.

Своє занепокоєння з приводу опанування пролетаріатом і його партією розвитком національного відродження на Україні та намагання певних сил формалізувати політику українізації, що вело до компрометації її суті і до дискредитації української культури, висловила група більшості ЦК КПЗУ у заяві з приводу III з’їзду КПЗУ. Але до їх голосу вже не прислухалися. Справу було програно, і в жовтні 1928 р. IX конференція КПЗУ ухвалила рішення про розпуск групи. Доля її керівників склалася трагічно.

Нове керівництво КПЗУ, обране III з’їздом (М.Заячківський /Косар/, Г.Іваненко /Бараба/ та інші) вже не наважувалося критикувати національну політику КП(б)У. Воно виконувало ухвалену ще в січні 1928 року нарадою меншості ЦК КПЗУ постанову “Проти націоналістичних розламівців”. В ній зазначалося, що оскільки “справа відношення до ЦК КП(б)У і до Радянської України стала однією з найбільш основних і вирішальних питань на Західній Україні, ... обов’язком партії є ширити відомості про здобуток працюючих мас Радянської України в ділянці правильного розв’язання національного питання й популяризувати суттєві напрямні національної політики

Радянського Союзу”⁶⁹⁵.

Спровокований і здійснений розкол КПЗУ у 1927–1928 роках послабив комуністичний вплив на людиність Західної України і став початком її розгрому. Несприйняття західними комуністами колективізації, осуд голодомору і контрукраїнізації спричинили наступну кризу у 1933 році, а 1938 року КПЗУ за рішенням Комінтерну взагалі припинила своє існування.

Заслуговує на увагу позиція щодо українізації найбільш впливової та масової легальної політичної партії Західної України – Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО). У радянській пресі УНДО характеризувалася як “угодовська” партія української буржуазії. Термін “ундофашизм” став звичним в ідеологічному арсеналі КП(б)У в кінці 20-х років.

Але позиція УНДО щодо радянської України і українізаційної політики не була однозначною і зазнала певної еволюції протягом 20-х років.

Пошуки нових шляхів після приголомшливого для українців березня 1923 року викликали на початку певні надії на те, що український “П’ємонт” переміщується з Галичини на Східну Україну. Львівський щоденник “Діло”, пресовий орган Української народно-трудової партії (після її об’єднання з Українською партією національної роботи і Українською парламентською репрезентацією від Волині, Холмщини і Підляшшя 11 липня 1925 року було утворено УНДО), проаналізувавши в циклі статей новий курс в УСРР, підсумував з обережним оптимізмом: “ При таких матеріальних умовах, при обмеженості культурних сил, які будуть використані, при допомозі розвитку тільки української “революційної” культури результати теперішнього курсу можуть бути лише дуже обмежені... При всій цій ситуації годі особливо захоплюватись теперішньою полосою українізації.

Але, коли не треба захоплюватись, то разом з тим не

слід і забувати, що при всій обмеженості теперішніх українізаційних спроб, все ж вони мають певне позитивне значення. Являються вони очевидним доказом тієї елементарної сили, яку має національний рух, коли він примушує серйозно рахуватись з ним більшовицький уряд... Знайдуть теперішні події свій відгук серед тих частин нашого народу, які знаходяться поза межами совітського кордону, збільшать там енергію і певність у тому, що здійснення наших національних ідеалів наближається до реалізації хоч повільною, але певною і невпинною ходою. На берегах Дніпра кладуть підвалини того національно-державного будинку, який об'єднає в собі всі частини роз'єднаної і розшматованої тепер землі”⁶⁹⁶.

“Паперова” українізація у 1923–1924 роках не давала змоги визначити її справжній характер, глибину і масштаби. Тому в пошуках причин запровадження нового курсу в національній політиці “Діло” наголошувало передусім на силі українського руху, що “набрав розмірів стихії, для якої не вистарчила жадна залізна рука, жадні репресії”. Помилково вважаючи, що політика коренізації започаткована “помимо московського-російського централізму”, автор допису передбачав, що “новий твердий український курс на Великій Україні, де є пень нашої нації, не може не відбитися на настроях на інших українських землях”⁶⁹⁷.

З пожвавленням українізації після призначення Народним комісаром освіти О.Шумського, цій темі на початку 1925 року присвятили статті постановчого характеру Ф.Федорів і лідер УНДО Д.Левицький⁶⁹⁸. Ставлення до українізації не зазнало принципових змін: більшовики змушені були запропонувати її під натиском української національної стихії; радянська державність поступово еволюціонує в українську радянську державність. Дм. Левицький рішуче відкинув звинувачення в “більшовикофільстві” і ще раз підкреслив, що “ми ніде і ніколи не визнавали себе сторонниками більшовицької влади на

Україні”. Але це не заперечує іншого ніким не спростованого факту, “що на Радянській Україні росте, міцнішає і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї – чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності. І цей факт є рішачим для нас, як українських націоналістів на скристалізування нашого відношення до Радянської України”⁶⁹⁹. І нехай більшовики використовують цей вимушений тактичний хід для своїх цілей – важливіше те, що збільшуються ряди свідомих національних громадянських працівників, які рано чи пізно мусять перебрати в свої руки весь державний апарат в УСРР⁷⁰⁰.

Тому не дивно, що теза про українську радянську державність як етап до повної державної незалежності України була включена до платформи утвореного 11 липня 1925 року УНДО. У зверненні ЦК УНДО до населення від 12 липня 1925 року вказувалося, що партія не може дати схвалення існуючому на радянській Україні диктаторському режимові і однокласовому устрою, однак визнає радянську Україну поважним і далекоглядним етапом української державності і вірить, що під напором свідомих українських мас та своєї державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації⁷⁰¹. Але в програму партії, що була ухвалена на з’їзді УНДО 19–20 листопада 1926 року, згадана констатація попередньої платформи не була внесена. Натомість її перенесено до резолюцій, до того ж формулювання мало менш зобов’язуюче звучання, а саме: “український народ під Польщею орієнтується на ту національну силу і ті національні успіхи, що ростуть над Дніпром”⁷⁰². За свідченням учасника цих подій Василя Мудрого, така зміна попереднього формулювання була наслідком компромісу серед керівництва УНДО⁷⁰³.

У вересні 1927 року М.Лозинський по дорозі з Праги

до УСРР, куди він їхав на постійне місце проживання, зупинився в Львові і мав розмови з Д.Левицьким і Д.Паліївом. Керівник УНДО заявив, що для нього Радянська Україна – лише тимчасовий перехід до справжньої української державності, але за певних умов УНДО не проти кооперування з більшовиками. Представник праворадикальної течії УНДО Д.Паліїв, згадавши про власне перебування у Харкові (у 1925 році за дорученням Є.Коновальця Паліїв від імені УНДО вів переговори з харківським урядом про можливу співпрацю проти Польщі, які не дали, проте, позитивних наслідків) наголосив при цьому, що перше приємне враження від українізації змінилося у нього гнітючим настроєм від браку свободи⁷⁰⁴.

Перші ознаки гальмування політики українізації, що виявилися у нагінках на Хвильового і Шумського, її формалізуванні і зведенні до апаратної українізації, а також критика УНДО “зліва”, з боку комуністів, і “справа”, представниками інтегрального націоналізму, змусили керівництво УНДО більш чітко визначитися у своєму ставленні до радянської влади і її національної політики. Це зробив редактор щоденника “Діло” Василь Мудрий. Він вмістив у редагованій ним газеті 7 січня 1927 року статтю під красномовною назвою “Двосічна зброя. На маргінесі національної політики більшовиків” (стаття набула широкого розголосу і одразу потрапила в “обзор информационного отдела ЦК КП(б)У украинской белоэмигрантской и белой прессы”⁷⁰⁵), а також випустив у травні цього року брошуру з даного питання⁷⁰⁶.

Зміст цих публікацій можна звести до таких основних положень:

1. Теперішня комуністична влада на Україні не є національною, Радянська Україна не є суверенною українською державою, український народ не має і не виконує на ній своїх суверенних прав. Україною править при допомозі сили

комуністична партія, що здійснює свою диктатуру над українським народом.

2. Більшовики проголосили українську справу однією з найважливіших в Середній Європі, тому змушені були приступити до її розв'язання в УСРР.

3. У Радянській Україні немає дерусифікації (передусім пролетаріату), а тільки українізація, і до того ж чисто формальна.

4. Паралельно з нею випереджаючими темпами розвивається стихійна українізація, і її завдання суперечить меті більшовиків: для більшовиків українська культура – засіб, знаряддя, для стихії – це сама ціль.

5. Комуністи збирають зі своєї національної політики великий пропагандистський капітал, але й український національний табір має з неї користь: своїм ясним і прямим ставленням національної проблеми в міжнародному розумінні комуністи скріплюють почуття національної єдності в українському народі на всіх його територіях.

6. Українізація є цінність для нас, бо вона дає змогу розвиватися та кріпнути українській національній свідомості, вона починається всупереч бажанням комуністів до зросту українського націоналізму. Всі ми українізацією дорожимо і сподіваємося від неї багато. При допомозі українізації, при розвитку всіх зв'язаних з нею нероздільно ділянок життя і культури ми будемо доходити до нашого найвищого національного ідеалу і будемо поступово виповнювати теперішні вузесенькі рамки української державності чимраз ширшим і глибшим національним змістом.

Таким чином, на відміну від КПЗУ, що стояла на відверто радянофільських позиціях і мала розходження з керівництвом КП(б)У щодо суті і темпів проведення українізації в рамках комуністичної доктрини, УНДО не поступалася у своєму несприйнятті більшовизму. Українізацію партія розглядала з точки зору стратегічних інтересів

українства. Не тішачи себе ілюзіями щодо справжніх цілей і суті політики українізації, УНДО вважало за необхідне використати закладений в ній потенціал для реалізації головної мети – піднесення рівня національної свідомості українців та об'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Численні інформаційні матеріали, передруки з радянської преси, аналітичні статті в періодиці УНДО сприяли формуванню громадської думки щодо УСРР серед членів партії та близько 800 тисяч її “симпатиків” в “Просвіті”, “Рідній школі”, “Союзи українок”, молодіжних організаціях “Сокіл”, “Луг” та ін.

Другою за чисельністю і впливом легальною українською партією Галичини була Українська соціалістична радикальна партія, що утворилася у лютому 1926 року в результаті злиття Української радикальної партії Східної Галичини і Волинської організації партії соціалістів-революціонерів⁷⁰⁷. Партія стояла на засадах державної самостійності України, дотримувалась прозахідної соціал-демократичної орієнтації. Установчий з'їзд УСРП ухвалив рішення про неможливість співпраці з комуністичною партією⁷⁰⁸. Разом з тим своєю пропагандою соціалізму радикали мимовільно створювали ґрунт для радянофільства серед недосить обізнаних з відмінностями між демократичним і радянським соціалізмом людей⁷⁰⁹.

УСРП виразно негативно поставилася до радянської влади. Ще у 1925 році на партійному з'їзді Української радикальної партії у Стахові політика РКП(б) на Україні визнавалася як колоніальна по відношенню до українських робітників і селян. Щодо повороту в національній політиці УСРР, в резолюції з'їзду зазначалося: “Тактика українізації московських комісарів, до якої була примушена пануюча партія боротьбою українських селян і робітників, має на меті найти легшу дорогу до українських селян та їх праці, вона зміряє не до віддання влади українським селянам і робітникам, але закріплення сучасної реакційної влади в

руках купки московських комуністів і підмазуючихся під українську владу чужинців...⁷¹⁰.

Така політика з невеликими відмінностями збереглася до початку 30-х років.

Пресовий орган УСРП газета “Громадська думка”, як і інші видання в Західній Україні, містила багато передруків з радянської преси про українізацію. Але коментарі, як правило, були критичні. Зокрема, наголошувалося на відсутності реальної політичної автономії Радянської України, фінансовій залежності Харкова від Москви, єврейській аграрній колонізації півдня України, що ущемлювало інтереси українських селян, русифікації українців Зеленого Клину, тощо. Засуджуючи офіційну українізацію, запроваджену “для людського ока”, соціал-радикали підкреслювали ті фактори, що змусили більшовиків піти на поступки: зріст політичної свідомості й сили “українського працюючого народу, його змагання до повної незалежності від Москви, необхідність утримання УСРП у рамках СРСР, а також міжнародне становище”⁷¹¹. “Спроба комуністичної партії ослабити ці змагання (до незалежності – Авт.) через поверхневу українізацію урядовців та зверхню українізацію шкільництва, – зазначалося в резолюції з’їзду УСРП, що відбувся в грудні 1926 року, – не тільки не сповнила сподівань московського центру, але навпаки, стихійний зріст національної свідомості і дотеперішні здобутки доводять до ще гострішого вияву цього визвольного змагання українського працюючого народу, що у передовій своїй частині цілком свідомо прямує до соборної, самостійної єдності України.

УСРП, прямуючи до об’єднання українського народу в Соборній та Самостійній Українській Соціалістичній Республіці, вітає дотеперішній здобуток нашого народу на Великій Україні та солідаризується з ним у його соборнім і самостійнім змаганні”⁷¹².

Ще одна соціалістична партія, одна з найстарших в

Галичині – Українська соціал-демократична партія (УСДП, лідери – М.Квасниця, В.Темницький) обстоювала незалежність українського робітничого руху. УСДП підпала під комуністичні впливи і була заборонена польською владою у 1924-1929 роках. На сторінках її тижневика “Вперед” друкувалися позитивні матеріали про події в УСРР. Соціал-демократи схвально ставилися до українізації в Радянській Україні, зокрема робітничого класу, і закликали за її прикладом до виокремлення із спільних організацій українських робітників в Східній Галичині⁷¹³.

Ставлення до політики українізації інших малочисельних і маловпливових політичних партій в Галичині та на Волині – Української селянської партії, Українського католицького союзу, Української народної католицької партії, Волинського українського об’єднання та інших принципово не відрізнялися від позиції УНДО та УСРР.

На західноукраїнських землях, що перебували під владою Чехословаччини та Румунії, організоване політичне життя було менш розвинене, ніж у Галичині. В Чехословаччині інформаційне поле для українців створювала місцева демократична преса та численні емігрантські видання. Саме під впливом полеміки в емігрантському середовищі формувалось їх ставлення до українізаційного курсу Харкова. На відміну від польської влади, толерантна політика чехословацьких властей на чолі з Т.Масариком до українців та регіональний русинський патріотизм не сприяли поширенню радянофільських настроїв у Закарпатті. Не набула з зв’язку з цим широких масштабів серед русинів і еміграція до УСРР. Виїжджали з Чехословаччини до Радянської України здебільшого “поворотці” з числа наддніпрянських емігрантів та галичани.

Безправне становище українців Північної Буковини і Бессарабії штовхало їх на крайні форми боротьби проти румунських властей, як то Татарбунарське повстання 1924 року. Таємна еміграція до УСРР мала місце, але

здебільшого вона заторкувала не інтелігенцію, яка керувалася політичними та ідейними мотивами, а селян і робітників, що шукали виходу з матеріальної скрути.

Важливим чинником формування громадської думки щодо національної політики радянської влади серед західних українців були емігрантські політичні угруповання, що діяли переважно в Чехословаччині, передусім галицької еміграції. Впливи радянофільського після 1923 року екзильного Державного центру ЗУНР і особисто Є.Петрушевича були незначними, натомість дедалі більшого авторитету, особливо серед студентської молоді, набирали націоналістичні партії і групи. Керівні органи цих організацій, що об'єдналися в 1929 році в ОУН, діяли за кордоном, але на всіх українських землях, особливо в Галичині, були створені їх нелегальні осередки. Всі націоналістичні організації – від УВО до ОУН – після невдалих спроб керівництва УВО порозумітися з більшовицькими зверхниками на антипольському ґрунті, займали непримиримо ворожі позиції щодо Радянської України та її національної політики.

Але, мабуть, найбільш рішучим противником більшовизму, політики українізації та її adeptів в Західній Україні виявив себе представник консервативних кіл, близьких до В.Липинського, галичанин за походженням, відомий вчений Василь Кучабський. Він не обмежився критикою окремих недоліків українізації і не видавав бажане за дійсність щодо “сили національної стихії, що змусила більшовиків започаткувати нову національну політику”. Глибокий і проникливий аналіз суті політики українізації в його брошурі “Большевизм і сучасні завдання українського Заходу”, виданій у 1925 року у Львові, не втратив свого значення і в наш час⁷¹⁴.

Край усім коливанням, надіям і орієнтаціям в Західній Україні поклав страшний для українців 1933 рік. Насильницька колективізація і голодомор, політичні репресії в

УСРР на тлі загострення політичної ситуації в Східній Галичині шокували українців за Збручем. З протестом проти геноциду у різних формах виступали всі політичні партії і організації Західної України⁷¹⁵. Болісно відгукнулася на Заході України звістка про самогубство М.Хвильового і М.Скрипника. На пам'яті ще був гучний візит академіка Скрипника 1929 року до Львова. Тоді він проголосив доповідь у НТШ, натхненно розповідав про успіхи українізації, закликав інтелігенцію активніше співпрацювати з Радянською Україною, заохочував переїздити до УСРР, де, мовляв, є всі умови для плідної праці...

Львівське “Діло” 10 липня 1933 року констатувало: “Після самогубства Хвильового самогубство Скрипника з тих самих мотивів переконає вже найбільших недовірків, що тепер прийшла до голосу на Україні московська чорна сотня”.

Доповнив і вкотре підтвердив трагедію ще один постріл, уже у Львові. Застрелився Микола Стронський, колишній сотник УСС, який перейшов на бік більшовиків і працював урядовцем радянського консульства у Львові. Газета “Новий час”, повідомляючи про самогубство, писала: “Стріляючи у себе, М.Стронський стріляв у московських обманщиків”⁷¹⁶.

Стронський залишив передсмертну записку, в якій серед причин свого самогубства назвав засадничу зміну в українському національному питанні та русифікацію освітнього апарату. “Чи можна тут мовчати?” – ставить питання Стронський. І сам на нього відповідає: “Приходжу до переконання, що великодержавний ухил, російський шовінізм і русотяпство є в партії такі сильні, що треба мати на боротьбу з ними дуже сильні нерви.

А в мене їх нема. Прощайте. Микола Стронський”⁷¹⁷.

Редактор щоденника “Діло” Василь Мудрий, аналізуючи останні події 1933 року, дійшов висновку, що усіма тими розстрілами та самогубствами московські більшовики

замкнули одну добу своєї національної політики на Україні, а саме добу так званого “культурного будівництва”, і перейшли поріг нової доби, яку можна сміло назвати добою руйніництва української культури на Україні⁷¹⁸.

Разом з кінцем цієї доби закінчилось радянофільство і сподівання на східноукраїнський “П’ємонт”. В Західній Україні ствердилися в думці, що тільки західні землі при умові консолідації всіх українських національно-політичних сил можуть виконати “своє всеукраїнське регенеративне завдання”⁷¹⁹. Ті, хто повірили в перспективу українізаційного курсу більшовиків, вважали себе ошуканими. Ті, хто попереджали про її нещирість, ганьбили “угодівців” і “опортуністів”: “Ось підсумки десятилітньої опортуністичної політики, – підкреслювалось в передовій пресового органу УВО часопису “Сурма” під красномовною назвою “До стовпа злочинців!” – Українськими руками Москва розправила з українством”⁷²⁰.

На закінчення слід сказати, що НЕП та українізаційна політика в УСРР змінили ставлення багатьох західних українців до радянської влади, породили в них надії на можливість еволюції української радянської державності та об’єднання в її рамках українських земель. Залучення галицької інтелігенції у культурно-освітню сферу підрадянської України давало потужний імпульс втіленню в життя політики українізації, сприяло подоланню опору російської чи зросійщеної інтелігенції Наддніпрянщини, стверджувало соборницькі ідеали в свідомості роз’єднаних Збручем українців.

Українські політичні партії в Західній Україні по різному оцінювали суть і перспективи українізаційного курсу в УСРР. Проте всім їм були притаманні критичне відношення до офіційної українізації з позицій націонал-комунізму (КПЗУ), націонал-соціалізму (УСДП), національної демократії (УНДО, УСРП) та інтегрального націо-

налізму (УВО – ОУН) і певні сподівання на стихійну українізацію і спричинений нею зріст національної самосвідомості наддніпрянських українців.

Ставлення до Радянської України не тільки не консолідувало українське політичне середовище, а, навпаки, посилило відцентрові сили, і після запровадження антиукраїнізаційного терору в УСРР на початку 30-х років стало одним з поважних чинників кризи національного комунізму, занепаду національної демократії, зміцнення і домінування українського інтегрального націоналізму.

РОЗДІЛ VI

ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ Й УРОКИ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

1. Головні підсумки українізаційного курсу

Десятирічний етап національної політики радянської влади, пов'язаний із здійсненням політики коренізації, важко піддається однозначним тлумаченням. З одного боку, правляча партія свідомо пішла на те, щоб розширити сферу дії національних факторів у політичному і культурному житті, зміцнити позиції національних мов і унормувати їх. З другого боку, вона сама звела нанівець мало не всю роботу у цьому напрямі, підвівши під формулу “буржуазного націоналізму” і нещадно викорчувавши всі прояви національного життя. Внаслідок цього політичні результати українізації залежали не стільки від масштабів просування вперед у обстоюванні національної ідентичності, скільки від глибини і темпів “відкочування назад”, до політики русифікації і насильницької асиміляції.

Загалом позитивне ставлення до національної реформи, яке спостерігалось в суспільстві у 20-х рр., пояснювалося, насамперед, тим, що “українізація” на цьому етапі відігравала роль стабілізуючого і примирюючого чинника. Про таку, стабілізаційну функцію її писав І.Лисяк-Рудницький, наголошуючи на тому, що вона зменшила в УРСР прірву між комуністами і некомуністами: останні дістали можливість “вірно служити режимові, не почувавши себе зрадниками власних націй”⁷²¹. Тим, хто належав до активних діячів українського національного руху, українізація забезпечила моральне виправдання переходу на “радянську платформу”. Якби курс послідовно проводився

і надалі, нова українська еліта дістала б можливість сконцентрувати навколо національної ідеї всі здорові сили українського суспільства і забезпечити на такій основі послідовний захист національних цінностей.

Безумовно позитивною була й ідентифікаційна функція нового курсу. Поразка української революції значною мірою девальвувала поняття “українство”, знов зробила непрестижною українську мову. Відчуття етнічної ідентичності виявилось розмитим; охоронцем національної культурної інфраструктури виступала хіба що село. Відновлення української культури в місті і особливо українського інформаційного простору вивело українську культуру за провінційні рамки, дало змогу поставити питання про її нову орієнтацію.

Політика українізації довела, що втручання держави у мовну сферу має свої межі, але у принципі може бути ефективним. Завдяки заходам, що вживалися, вдалося істотно скоригувати мовні пріоритети і уподобання значної частини населення, насамперед міського. Українізація якоюсь мірою призупинила процеси денаціоналізації у зрусифікованих містах, зміцнила відчуття етнічної ідентичності, яке до того часу в українському суспільстві виявлялося слабо. За словами Дж.Лібера, “встановлення неросійської культурної інфраструктури в містах інституціоналізувало багатонаціональну різноманітність... Радянські зусилля у напрямі багатокультурної модернізації змістили фокус української ідентичності із села до міста”⁷²². І хоч кризу самоідентифікації внаслідок короткочасності українізаційного курсу подолати остаточно не вдалося, прогрес у цій сфері був вражаючим і справляв довготривалий вплив на суспільне життя.

Позитивний вплив політики українізації на суспільну свідомість виявився і в тому, що вона сприймалася як певна компенсація за невдачі визвольних змагань і, отже, легітимізувала їх у суспільній свідомості. Компенсаторна

функція українізації полягала у доведенні недаремності зусиль кількох поколінь борців за українську ідею і українську державність.

Якою б ефемерною не уявлялася УСРР, сам факт її існування доводив, що зусилля кількох поколінь борців за українську державу виявилися недаремними. Як пророче писав у 1949 р. В.Винниченко, Радянський Союз так чи інакше розвалиться, а українська держава була і є, і створили її народ, нація, а не купка бідних емігрантів. “Народ її захищав, захищає і буде захищати всіма силами своїми, фізичними й духовними. Не емігрантські “вожді” та “міністри”, а Грушевські, Скрипники, Єфремови, Хвильові, навіть Любченки і всі свідомі підсоветські українці тисячами віддавали свою свободу, здоров’я і життя за неї”⁷²³.

Чи не найвиразніше виявилася духовно-оновлююча і відроджувальна роль нової політики, що всерйоз лякало комуністичних ортодоксів. Молоде покоління, яке входило в життя у пореволюційні роки, охоче працювало на практично ще незораному полі української культури. Нові літературні об’єднання, журнали, видавництва, театри з’явилися, за словами відомого українознавця І.Кошелівця, “як гриби по дощі” і розпадалися, щоб народитися наново⁷²⁴. Українізація підживлювала національну ідею і сприяла її поширенню в суспільній свідомості. Люди відчували себе духовно багатшими, прилучившись до власних духовних цінностей і традицій. Чи не найкраще передав це відчуття поет Ярослав Гримайло: “Облуплений кожух і чоботи порваті... Але я Крез! Ви розумієте, я Крез! Моя душа на вістрях лез днів, що незмірено багаті”⁷²⁵.

Комунікативна функція політики українізації полягала у піднесенні престижу української мови, у впровадженні її у сферу освіти, інформації, офіційне діловодство. На думку М.Стріхи, “проведення більшовицької українізації стало для української мови першим щасливим шансом у цьому столітті (жодна демократична влада не досягла б ліберальними

методами таких успіхів протягом такого короткого проміжку часу)⁷²⁶. Унормування мови, створення великої кількості термінологічних словників вивело українську мову на рівень розвинутих мов світу. З-поміж іншого цим забезпечувалися і більш сталі й плідні контакти з українцями поза межами УСРР.

Консолідаційна роль політики українізації дістала свій вияв у стимулюванні нею масового руху за національне відродження і створення передумов для національної згоди. Велике значення мало те, що в ході українізації не тільки не обмежувалися права і свободи інших народів України, але, навпаки, надавалося великого значення національно-культурному розвитку меншин. Нові пріоритети національно-культурної політики не містили в собі нічого такого, що могло обернутися ущемленням прав і інтересів неукраїнців. Головний ентузіаст нової справи – О.Шумський невтомно роз'яснював, що “в поняття українізації вкладається вивчення української мови і культури, а не обернення кого б то не було в українську національність”⁷²⁷. М.Скрипник розумів завдання українізації ще ширше – як діяльність, спрямовану на виведення України з колишнього колоніального стану, організацію робітничо-селянської державності, розвиток української культури⁷²⁸.

Перше п'ятиріччя інтенсивного впровадження курсу на коренізацію сприяло поліпшенню політичного клімату в Україні і об'єднанню зусиль українців, що дотримувалися різних політичних орієнтацій, навколо ідей відродження нації.

Особливо велике значення мало те, що на новий щабель піднісся рівень самоусвідомлення української нації, активізувався пошук шляхів національного самоствердження. Якщо до середини 20-х рр. комуністична ідея у свідомості української еліти явно превалювала над національною, то на ґрунті українізації були зроблені перші спроби з'ясувати їх співвідношення і накреслити шляхи

національного розвитку в радянських рамках. Завдяки політиці коренізації націонал-комунізм, який з 1919 р. існував як невиразна ідея неприпустимості ігнорування національного чинника в комуністичних перетвореннях, став оформленою течією опозиційної думки і набув державницького спрямування. М.Хвильовий гостро відчув потребу для української культури звільнитися від провінціалізму, жити “власним розумом”. Ліквідація рабської залежності культурного процесу від Москви і орієнтація на Європу уявлялися йому тим оптимальним шляхом, на якому забезпечується самотність національного розвитку.

Окремо слід сказати про значення політики українізації у розв’язанні надто болючої для України проблеми соборності, збирання її роз’єднаних земель. Радянська влада відводила їй не лише роль своєрідної вітрини для колоніальних і залежних народів, але й прямого знаряддя для розв’язання своїх зовнішньополітичних завдань. Йшлося, насамперед, про завдання, яке було поставлене V конгресом Комінтерну – “державного виділення пригноблених народів із складу Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини” і “з’єднання розірваних імперіалізмом на частини українських областей в радянську робітничо-селянську республіку”⁷²⁹. Але незалежно від намірів її організаторів політика українізації стала могутнім стимулом посилення тих об’єднавчих прагнень, які завжди жили в українському народі і дістали прояв в Акті злуки 22 січня 1919 року.

Сприяючи консолідації української нації, культурним контактам обох частин України, “українізація” культурно й психологічно підготувала возз’єднання західних і східних українських земель. Як зазначив відомий фахівець з історії України Р.Шпорлюк, 20-ті роки були єдиним періодом в історії радянської України, коли “її історія розглядається як процес, що розвивався поруч з історією Росії, а не як провінційний або регіональний варіант останньої”.

Особливо вражаючими були успіхи українізації в

освітній і інформаційній сферах. Вже в кінці 1927 р. 77% учнів середніх шкіл України навчалися українською мовою, що приблизно відповідало тодішній питомій вазі українців серед населення республіки (80,1%). Українізація преси досягла у 1932 р. 87,5%⁷³⁰. Здійснювані в рамках індустріалізації модернізаційні заходи посилили приплив етнічних українців із села у міста, що зумовило серйозні зміни у соціальній структурі населення. Кількість українців у складі КП(б)У зростає з 36,9% в середині 1925 до 58,2% в середині 1931 р.⁷³¹

На фоні політики українізації відбувався бурхливий процес розвитку всіх форм і жанрів української культури, що дало змогу говорити пізніше про “розстріляне відродження”. Імена М.Хвильового, М.Зерова, М.Куліша і десятків інших українських літераторів здатні були стати окрасою будь-якої національної літератури. Величезна робота була проведена у сфері унормування української мови; здійснення ряду лексикографічних проєктів дало змогу створити фахову термінологію практично для усіх галузей наукових знань. Одних лише термінологічних словників було видано майже три десятки.

Серйозним здобутком політики українізації став новий український правопис. У створенні його брали участь також галицькі науковці. Тенденція до відновлення правописних норм, зафіксованих у 1929 р., час від часу виявляється і у незалежній Україні. Щодо західної української діаспори, то вона і досьогодні користується “скрипниківським” правописом.

20-і роки стали справжнім “золотим віком” українознавства та історичного краєзнавства, якими у цей час серйозно опікувалася Всеукраїнська Академія Наук. На міждисциплінарних стиках виникали нові наукові напрямки, такі як політична географія, історична демографія, історія науки. Історично-філологічний відділ БУАН виступав як сполучна ланка, яка давала можливість зосередити зусилля

вчених Наддніпрянщини та Галичини навколо дослідження історичного минулого України. Великий актив ентузіастів-красзнавців робив здобутки науки надбанням широких верств народу.

Знаряддям українізації стало радіомовлення, яке щойно зходило у побут. Радіомовлення українською мовою велося у 11 містах України. Найбільша в Європі кіностудія була збудована у 1927–1929 рр. у Києві. Культурна палітра України незмірно збагатилася фільмами, які прищеплювали повагу до національних цінностей і традицій – “Тарас Шевченко”, “Микола Джеря”, “Черевички” та ін. Кінофільм О.Довженка “Земля” через багато років міжнародне журі включило до списку 12 найкращих фільмів світового кіно.

Отже, наслідки українізації як у культурній, так і у соціальній сферах були загалом позитивні. Міста поступово ставали осередками української, а не російської ідентичності. В результаті міграцій у Харкові частка українців зростала між 1923–1933 роками з 38 до 50%, у Луганську – з 7 до 31%, у Дніпропетровську – з 16 до 48%, у Запоріжжі – з 28 до 56%. Частка українців у робітничому класі вперше в українській історії сягнула 55%⁷³².

Одним з найнаочніших результатів політики українізації стала поява еліти – державно-партійної, господарської, культурної – з виразним національним відчуттям. Значна її частина стала носієм націонал-комуністичної ідеології, що гостро протиставила себе російському системоцентризму. Серед тих, хто формував українізаційний курс, було чимало вихідців із партії боротьбистів, що зазнала вимушеного саморозпуску у 1920 р. Численну групу тих, хто сприяв практичному проведенню українізації, становили і вихідці з Галичини, які повірили в серйозність намірів уряду і переїхали в УСРР. Новий напрям національної політики об’єктивно сприяв консолідації українського етносу, культурним контактам обох частин України.

Проте політичні наслідки українізації не були в усьому

позитивними. Наскільки вона посилила поляризацію в українському суспільстві, переконливо показав М.Куліш у популярній комедії “Мина Мазайло”. Члени однієї сім’ї по-різному ставляться до мовних нововведень, а головний герой п’єси над усе мріє розпрощатися із своїм “неблагозвучним” українським прізвиськом. В уста націоналіста дядька Тараса автор вкладає досить поширену уже в ті часи думку про те, що “їхня українізація – це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було”⁷³³.

Далеко не однозначне ставлення в суспільстві до здобутків українізації пояснювалося насамперед тим, що, на відміну від українізації часів визвольних змагань, ці здобутки здебільшого досягалися не завдяки державі, а всупереч їй. Друга хвиля “українізації” відрізнялася від першої тим, що суспільству, незважаючи на великі зусилля, не вдавалося забезпечити дальший розвиток культури і освіти радянської України на природній, національній основі. Російська компартія і її обласна організація – КП(б)У діяли у повній відповідності з “Азбукою комунізму” Бухаріна і Преображенського, прирівнявши національне до націоналістичного й використавши гасло про самовизначення націй для того, “щоб добити націоналізм”.

Саме тому реальні результати українізації виявилися значно скромнішими, ніж очікувалося. Нею були охоплені далеко не всі сфери суспільного і культурного життя, в різних регіонах ставлення до українізації було неоднаковим. Робоча мова на виробництві лишалася російською, процеси українізації надто слабо зачепили армію. Навіть вищі учбові заклади були українізовані лише на третину.

Суперечливий характер процесів українізації був зумовлений закладеним у фундамент радянської національної політики соціально-класовим підходом, намаганням правлячої партії зробити її інструментом перетворення індивіда у “класово випродукований людський матеріал” (М.Скрипник). Ідеологізація всіх сфер суспільного життя,

політичне адміністрування у сфері науки і культури, активний пошук “вогнищ буржуазного націоналізму” неминуче повинні були звести нанівець реальні здобутки реформи. Природне прагнення українського народу до національно-культурного відродження було придушене вакханалією репресій, масовими депортаціями, насадженням у суспільстві атмосфери страху і пристосуванства.

Не в останню чергу труднощі у здійсненні українізаційного курсу зумовлювалися “натискними методами” у його впровадженні, формалізмом у перевірках знань української мови, занадто суворими, аж до звільнення з роботи у триденний строк, заходами щодо тих, хто не витримав екзамену. Короткострокові (як правило, 3–4-місячні) курси не могли дати ґрунтовних знань мови, не кажучи вже про оволодіння основами національної культури. Упередженість відносно українізації викликало форсування її темпів в районах, де проживала значна кількість російськомовного населення.

Негативні настрої щодо українізації активно підтримувалися тією частиною партійного і радянського апарату, яка не хотіла всерйоз оволодівати українською мовою. Усталення нового мовного режиму в партії взагалі помітно відставало від процесів українізації в суспільстві в цілому. Нелегко йшло воно і у профспілковому апараті.

В таких умовах в суспільстві посилювалися антиукраїнізаторські настрої. У Києві службовці відверто глузували з робітників, що зверталися до них українською мовою, говорячи, що не розуміють “китайського мови”. Викладач фізики на Дніпрельстані Баренівський висловлювався гранично відверто: “Надзвичайна дурниця, що вимагають будівництва якоїсь національної культури, адже по суті Україна зараз не що інше, як частина Росії. Ніколи вона не буде самостійною, завжди житиме за вказівкою матінки-Росії”⁷³⁴.

Наведені вище факти свідчать про те, що паралельно з

процесом партійно-урядової “українізації” відбувався процес советизації, більшовизації освіти, науки і культури, що об’єктивно розширювало соціальні можливості, створювало умови для розгортання подальшої повномасштабної русифікації.

Більшовизація сфери культурного життя України підривала його національні основи, позбавляла імунітету, здатності до опору великодержавницькому впливу. Посилення тотального ідеологічного контролю над сферою науки, освіти, культури неминуче мало призвести до падіння авторитету національної ідеї, її витіснення тим самим “лжеінтернаціоналізмом”, про який говорив О.Шумський. Не доводиться уже говорити про те, що ярлик націоналізму навішувався на будь-яке обстоювання прав республіки у відповідь на прояви надмірної централізації.

2. Зростання русифікаторських тенденцій

Найбільш суттєві зміни відбувалися у кадровій політиці правлячої партії. Час від часу, щоправда, приймалися постанови про висування на керівну роботу працівників-українців, але вони мали більше символічний, ніж практичний характер. До того ж висуванці проходили ретельну перевірку на вірність системі, а значить і її національній політиці. Так, у лютому 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про висунення не менш як 120–150 чоловік-українців на пости секретарів районних партійних комітетів, 120 – на пости голів районних виконавчих комітетів і 300 – на інші керівні партійні й радянські пости, а також для роботи в центральній та обласній партійній апарати. Однак цю роботу повинні були проводити не низові партійні чи громадські організації, а відділи ЦК разом з обкомами. Списки повинні були складатися “з докладною особистою характеристикою”, а люди ці повинні бути “політично перевіреними”⁷³⁵. Отже,

претенденти на місце в партійно-державному апараті проходили жорстку фільтрацію. До нього попадали тепер переважно заражені національним нігілізмом люди, щонайменше лояльні до великодержавницької політики центру.

Соціально-політичний простір для розвитку української культури і мови постійно звужувався по всіх напрямках і в усіх сферах. Зокрема, на найвищому партійно-політичному рівні вирішувалися в республіці питання, кого з діячів культури відзначити урядовою нагородою, кому дозволити відрядження за кордон, кому виступити з доповіддю на сесії ВУАН, твори яких письменників видавати, а яких заборонити. Так, 13 липня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення перевидати у 1935–1936 рр. твори П.Тичини, І.Микитенка, П.Панча, О.Корнійчука, І.Кириленка, А.Головка, Л.Первомайського, О.Копиленка. А через шість днів, 19 липня, було вирішено вилучити з бібліотек України “націоналістичні” книжки кількох десятків українських письменників. Цій акції підлягали всі книги таких письменників і поетів, як Б.Антоненко-Давидович, В.Вражливий, П.Ванченко, М.Вороний, О.Влизько, Д.Гордієнко, Г.Епик, М.Куліш, Кость Котко (М.Любченко), Г.Косинка, П.Капельгородський, П.Козланюк, І.Лакиза, П.Лісовий, В.Мишкіс, В.Масик, Г.Майцет, Б.Навроцький, О.Олесь, М.Олійник, Ан.Панів, В.Поліщук, Є.Плужник, В.Підмогильний, Я.Тун, Б.Тенета, Д.Фальківський, Г.Шкурупій, В.Штангей та ін. Вилучались також окремі твори багатьох інших літераторів⁷³⁶. Це був справжній погром культури, який збіднював зміст культурного життя і культурного будівництва в республіці, послаблював інтелектуальну базу і джерела розвитку української культури.

Сталінській ревізії були піддані всі культурні надбання народів Росії. Одні з них зовсім виключалися з обігу, до інших був суворо обмежений доступ, треті фальсифі-

кувалися і спотворювалися з метою надання їм “соціалістичного” образу і подоби. У 30-ті роки була заборонена творчість ряду дореволюційних учених, письменників, художників демократичного напрямку. Так, у цей період на Україні перестали фактично друкувати твори М.Драгоманова, Б.Грінченка, М.Костомарова, М.Максимовича, П.Куліша, В.Винниченка, М.Грушевського та ін. Їх праці, опубліковані у попередній період, як і роботи багатьох інших авторів, були вилучені з читальних залів бібліотек і передані на довгі роки на спеціальне збереження.

Не обминули чистки й періодичні видання. У 1929 р. під приводом нестачі паперу ЦК ВКП(б) прийняв рішення не друкувати в газетах стенограм доповідей, виступів на з'їздах, пленумах, конференціях, нарадах. У 1930 р. “Известия ЦК КП(б)У” було перетворено на нове видання – журнал “Партактивіст”, в результаті чого був посилений його бюрократично-прикладний характер і суттєво знижений рівень інформаційної насиченості. У 1933 р. припинили існування журнали “Літопис революції”, “Соціалістична громада”, “Літературний призов”, “Життя й революція”. В наступні роки були закриті газети “За культурну революцію”, “Пролетарій”, журнали “Друг дітей”, “Архів Радянської України”, “Масовий театр”, “Кіно”, “Кадри”, “Під контроль мас”, “За громаду”, “Самоосвіта”, “За масову комуністичну освіту”, “Політехнічна школа”, “Червоний шлях” та ін.

Під всеосяжним ідеологічним тиском виявилось українське кіно, що тільки-но ставало на ноги. Підпорядкування кіносправи союзним органам посилило денационалізацію українського кіно. Зразок ставлення до провідних майстрів кіномистецтва демонструє постанова політбюро ЦК КП(б)У від 8 листопада 1932 р. щодо фільму О.П.Довженка “Іван”. Її зміст заслуговує того, щоб навести цей документ повністю: “Слухали: Про кінофільм “Іван”. Постановили: а) ЦК вважає, що за певної художньої та

технічної якості фільм “Іван” за своїм змістом просякнутий ворожою соціалістичному будівництву ідеєю. ЦК відмічає політичну сліпоту комуністів, що брали участь в підготовці та особливо в рекламуванні фільму “Іван”, що не вгляділи ворожих ідей, що просякнули цей фільм; б) вважати за потрібне негайне вилучення з фільму деяких місць. Визначення місць, що належать вилученню, доручити трійці в складі тт.Шліхтера (голова), Дубровіна та Кривця; доручити культпропу організувати різку критику в пресі цього фільму. Форми критики погодити з секретаріатом ЦК”⁷³⁷.

Критика була різкою і дошкульною. О.П.Довженко незабаром змушений був залишити Україну і переїхати до Москви.

Умови праці для кінематографістів ставали все більш нестерпними. Цензура майже повністю блокувала творчий процес. З восьми фільмів, випущених українськими студіями протягом 1935 – початку 1936 рр., п’ять було заборонено⁷³⁸. Вони були визнані антихудожніми і не потрапили на екран.

У нелегких умовах працював талановитий режисер-новатор І.Кавалерідзе. Розповідаючи про обстановку на Одеській кіностудії ВУФКУ, де тоді працював художник, Іван Петрович в одному з листів початку 30-х років з гіркотою писав про труднощі, складні умови, в яких перебувала кіносправа. Особливо давались взнаки відсутність художньо повноцінних сценаріїв та жорстка ідеологічна цензура. Попри всі труднощі, І.Кавалерідзе створив у цей період ряд композиційно цікавих фільмів, зокрема на історичну тематику: “Злива” (1929 р.) на мотиви “Гайдамаків” Т.Шевченка, “Перекоп” (1930 р.), “Коліїщина” (1933 р.), “Прометей” (1936 р.). Та згодом постали перепони на шляху творів художника до глядача – названі фільми було засуджено за націоналістичні ухили та мистецький формалізм.

Під жорсткий партійно-політичний контроль було

поставлене радіо-мовлення. 29 жовтня 1936 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову “Про роботу Українського радіокомітету та радіомовлення в УСРР”. Відповідно до неї була проведена “за участю представників НКВС” чистка республіканського та обласних радіокомітетів від “ворожих елементів”. Відтепер начальники управлінь, відділів, секторів і навіть редактори Українського радіокомітету в обов’язковому порядку затверджувалися секретаріатом ЦК КП(б)У, а обласних комітетів – бюро обкомів КП(б)У. Одночасно в передачах українського радіо суттєво зросла доля політичної агітації та пропаганди, а також “особливо важливих пересилань центрального мовлення”⁷³⁹.

Адміністративні методи управління утверджувались в усіх сферах науки, в тому числі і в історичній. Грубий тиск на історичну науку, її догматизація і втрата творчого характеру, прямолінійність і схематизм стали наслідком прагнення Сталіна і його оточення підпорядкувати історичну науку своєму диктату, перетворити її в частину “нової ідеології”. Ще в 1931 р. Сталін стверджував, що “паперові документи” не можуть служити справі виявлення історичної істини. “Хто ж, крім безнадійних бюрократів, – писав він, – може покладатися на одні тільки паперові документи? Хто ж, крім архівних пацюків, не розуміє, що партії і лідерів треба перевіряти їх справами перш за все, а не тільки їх деклараціями?”. Таке ставлення Сталіна до істориків, архівних документів набуло поширення у суспільстві, у відповідних партійних і державних структурах. В результаті різко скоротився допуск істориків в архіви, можливість вивчення ними оригінальних документів. З 1938 р. ця можливість була ще більше обмежена, оскільки державні архіви було передано у відання НКВС СРСР. Таким чином, архіви і використання архівних документів було поставлено під контроль служби Берії.

Невдовзі у сфері історичної науки цілковито взяла верх русоцентристська концепція. В Україні було засуджено ніби-

то націоналістичні тенденції українських марксистських істориків на чолі з М.Яворським. У Росії розкритикували школу М.Покровського, представники якої оцінювали негативно роль царської держави в історії – гнобительки власного трудового народу і завойовниці інших народів. Російській державі та російській нації настирливо повертали першість в історичному процесі, прагнучи утвердити її не тільки в минулому, а й сучасному. Під гаслом розвінчування “буржуазно-націоналістичної теорії про самотність розвитку українського народу, його мови, культури, історії, духовності” більшовицькі ідеологічні служби з новою силою взялися знищувати національні надбання, дискредитувати ідею і практику національно-культурного будівництва і досягнень дерусифікації.

В серпні 1935 р. в ЦК КП(б)У було розглянуто питання про українізацію в областях республіки. Відзначалося, зокрема, що Донецький, Дніпропетровський і Одеський обкоми займалися справою українізації недостатньо. В ряді радянських, культурних, профспілкових та інших установ спостерігалось явне порушення “лінії партії на українізацію”. Для обслуговування областей, вивчення питання на місцях було доручено відділу агітації й пропаганди створити спеціальну бригаду з тим, щоб згодом доповісти про результати на політбюро⁷⁴⁰. Даних про розгляд цього питання на політбюро нами не знайдено.

Таким чином, проблемі “українізації” в той час, по суті, вже зовсім не надавали значення. Спроби виправити становище мали локальний і до того ж формальний, заздалегідь приречений на практичну безрезультативність характер. Сповільнена ідеологізована “українізація” поступово замінюється на зворотний процес: у всезростаючих масштабах набирає силу деукраїнізація. Вона здійснювалася не тільки шляхом вихолощення, збіднення й адміністративної уніфікації українського культурно-історичного процесу, тотального погрому української

інтелігенції, а й шляхом централізації системи державного управління, обмеження прав і повноважень республік та посилення русифікаторської політики. В стосунках союзних республік з центром все більше повноважень прибирає собі союзний уряд. Різко зростає кількість загальносоюзних наркоматів і зменшується кількість республіканських.

Небувалої сили набирав ідеологічний наступ на все суспільство, на всі сфери його діяльності. Політизувалися управління сільськогосподарським і промисловим виробництвом, художня культура, освіта, наука. У 1933 р. при машинно-тракторних станціях і радгоспах були створені спеціальні політичні відділи, в які було направлено 4,5 тис. “надійних” членів комуністичної партії. Того ж року на великих підприємствах і будовах країни був запроваджений інститут організаторів. У загальноосвітніх школах остаточно утвердилися піонерські і комсомольські організації. У вузах і технікумах, закладах науки, культури йшов інтенсивний процес створення і посилення адміністративно-ідеологічного впливу партійних організацій. Розгорнулася робота по уніфікації організаційних форм діяльності художніх колективів, створенню творчих спілок, що являли собою по суті нові централізовані загальносоюзні адміністративні системи управління. Централізація влади вела до звуження сфери вживання української мови і поширення російської. Російська мова з відомств союзного підпорядкування, яких ставало дедалі більше, швидко поширюється й у відомствах республіканського підпорядкування, опановує все нові і нові сфери діловодства. Мовна ситуація у багатьох містах повертається “на круги своя”: російська мова знову стає переважною у щоденному спілкуванні.

Починаючи з кінця 30-х років, про “українізацію” в площині практичної політики вже не йшлося. Політика офіційних органів все більше проявлялася в підтримці русифікації. Серед фактів, що свідчать про це, слід назвати створення 1 січня 1938 р. російськомовної газети ЦК КП(б)У

“Советская Украина”, урівняної юридично і фактично у правах з українськомовним “Комуністом”, а також прийняття постанови Раднаркому УРСР від 20 квітня 1938 р. про обов’язкове викладання російської мови у всіх неросійських школах. Остання, зокрема, була схвалена (шляхом опитування) політбюро ЦК КП(б)У і вийшла як постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У. Вона лише деталізувала і конкретизувала стосовно умов України постанову Раднаркому СРСР й ЦК ВКП(б) “Про обов’язкове вивчення російської мови у школах національних республік і областей”. В українській постанові відзначалося, що в результаті підривних дій контрреволюційних троцькістсько-бухарінських та буржуазно-націоналістичних елементів, які діяли в Наркомосі та органах народної освіти, викладання російської мови в школах України було поставлене незадовільно. Чим же обумовлювалася вимога обов’язкового вивчення російської мови? По-перше, потребою “посилення братського зв’язку і спілкування між українським народом і російським народом СРСР, для їх дальшого господарського і культурного зростання”, по-друге, “необхідністю сприяння дальшому удосконаленню українських кадрів в галузі наукових і технічних знань”, по-третє, “щоб забезпечити необхідні умови для успішного несення всіма громадянами УРСР військової служби в рядах робітничо-селянської Червоної Армії і Військово-Морського флоту”⁷⁴¹.

Таким чином, постанова прямо і відверто програмувала шляхи дальшої русифікації українського народу. Згідно з нею тепер викладання російської мови розпочиналося з другого класу і виділялося на цей предмет 4–5 годин щотижня. До цього російську мову починали вивчати з третього класу і відводилося на це 2–3- години щотижнево.

Названа постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У посилила процес русифікації освіти, науки і культури. У великих містах і промислових центрах все більше шкіл перетворюється з двомовних у російськомовні. Російська мова

повертає собі першість у вищій та середній спеціальній школі, наукових установах. У республіці зростає кількість російськомовних книжок, газет, журналів. Їх не лише завозили у великій кількості з центральних районів Росії, а й збільшували випуск безпосередньо в Українській СРР. Зокрема, з 210 назв підручників для початкової й середньої школи, запланованих до видання українською і російською мовами у 1937/38 навчальному році, 99 (47%) були російськомовними⁷⁴².

На кінець 30-х років практично кожна область мала поряд з українською російськомовну газету. Їх кількість протягом десятиліття зросла більш як удвічі і досягла у 1940 р. 22,2%.

Загальна підозріливість, нагнітання напруження, постійні пошуки “агентури класових ворогів” і “націоналістів” привели до ліквідації осередків культури малочисельних народів. У квітні 1938 р., коли обов’язки першого секретаря ЦК КП(б)У виконував М.Хрущов, Центральний Комітет ухвалив постанову “Про реорганізацію національних шкіл на Україні”, відповідно до якої створення навчальних закладів національних меншостей кваліфікувалося як “насадження” особливих національних шкіл – вогнищ “буржуазно-націоналістичного впливу на дітей”. “Практика насадження національних шкіл, – наголошувалось у постанові, – завдала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя”. Подальше функціонування цих шкіл визнавалося “недоцільним і шкідливим”⁷⁴³. З огляду на це майже всі 888 шкіл, які ще існували на той час і в яких навчання здійснювалося мовами національних меншостей, були закриті, а учні переведені переважно до російськомовних шкіл. Ліквідувалися також національні відділи та відділення вищих і середніх учбових закладів. Одеський німецький педагогічний інститут був реорганізований в Інститут іноземних мов. Перестали існувати

болгарське відділення при Одеському українському педінституті та польське відділення при Київському педінституті. 10 національних середніх спеціальних шкіл і технікумів були переведені на російську й українську мови викладання⁷⁴⁴.

Кількома роками раніше, у 1936 р., були ліквідовані Кадіївський татарський та Сталіндорфський єврейський педтехнікуми, молдавський сектор при Ново-Миргородському педтехнікумі Одеської області та білоруський сектор при Кіровському педтехнікумі Одеської області⁷⁴⁵. У 1935 р. був ліквідований польський педагогічний інститут у Києві, у 1936 р. – Інститут єврейської культури при ВУАН. Того ж року були закриті республіканські та обласні національні газети – єврейські “Юнге гвардіє”, “Пролетаріше Фон” (Київ), “Одесер Арбайтер” (Одеса), “Пролетарішен Елис” (Вінниця), болгарська “Колективіст”, німецька молодіжна “Юнг штурм”⁷⁴⁶.

У другій половині 30-х рр. були ліквідовані й інші журнали, газети, школи, технікуми, вузи, академічні та культосвітні установи національних меншостей. При цьому робилося це нерідко руками самих трудових колективів, спираючись буцімто на їх добру волю. Так, у квітні 1938 р., заслухавши питання “Про польський театр”, політбюро ЦК КП(б)У постановило: “Зважаючи на те, що державний польський театр в м.Києві має обмежену базу польського глядача, дає вистави низької ідейно-художньої якості і протягом 7-річного існування, як національний театр, себе не виправдав, – погодитись з постановою загальних зборів колективу польського театру про ліквідацію театру”⁷⁴⁷.

У 30-ті роки була зведена нанівець роль громадських організацій у культурному житті. Розгорнувся активний процес їх одержавлення і бюрократизації. Посилився відрив виконавчих органів від громадськості, яка складала основу самодіяльних громадських організацій. Виконавчі органи останніх поступово ставали додатком державного апарату

управління. У кінцевому рахунку частина з них були деформовані і міцно прив'язані до сталінського партійно-державного механізму, інші ж просто перестали існувати (Товариство друзів фото і кіно, "Друзі дітей", "Друзі радіо", "Геть неписьменність" та ін.).

Перегородивши шлях інтелектуальній ініціативі інтелігенції, трудящих, об'єднаних у добровільні товариства і громадські організації, адміністративно-командна система девальвувала саме поняття "громадська ініціатива", обюрюкратила його. Хоч Конституція СРСР (1936 р.) і проголосила розвиток демократії, держава і право у цей час уже не забезпечували умов для будь-якого виявлення "незапланованих" ініціатив. Це вело до поширення серед інтелігенції, трудящих іронічної пасивності, нерідко фальшивого і показного ентузіазму.

Характерною особливістю культурного життя України кінця 20–30-х років було згортання і так малорозвинених і обмежених міжнародних культурних зв'язків республіки. Для участі в будь-якому міжнародному зібранні – конференції, конгресі чи симпозіумі, – необхідне було спеціальне рішення політбюро ЦК КП(б)У і згода ЦК ВКП(б). Якщо в 20-ті роки серед наукової і культурної громадськості спостерігалось зацікавлене і щире прагнення до встановлення і розвитку міжнародних контактів, то в подальшому таких контактів почали уникати, оскільки вони стали приводом для звинувачень відповідними органами у шпигунстві, для переслідувань і репресій.

У 30-ті роки анафемі піддавались не тільки ті, хто в тому чи іншому плані мав контакт з іноземним світом, а й сама ідея міжнародного культурного співробітництва, прагнення використати світові досягнення для розвитку вітчизняної науки і культури. Орієнтація на кращі зразки європейської науки і культури лякала багатьох, особливо обюрюкращених чиновників, керівних апаратників, нерідко малоосвічених і професійно малокваліфікованих. Врешті-

решт, прагнення до розвитку вітчизняної науки і культури в єдиному руслі розвитку загальноєвропейської і світової цивілізації було зведене до крамольного гасла і одночасно звинувачення в “орієнтації на буржуазну Європу”. В цій орієнтації вбачалась загроза існуючій системі влади, вона кваліфікувалась як культурно-ідеологічне обґрунтування наступної інтервенції. Тому до носіїв ідеї піднесення української радянської культури до європейського рівня спочатку ставились підозріло, а потім – і вороже, з відповідними висновками і діями.

Тенденції в національній політиці, що намітилися в другій половині 30-х рр., були поглиблені в наступні десятиліття. Приєднання до СРСР Західної України, Північної Буковини й Закарпаття створили для радянської влади чимало нових проблем, переважна більшість яких зумовлювалася незбігом ментальності населення ново-приєднаних регіонів і радянської системи цінностей. У перші роки після приєднання Західної України й Буковини влада намагалася грати на антипольських і антирумунських настроях значної частини місцевих українців і тому створювала для цих областей новий варіант “українізації”. Вона санкціонувала видання ряду українських газет, відкриття українських шкіл та інших учбових закладів; Львівський університет ім. Яна Казимира дістав ім’я Івана Франка. На ґрунті структур колишнього Наукового товариства імені Шевченка було утворено Львівську філію Академії Наук УРСР. Українською мовою з початку 1940 р. почав працювати оперний театр у Львові; його було перейменовано у Театр опери і балету ім. Івана Франка.

Особливість західноукраїнського варіанту “українізації” полягала у тому, що місцева інтелігенція від її здійснення старанно усувалася. Величезна кількість “емісарів” із східних областей України заповнила керівні вакансії у сфері освіти, культури, інформації. Оскільки ж кадровий потенціал УРСР був дуже послаблений репре-

сіями, західним областям дісталися далеко не кращі керівні кадри. Це посилило настрої неприязні до радянської влади і звело майже нанівець позитивні результати позірної “українізації”. Довершили справу репресії властей проти колишніх державних урядовців, військових осадників, лідерів громадських організацій. Протягом 1939–1941 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств було вивезено майже 550 тис. чол.⁷⁴⁸

Опір заходам радянської влади, що його чинила Організація українських націоналістів, зроблена нею на початку другої світової війни спроба відновлення української держави під егідою окупантів, великий розмах повстанського руху, організаційним центром якого виступала Українська повстанська армія – всім цим було зумовлене насторожене ставлення влади до українських національних почуттів. Проте ігнорувати їх у нових умовах, створених війною, вона не могла. Кампанія “розширення прав” республік у галузі оборони і зовнішніх зносин, здійснена у 1944 році, була значною мірою позірною і розрахованою на пропагандистський ефект. І все ж її результатом було створення Наркомату закордонних справ України і активна участь республіки у створенні Організації Об’єднаних Націй. Але паралельно з цим тривали процеси, які свідчили про кричущі зловживання у радянській національній політиці: масові депортації, насильницька “радянізація” Закарпаття, безпрецедентне цькування О.Довженка та інших представників української інтелігенції тощо.

Друга половина 40-х років позначена дальшим нагнітанням шовіністичного русифікаторського курсу Москви, новою хвилею ідеологічних атак на українську інтелігенцію. П’ять ідеологічних постанов ЦК КП(б)У, прийнятих в інтервалі від серпня до жовтня 1946 р., стали прологом до нових репресій проти діячів науки і культури. У гучну

пропагандистську кампанію перетворилося святкування 300-річчя Переяславської угоди, яке відкрило новий етап у фальшуванні історії росіян і українців. Страхітливих масштабів набув державний антисемітизм.

Після смерті Сталіна гостра боротьба за його спадщину у московській правлячій верхівці призвела до певних корективів у національній політиці. З подачі Берії на адресу першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Мельникова прозвучали звинувачення у русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів на Західній Україні. Після увільнення Мельникова вперше з початку 20-х років першим секретарем ЦК Компартії України став українець – О.Кириченко. На середину 50-х років українці становили 72% в ЦК КП(б)У і серед секретарів обкомів партії. Знов заговорили про “українізацію” партійного і державного апарату, сфери культури. Певні зрушення намітилися щодо розширення прав республік: протягом 1953-1956 рр. із союзного та союзно-республіканського підпорядкування в підпорядкування Української РСР було передано близько 10 тисяч підприємств і установ.

XX з’їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні якого прозвучала доповідь М.Хрущова з гострою критикою сталінських методів керівництва країною, відкрив смугу лібералізації суспільного життя, в яку органічно вписалися і заходи по відновленню престижу національних цінностей. Серед нових періодичних видань, що побачили світ в Україні, були журнали “Прапор”, “Радянське літературознавство”, “Український історичний журнал”; відродився “Всесвіт”. Розпочалося видання першої “Української Радянської енциклопедії”. Але хрущовська “відлига” виявилася короткою. З кінця 1962 р. почалися нові ідеологічні атаки, які спрямовувалися тепер переважно проти творчої молоді – майбутніх “шестидесятників”. Будь-який пошук нових, неординарних шляхів у мистецтві, якщо він до того ж мав національне забарвлення, підводився під

формулу “формалізму” або націоналізму. Одночасно здійснювалася форсована атеїстична кампанія, внаслідок якої до 1964 р. половина церковних громад України лишилася без храмів; перестали діяти дві третини монастирів.

Знаряддям форсованої русифікації стала і освітня реформа, здійснювана в Радянському Союзі, починаючи з кінця 1958 року. У зрусифікованому суспільстві надання батькам права самим вибирати, якою мовою мають вчитися їхні діти, призвело до того, що в містах УРСР, за винятком західних областей, майже всі школи стали російськомовними. Українська мова в таких школах фактично було зведена до рівня факультативної.

Русифікація України особливо яскраво виявилася у 70-х роках, в часи проведення партійним керівництвом “великої чистки” в ідеологічній сфері. Кількість книжок, які видавалися наприкінці 1970 р. українською мовою, знизилася до рівня середини 20-х років. За даними ЮНЕСКО, Україна займала передостаннє місце серед десяти найбільших слов’янських націй щодо кількості назв книжок рідною мовою, що припадали на мільйон жителів (цей показник для України становив 88,9 назв проти 289,4 у поляків, 533,3 у чехів, 701,3 у словаків)⁷⁴⁹.

На початок “перебудовного” періоду в Україні російською мовою здійснювалося навчання майже половини учнів. З 200 художніх кінофільмів, створених кіностудіями України протягом 1976-1986 рр., 126 були продубльовані українською мовою. Але фільмокопії українською мовою становили лише 13% їхньої загальної кількості. Серед книг та брошур, виданих протягом XI п’ятирічки, 72,5% становила російськомовна продукція. Питома вага науково-технічної літератури українською мовою становила лише 12,8%. Щоправда, більшість газет (1291 з 1789) видавалися українською мовою, але серед журналів і видань журнального типу пропорція була вже іншою (українською мовою

організованого характеру. Уособленням опозиційності став Народний рух України, який під лозунгами економічного, політичного, ідеологічного плюралізму обстоював національні пріоритети. Долею рідної мови опікувалося утворене у лютому 1989 р. Товариство української мови ім. Т.Шевченка (ТУМ). Як серйозну моральну перемогу опозиції слід розглядати прийняття Верховною Радою Української РСР у жовтні 1989 р. Закону про мови, яким українська мова оголошувалася державною. Відродженню національних духовних цінностей сприяла легалізація Української католицької церкви, відзначення річниці “Акту злуки” УНР та ЗУНР (1919 р.), святкування 500-річчя запорозького козацтва тощо.

ВИСНОВКИ

Акт проголошення незалежності України створив докорінно нові умови для розширення сфери застосування української мови, зняв штучні перепони на шляху дерусифікації. Проте повернення до національних пріоритетів з боку держави не було підкріплене чітко продуманою, конкретною програмою відновлення престижу української мови. На досвід українізації 20-30-х років посилалися досить часто, але її найбільш вагомими здобутками так ї не були взяті на озброєння. Не було, зокрема, створено державної системи мовного вдосконалення і перепідготовки керівних кадрів, не було звернуто належної уваги на підготовку підручників, посібників, словників тощо. Зате знайшлися сили, які надали кампанії навколо мовної проблеми виразного антиросійського спрямування, причому провина за зросійщення України автоматично перекладалася з властей на всіх тих, хто не поспішав міняти свої мовні пріоритети. Звинувачення у “манкуртстві”, “яничарстві”, які стосувалися всієї російськомовної частини соціуму, створили в суспільстві, особливо у південному і східному регіонах, стійке упередження проти нових варіантів “українізації”.

На тринадцятому році незалежності в Україні триває гостре мовне протистояння (хоч аналітики і констатують, що питома вага мовних проблем на фоні загострення соціальних проблем зменшилася). Одні вважають Україну чи не єдиним прикладом держави, в якій знехтувані права української більшості, інші гостро засуджують порушення прав російськомовних громадян. Триває далеко не в усьому коректна дискусія навколо доцільності надання російській мові статусу офіційної, хоч саме поняття “офіційна мова” чітко не визначене. Гостро дискусійним є і питання про те, яким цінностям має віддаватися пріоритет: правам людини чи правам нації.

У цих умовах суспільство не може індиферентно ставитися до уроків, що випливають із досвіду українізації 20-30-х років. Воно має рахуватися з тим, що у свій час зупинилося на півшляху, і цю непройдену частину відстані все-таки доведеться пройти. Але пройти таким чином, щоб звести до мінімуму неминучі складності, по можливості уникати минулих помилок.

Один з найважливіших уроків, які випливають із досвіду українізації 20–30-х років, вимагає зваженості і тверезого підходу до реалій національного буття. Однаково згубні і романтичні уповання на можливість швидкої зміни мовних орієнтацій населення, і розрахунки на те, що проблема вирішиться сама собою. Від владних структур вимагається твердість і рішучість у проведенні реформи, створення навколо неї обстановки толерантності і взаєморозуміння. Від структур громадянського суспільства – контроль за недопущенням натискних методів, наполеглива робота по роз'ясненню населенню практичної необхідності впровадження державної мови в усі сфери суспільного життя.

Досвід 20–30-х років показав, наскільки небезпечним може бути розрив між словом і ділом, коли декларування національних пріоритетів сполучалося з викорінюванням “буржуазного націоналізму”. Практика “подвійних стандартів” згубно позначилася на моральному стані суспільства, зробила фальш нормою суспільного життя. Зневірене і деморалізоване суспільство не тільки спокійно відреагувало на згортання політики українізації, але й допомагало владі розправлятися з поборниками національних цінностей.

Сьогодні в Україні – інший моральний клімат, але ґрунт для протистояння на мовному ґрунті лишається. Владні структури повинні рахуватися з розколотістю суспільної свідомості, із полікультурністю суспільства. Сполучення твердості і послідовності у подоланні об'єктивних наслідків русифікації з толерантністю щодо тих, хто не володіє

досконало державною мовою і не користується нею у побуті – єдиний шлях до розв'язання мовних проблем демократичним шляхом. Зрозуміло, що іншими, значно більш жорсткими, мають бути вимоги до урядовців, державних службовців різних рівнів, для яких вільне володіння українською мовою має бути обов'язковим.

Проблема, з якою впритул зіткнулася Україна, виникла не сьогодні і притаманна багатьом країнам. На європейському континенті виразно помітна тенденція до поширення дво- і багатомовності. Англійська набула статусу другої або третьої мови у Данії, Швеції, Нідерландах, Норвегії, Фінляндії. Але про офіційний статус цієї мови там не йдеться.

Закон про мови, прийнятий у жовтні 1989 року, є досить-таки ліберальним, оскільки він гарантує вільний розвиток і функціонування усіх використовуваних на території України мов. У ньому дозволяється на регіональному рівні проголошувати офіційними поряд з українською також інші мови, якщо вони використовуються на території компактного проживання етнічних груп у регіонах, де ці групи становлять більшість населення. В Криму, приміром, офіційними мовами проголошено три – українську, російську і кримськотатарську.

У статті 10 Конституції України наголошується на тому, що “в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України”. Цим підкреслюється демократизм української Конституції, хоч захищати російську мову сьогодні нібито й непотрібно, оскільки про новий варіант українізації не йдеться. Мова йде передусім про дерусифікацію населення, про серйозний державний захист і підтримку національної освіти, науки, культури, української мови, її поширення і утвердження як державної на всій території України. Приміром, до останнього часу в Луганську, як відомо, не було жодного українського театру, працювала лише одна

українська школа. Загалом по області серед 890 усіх шкіл тільки 176 – україномовні; немає української преси. Ще гірша ситуація в Криму, де проживає 600-700 тис. українців.

Отже, ніхто в Україні не збирається перетворювати в українців росіян, поляків, білорусів чи євреїв. Навпаки, держава всіляко дбає про збереження їхньої культурної ідентичності. Один з пріоритетів етнонаціональної політики вбачається у тому, щоб принаймні своїм русифікованим українцям повернути історичну пам'ять та національну свідомість. На це потрібні час і умови. Українську мову можна вивчити швидше, а от деколонізувати свідомість, психологію, виробити новий світогляд, спосіб мислення – це складний і довготривалий процес.

Термін “українізація”, до речі, відсутній і в Законі про мови, і в офіційних документах Української держави. Жупелом “українізації”, як прапором, розмахують прихильники “єдиної і неділимої”, ті, хто не вважає Україну своєю Батьківщиною, не відчуває себе частиною народу, на землі якого живе, відмовляє багатомільйонній нації в праві мати власну державу, державну мову й культуру. Вони не лише не прагнуть освоїти культуру й мову народу, серед якого живуть, а ведуть вперту боротьбу за державну двомовність, територіальну відокремленість.

Нині Міністерство освіти випускає чимало підручників, у тому числі альтернативних. Однак за альтернативністю криється й лихо. Альтернативність визначається нерідко територіальним походженням. Набуває поширення процес регіоналізації підручникотворення, за яким ховається регіоналізація освітньої політики, консервація мовної ситуації. Серед деяких керівників системи народної освіти, особливо у східних і південних регіонах, поширене нігілістичне ставлення до проблеми національної школи. Приміром, начальник управління освіти однієї з областей на запитання “Як ви дивитесь на таке поняття, як національна школа?” – відповів: “Як на мене, “національна

школа” – це умовне, побутове поняття. Правового статусу воно не має”. І це тоді, коли на 80 відсотків українського населення області шкіл з українською мовою навчання всього 7 відсотків. Основну увагу він зосереджує на “небезпеці впасти в крайність”. В чому вона полягає? А в тому, що “деякі наші колеги йдуть на форсування українізації”. Знову йдеться про українізацію і, як у 20-ті роки, про насильницьку українізацію. Ось так, по суті, торпедується виконання Закону про мови.

В Україні та за її межами настирно лунає вимога визнати російську мову державною. Це не просто дискусія, а надзвичайно гостра політична проблема.

За умов глибокого проникнення російської мови в українське суспільство, “прозорості” кордонів з Росією, фактичної відсутності державної підтримки української мови та культури визнання російської мови офіційною, а отже, державною загрожує загибеллю і мови, і культури українців. Цим шляхом Україна вже йшла.

Урівняти нині в правах на державному (офіційному) рівні українську й російську мови в Україні – значить реанімувати теорію та практику “боротьби двох культур”, зупинити процес дерусифікації і деколонізації України, зберегти за російською мовою і культурою її панівні позиції. Цілком зрозуміло, що кожний громадянин має право користуватися тією мовою, якою він бажає. В державі може бути (а в Україні, зокрема, в перспективі і повинні бути!) кілька державних мов. Але нині, коли Закон про мови в Україні не виконується, а російська мова неофіційно дедалі більше стає офіційною, цілком реальним для українців (як і раніше) є такий собі регіональний розвиток з обмеженою і непривабливою говірковою культурою. Щоб цього не сталося, українська мова потребує реального і повсякденного конституційного захисту.

“Українізація” 20-х років, з одного боку, зміцнила більшовицький режим в Україні, а з іншого – зрушила

процес дерусифікації українського суспільства, сприяла розвиткові національної освіти, науки, культури, відновленню пріоритету національних цінностей і традицій. “Українізація” 20-х і українізація сьогодні, як її розуміють і трактують, не мають нічого спільного. Плутати поняття й процеси національного відродження і українізації неприпустимо, бо це веде до загострення міжнаціональних відносин. Українізація в сучасній інтерпретації – нонсенс, а дерусифікація, відродження – питання життя або смерті незалежної України.

Нині проблеми юридичного і фактичного статусу української мови набувають особливого звучання у зв’язку з інформатизацією гуманітарної сфери і посиленням уваги до проблем інформаційної безпеки. Світова громадськість приділяє дедалі більшу увагу поняттю мовних прав людини і його впровадженню у міжнародну практику. Право кожного народу на вільний вибір мови спілкування знайшло своє відображення в таких міжнародних документах, як Конвенція ЮНЕСКО проти дискримінації в світі (1960), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Резолюція Європарламенту (1984). Державна мова у цих та інших документах розглядається як одна з головних ознак державності та один з факторів стабільності. По тому, як ставляться до державної мови представники влади, судять не лише про рівень культури і самоповаги в державі, але й про рівень її інформаційної, а значить і національної, безпеки.

Тим часом спеціалісти не вважають рівень турботи Української держави про стан державної мови та сферу її застосування задовільними. Звертається, зокрема, увага на часті зміни в українській лексиці і в правописі. Головним чинником, який ускладнює впровадження української мови як державної, вважається недостатня розвиненість україномовної лексикографічної бази. Через словники російська мова має вихід на 119 мов світу, а українська – лише на 15⁷⁵⁴.

Що ж до шляхів розв'язання все ще болючої мовної проблеми в Україні, то тут багато важитиме виваженість і продуманість мовного законодавства, зокрема введення в юридичний обіг поняття мовного суверенітету. Однак само по собі законодавство не в змозі належним чином впливати на мовні пріоритети й уподобання і гарантувати мовні права. Належний ефект може дати тільки широкомасштабна система заходів, спрямованих на консолідацію українського суспільства, посилення вертикальної і горизонтальної ідентифікації у соціогуманітарній і політичній культурі. У цій системі знайде своє місце і турбота про забезпечення функціонування української мови в усіх інформаційних середовищах, зокрема в середовищі комп'ютерних комунікацій, розробка міжмовних інтерфейсів. Успіх у її впровадженні в життя має забезпечити інформатизація всієї гуманітарної сфери, створення національної комп'ютерної лексикографічної системи, національної лінгвістичної мережі.

ПРИМІТКИ

Розділ I.

Поняття “українізація”: походження й інтерпретації

- ¹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Том I. – Сучасність. – 1983. – С.24.
- ² Жаботинський В. Фальшування школи // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С. 48.
- ³ Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 475.
- ⁴ Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб., 1907. – С.178.
- ⁵ Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С.73.
- ⁶ Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 73.
- ⁷ Там само. – 1915. – № 8-9. – С. 47-51.
- ⁸ Чикаленко Є. Розмова про мову. 2-ге вид. – Петроград, 1917. –

- С.9, 28.
- ⁹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т.1. – С.275.
- ¹⁰ Там само. – С.302.
- ¹¹ Цит. за: Зубалій О.Д., Рященко Д.С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – №3. – С.17.
- ¹² Дорошенко Д. Українські кафедри в Київському університеті. – К., 1919. – С.3.
- ¹³ Києвлянин. – 1917. – 7 сентября.
- ¹⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.178.
- ¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. – Ч.1. – Київ-Відень, 1920. – С.126.
- ¹⁶ Двенадцатый съезд РКП(б): Стеног. Отчет. – М., 1968. – С.573, 576.
- ¹⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.242-243.
- ¹⁸ Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г.: Стеног. Отчет. – М., 1923. – С.212-232.
- ¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2253. – Арк.20-25.
- ²⁰ Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – №8. – С.56-57.

Розділ II.

Історичні передумови політики українізації

- ²¹ Див. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – М., 1924. – Т.1. – С.157.
- ²² Десятый съезд РКП(б): Стеног. Отчет. – М., 1963. – С.202-203.
- ²³ Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – С.221.
- ²⁴ Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.40. – С.254.
- ²⁵ Там само. – С.43.
- ²⁶ Там само. – Т.39. – С.313.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.14. – Арк.120.
- ²⁸ Там само. – Арк.130зв.
- ²⁹ Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки. – С.57; ЦДАГО

- України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.122. – Арк.60.
- ³⁰ Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. – С.223.
- ³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.50. – Арк.14.
- ³² Лозицький В.С. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С.47-48.
- ³³ Збірник узаконень УСРР. – 1920. – №1. – С.5.
- ³⁴ Там само. – №24. – С.509.
- ³⁵ Раковский Х. Отчет Рабоче-крестьянского правительства Украины. – Х., 1920. – С.20.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.14. – Арк.7.
- ³⁷ Там само. – Арк.29зв.
- ³⁸ Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні. 1921–1932. – К., 1965. – С.27.
- ³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.88.
- ⁴⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.І. – К., 1976. – С.150.
- ⁴¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: Збірник документів. – Т.І. – К., 1959. – С.150.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.14. – Арк.125.
- ⁴³ Там само. – Спр.30. – Арк.9.
- ⁴⁴ Докладніше про це див.: Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.-Едмонтон, 1992. – С.73-74.
- ⁴⁵ Масненко В.В., Шаров І.Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // Український історичний журнал. – 1990. – №12. – С.103.
- ⁴⁶ Известия ЦК КПСС. – 1989. – №9. – С.193, 195.
- ⁴⁷ Там само. – С.192-193.
- ⁴⁸ Там само. – С.212.

Розділ III.

Хід “українізації” та її вплив на суспільно-політичне життя й етнонаціональний розвиток України

- ⁴⁹ Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. // Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С.79.

- 50 Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації // Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури. 1917–1927. – Харків, 1930. – Т.2. – С.551.
- 51 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.993. – Арк.1-3.
- 52 Там само. – Спр.998. – Арк.46.
- 53 Там само. – Спр.2255. – Арк.12.
- 54 Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України. – 1927. – №2. – С.14.
- 55 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.85.
- 56 Там само. – Оп.20. – Спр.998. – Арк.46.
- 57 Там само. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.55.
- 58 Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве. – С.221.
- 59 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.6.
- 60 Карр Э. История Советской России. – Кн.1: Т.1-2. Больше-вистская революция 1917–1923: Пер. с англ. – М., 1990. – С.247.
- 61 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.47.
- 62 Там само. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.25.
- 63 Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – №3-4. – С.16.
- 64 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1976. – Арк.168.
- 65 Там само. – Спр.1977. – Арк.8.
- 66 Там само. – Арк.44.
- 67 Державний архів Харківської області. – Ф.П.-4. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.105.
- 68 Державний архів Одеської області. – Ф.П.-3. – Оп.1. – Спр.1194. – Арк.46.
- 69 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.59зв.
- 70 Кульницький С. Курс – українізація // Родина. – 1999. – №8. – С.109; Пізніше одеський комуніст В.Гадзинський в листі до окружкому КП(б)У писав: “... менше було б на Україні Лебедів та Квірінгів – не було б шумськізму, хвильовизму, волобуєщини”. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2631. – Арк.115.
- 71 Бачинський П. Діяльність Е.І.Квірінга на Україні // Український історичний журнал. – 1988. – №9. – С.121.
- 72 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.46.
- 73 Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – №с. – С.45-48.
- 74 Вернадский В.И. «Я верю в силу свободной мысли...» (Письма

- И.И.Стрункевичу) // Новый мир. – 1989. – №12. – С.220.
- ⁷⁵ Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989. – С.325.
- ⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.49.
- ⁷⁷ Там само. – Арк.58зв.
- ⁷⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т.І. – С.317.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.121. – Арк.18.
- ⁸⁰ Там само. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.102.
- ⁸¹ Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991. – С.109.
- ⁸² Гришко В. Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації (1923–1933) // Сучасність. – 1978. – №12. – С.69, 72.
- ⁸³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.14. – Арк.29.
- ⁸⁴ VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 17-20 січня 1924 р. – Харків, 1924. – С.12.
- ⁸⁵ Державний архів Житомирської області. – Ф.п-2. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.43.
- ⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.208. – Арк.63зв.
- ⁸⁷ Там само. – Арк.60зв.
- ⁸⁸ Там само. – Оп.20. – Спр.2016. – Арк.12.
- ⁸⁹ Там само. – Спр.2258. – Арк.26.
- ⁹⁰ Національне питання на Україні // Більшовик України. – 1927. – №10. – С.4.
- ⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.10. – Спр.2256. – Арк.20
- ⁹² XV з'їзд ВКП(б): Стеног. отчет. – М., 1985. – Т.1. – С.626.
- ⁹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2631. – Арк.12.
- ⁹⁴ Там само. – Оп.6. – Спр.57. – Арк.60зв.
- ⁹⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.67.
- ⁹⁶ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.П.-7. – Оп.1. – Спр.318. – Арк.75зв.
- ⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2248. – Арк.24.
- ⁹⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.52.
- ⁹⁹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С.79-80.
- ¹⁰⁰ Двенадцатый съезд РКП(б). – С.572.
- ¹⁰¹ Всероссийская перепись 1922 года членов РКП. Итоги переписи

- 1922 года на Украине. – Харьков, 1922. – С.178-179.
- ¹⁰² Двенадцатый съезд РКП(б). – С.612.
- ¹⁰³ Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. – 1927. – №6. – С.14.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1977. – Арк.50.
- ¹⁰⁵ Правда. – 1925. – 10 декабря.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2247. – Арк.139.
- ¹⁰⁷ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.97. – Арк.44зв.
- ¹⁰⁸ Всесоюзная партийная перепись 1927 года. – Вып.7. 1. Народность и родной язык членов ВКП(б) и кандидатов в члены. 2. Состав коммунистов коренной народности в национальных республиках и областях СССР. – М., 1927. – С.51-52. – Вып.3: Род занятий членов ВКП(б) и кандидатов в члены. – М., 1927. – С.154-156.
- ¹⁰⁹ Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985. – С.51
- ¹¹⁰ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т.І. – С.241.
- ¹¹¹ Комуніст. – 1927. – 3 липня.
- ¹¹² Чирко Б.В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.) // Український історичний журнал. – 1988. – №6. – С.71.
- ¹¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1977. – Арк.44.
- ¹¹⁴ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.136.
- ¹¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2258. – Арк.13.
- ¹¹⁶ Там само. – Спр.1977. – Арк.53; Затонський В. Вказ. праця. – С.14.
- ¹¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1977. – Арк.53.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1003. – Арк.22.
- ¹¹⁹ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.140.
- ¹²⁰ Культурне будівництво в Українській РСР. – С.243-247.
- ¹²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1977. – Арк.1.
- ¹²² Там само. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.2.
- ¹²³ Там само. – Арк.28.
- ¹²⁴ Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках. – С.118-119.
- ¹²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1977. – Арк.4.
- ¹²⁶ Державний архів Одеської області. – Ф.П.-3. – Оп.1. – Спр.1184. – Арк.5.

- ¹²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1977. – Арк.11, 12, 14, 15.
- ¹²⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.201.
- ¹²⁹ Там само. – Оп.20. – Спр.1977. – Арк.5-6.
- ¹³⁰ Там само. – Оп.1. – Спр.1976. – Арк.5.
- ¹³¹ Там само. – Арк.7.
- ¹³² Там само. – Арк.52.
- ¹³³ Культурне будівництво в Українській РСР. – С.286.
- ¹³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1977. – Арк.19-22. (щодо останнього пункту – 25 серпня 1926 р. Наркомат юстиції УСРР надав офіційне тлумачення: звільнення співробітників за цією статтею проводилось адміністрацією на основі подання відповідної комісії з українізації без передачі справи на розгляд розцінювально-конфліктної комісії, як це було передбачено кодексом законів про працю УСРР. Див.: Збірник узаконень УСРР. – 1926, розділ другий. – №28-29. – Ст.102).
- ¹³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1976. – Арк.85.
- ¹³⁶ Там само. – Спр.1977. – Арк.129.
- ¹³⁷ Там само. – Спр.2247. – Арк.9.
- ¹³⁸ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.145.
- ¹³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1977. – Арк.45.
- ¹⁴⁰ Там само. – Арк.47-48.
- ¹⁴¹ Там само. – Спр.1976. – Арк.164.
- ¹⁴² Там само. – Арк.168.
- ¹⁴³ Там само. – Спр.2247. – Арк.87.
- ¹⁴⁴ Затонський В. Вказ. праця. – С.14.
- ¹⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2255. – Арк.3.
- ¹⁴⁶ Підсумки X з'їзду КП(б)У: Передова // Більшовик України. – 1927. – №14. – С.5.
- ¹⁴⁷ Вісті ВУЦВК. – 1927. – 22 березня.
- ¹⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1976. – Арк.168.
- ¹⁴⁹ Там само. – Спр.2242. – Арк.50.
- ¹⁵⁰ Там само. – Спр.1977. – Арк.45; – Спр.1978. – Арк.38 тощо.
- ¹⁵¹ Там само. – Спр.2248. – Арк.71.
- ¹⁵² Там само. – Спр.1976. – Арк.86.
- ¹⁵³ Там само. – Спр.1977. – Арк.73.
- ¹⁵⁴ Там само. – Спр.2252. – Арк.1.
- ¹⁵⁵ Вісті ВУЦВК. – 1926. – 15 вересня; – 1929. – 1 березня.
- ¹⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1976. – Арк.190-191.

Примітки

- ¹⁵⁷ Там само. – Спр.2252. – Арк.27
- ¹⁵⁸ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.186.
- ¹⁵⁹ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.143.
- ¹⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2251. – Арк.1.
- ¹⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.621. – Арк.62.
- ¹⁶² Там само. – Арк.64.
- ¹⁶³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2456. – Арк.22.
- ¹⁶⁴ Борисов В.Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – №2. – С.77.
- ¹⁶⁵ Скрипник М. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) // Український історичний журнал. – 1989. – №11. – С.107.
- ¹⁶⁶ Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30 роки): коренізація і денационалізація // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С.46.
- ¹⁶⁷ Перепись 1926. – Табл. 6. – Т.28.
- ¹⁶⁸ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.119.
- ¹⁶⁹ Державний архів Полтавської області. – Ф.П.-9032. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.31.
- ¹⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.977. – Арк.11.
- ¹⁷¹ Більшовик. – 1923. – 7 лютого.
- ¹⁷² Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.П.-1. – Оп.1. – Спр.1584. – Арк.143в.
- ¹⁷³ Вісті ВУЦВК. – 1926. – 20 листопада.
- ¹⁷⁴ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.120.
- ¹⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.56.
- ¹⁷⁶ Бачинський П.П. Керівництво КП(б)У процесом українізації народної освіти в 1917–1927 рр. // Наукові праці з історії КПРС. – Вип.5. – К., 1965. – С.48.
- ¹⁷⁷ Вісті ВУЦВК. – 1924. – 9 серпня.
- ¹⁷⁸ Вісті ВУЦВК. – 1929. – 6 січня.
- ¹⁷⁹ Українізація радянських установ (декрети, інструкції й матеріали). – Х.; НКО, 1926. – С.62.
- ¹⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2251. – Арк.4.
- ¹⁸¹ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. – Б.м.: Сучасність, 1987. – С.142.

- ¹⁸² Про завдання культурного будівництва на Україні. Резолюція по доповіді тов. Скрипника на X-му з'їзді КП(б)У // Шлях освіти. – 1927. – №12. – С.6.
- ¹⁸³ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.120.
- ¹⁸⁴ Народное образование Украины на 1 января 1923 г. Учреждения социального воспитания // Статистика Украины. – 1924. – Т.3. – №46. – С.XVI, XIX. – Табл. 1. – С.2-3; Народня освіта України. Установи соціального виховання на 1 листопада 1929 р. // Статистика України. – 1930. – №201. – Табл. 1. – С.2-4; – Табл. 2а. – С.10; – Табл. 6. – С.17.
- ¹⁸⁵ Всесоюзний шкільний перепис 15 – XII 1927 року. – Табл. 9. – С.196; – Табл. 10. – С.200; – Табл. 11. – С.202; Всесоюзное обучение. Ливидация неграмотности и подготовка кадров. Статистический очерк. – М., 1930. – С.26.
- ¹⁸⁶ Всесоюзний шкільний перепис 15 – XII 1927 року. – Табл. 9. – С.196; – Табл. 10. – С.200; – Табл. 11. – С.202.
- ¹⁸⁷ Народное образование Украины по обследованию на 1 января 1922 года. Предварительные итоги // Статистика Украины. – 1923. – Т.2. – №27. – С.34-35.
- ¹⁸⁸ Шлях освіти. – 1927. – №12. – С.6.
- ¹⁸⁹ Приходько А. Українізація народної освіти // Шлях освіти. – 1927. – №10. – С.17.
- ¹⁹⁰ Народня освіта України. Установи професійної освіти на 1 листопада 1928 та 1929 рр. // Статистика України. – 1931. – №209. – Табл. 3. – С.42-43; – Табл. 8. – С.60.
- ¹⁹¹ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.122.
- ¹⁹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1020. – Арк.123.
- ¹⁹³ Там само. – Спр.2251. – Арк.12.
- ¹⁹⁴ Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX ст.). – К., 1998. – Табл. 8. – С.163-164.
- ¹⁹⁵ Державний архів Одеської області. – Ф.П.-3. – Оп.1. – Спр.1194. – Арк.10.
- ¹⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2251. – Арк.13.
- ¹⁹⁷ Там само. – Арк.43.
- ¹⁹⁸ Там само.
- ¹⁹⁹ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.123.
- ²⁰⁰ Державний архів Одеської області. – Ф.П.-3. – Оп.1. – Спр.1194. – Арк. 1.

Примітки

- ²⁰¹ Там само. – Арк.39зв.
- ²⁰² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2251. – Арк.43.
- ²⁰³ Шлях освіти. – 1927. – №10. – С.17.
- ²⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1978. – Арк.47.
- ²⁰⁵ Там само. – Спр.2264. – Арк.202.
- ²⁰⁶ Там само. – Арк.200.
- ²⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.331. – Арк.4.
- ²⁰⁸ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західно-української інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст. – К., 1994. – С.34.
- ²⁰⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1833. – Арк.172.
- ²¹⁰ Там само. – Оп.7. – Спр.50. – Арк.197зв.
- ²¹¹ Там само. – Оп.20. – Спр.2252. – Арк.26.
- ²¹² ЦДАВО України. – Ф.4805. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.44.
- ²¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1976. – Арк.127.
- ²¹⁴ Там само. – Арк.108.
- ²¹⁵ Там само. – Арк.111.
- ²¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.203. – Арк.42.
- ²¹⁷ Нові шляхи (Львів). – 1929. – №6. – С.359.
- ²¹⁸ Див.: Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильникам. Промова тов. П.П.Любченка на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 р. // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 11 грудня.
- ²¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1976. – Арк.124.
- ²²⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.733. – Арк.83зв.
- ²²¹ Там само. – Арк.84.
- ²²² Козаченко А. Українська культура: її минувшина й сучасність. – Х., 1931. – С.132.
- ²²³ Там само. – С.130.
- ²²⁴ Сірополко С. Народна освіта на советській Україні. – Варшава, 1934. – С.92, 204.
- ²²⁵ Скрипник М.О. Нові лінії в національно-культурному будівництві. Доповідь на пленумі ЦБ Пролетстуду // Статті й промови. – Т.ІІ. – Ч.2. – Х., 1931. – С.363.
- ²²⁶ Кошелівець І. Микола Скрипник. – Б.М.: Сучасність, 1972. – С.220.
- ²²⁷ Скрипник М.О. Промова на другій конференції Комуністичної Партії (більшовиків) України // Статті й промови. – Т.ІІ. – Ч.2. – Х., 1931. – С.231-232.

- ²²⁸ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., Едмонтон, 1992. – С.82.
- ²²⁹ Грамотность в России. – М., 1922. – С.7-9.
- ²³⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.826. – Арк.13.
- ²³¹ Данильченко О.П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр.. 20 ст. // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С.80.
- ²³² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.826. – Арк.7зв.
- ²³³ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975. – С.106.
- ²³⁴ Борисов В.Л. Вказ. праця. – С.78.
- ²³⁵ Там само. – С.79.
- ²³⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.733. – Арк.82зв.
- ²³⁷ Там само. – Арк.81зв.
- ²³⁸ Там само. – Ф.2717. – Оп.1. – Спр.154. – Арк.107.
- ²³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2251. – Арк.42.
- ²⁴⁰ Касьянов Г.В. Вказ. праця. – С.79.
- ²⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2251. – Арк.27.
- ²⁴² Там само. – Арк.40.
- ²⁴³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.733. – Арк.83-83зв.
- ²⁴⁴ Там само. – Ф.331. – Оп.1. – Арк.8.
- ²⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2251. – Арк.40.
- ²⁴⁶ Там само. – Арк.50.
- ²⁴⁷ Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции (1917–1927 гг.). – М., 1980. – С.309.
- ²⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.2717. – Оп.3. – Спр.63. – Арк.79.
- ²⁴⁹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. – К., 1993. – С.37-40.
- ²⁵⁰ Там само. – С.49-50.
- ²⁵¹ Див.: Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук: (нарис історії). – Мюнхен, 1955. – Ч.1. – С.13.
- ²⁵² Там само. – С.18.
- ²⁵³ Там само. – С.46.
- ²⁵⁴ Детальніше див.: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останні десятиліття (1924–34). – К., 1993. – С.39-89; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Вказ. праця. – С.55-135.
- ²⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.950. – Арк.8.

Примітки

- ²⁵⁶ Там само. – Оп.6. – С.5923. – Арк.121зв.
- ²⁵⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Вказ. праця. – С.80-115.
- ²⁵⁸ Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.157-158.
- ²⁵⁹ Шпітерс Г. На історичному з'їзді // Червоний шлях. – 1925. – №1-2. – С.190.
- ²⁶⁰ Туркало І. Мої завваги до цінної праці // Нові дні. – 1953. – Ч.45 / Цит. за: Панько Т. Концепція української літературної мови в системі науково-культурологічних поглядів Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції... – Львів, 1994. – С.123-124.
- ²⁶¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1977. – Арк.15.
- ²⁶² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.236. – Арк.63.
- ²⁶³ Червоний шлях. – 1924. – №6. – С.248-249.
- ²⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.47. – Арк.6зв.
- ²⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – пр.1178. – Арк.22; – Ф.166. – Оп.4. – Спр.109. – Арк.546.
- ²⁶⁶ Там само. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.109. – Арк.547.
- ²⁶⁷ Там само. – Арк.464.
- ²⁶⁸ Там само. – Спр.241. – Арк.8.
- ²⁶⁹ Державний архів Київської області. – Ф.П.-10408. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.2.
- ²⁷⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Вказ. праця. – С.57.
- ²⁷¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.5923. – Арк.121.
- ²⁷² Там само. – Арк.122.
- ²⁷³ Там само. – Арк.124.
- ²⁷⁴ Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К., 1992. – С.87.
- ²⁷⁵ Від редакції // Науково-технічний вісник. – 1926. – №1. – С.1-2.
- ²⁷⁶ Коновець Ф. Вказ. праця. – С.89, 113.
- ²⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф.2717. – Оп.1. – Спр.154. – Арк.84.
- ²⁷⁸ Там само. – Оп.3. – Спр.5. – Арк.18.
- ²⁷⁹ ЦДІА України у Києві. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.266. – Арк.254.
- ²⁸⁰ Там само. – Арк.335.
- ²⁸¹ Там само. – Арк.40.
- ²⁸² Невідомі листи Грушевського // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня.
- ²⁸³ Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський: між історією і політикою (1924–

- 1934) // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.55.
- 284 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2248. – Арк.24; – Спр.2260. – Арк.60.
- 285 Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал “Україна” // Український історик. – 1986. – №1-2. – С.19.
- 286 ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.236. – Арк.86-86зв.
- 287 Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки. Київська сесія Укр. науки // Український археографічний щорічник. – Вип.І. – К., 1992. – С.27.
- 288 Там само. – С.29.
- 289 Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Вказ. праця. – С.136-139.
- 290 Див.: Грушевський М. Ганебній пам’яті // Україна. – 1926. – Кн.4. – С.46-51.
- 291 Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі. – С.16-17.
- 292 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2255. – Арк.34.
- 293 Гермайзе О. Десятиріччя Жовтневої революції і українська наука // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С.IV.
- 294 Оглоблін О. Спогади про Миколу Зерова і Павла Пилиповича // Безсмертні. Збірник спогадів про М.Зерова, П.Пилиповича і М.Драй-Хмару. – Мюнхен, 1963. – С.224.
- 295 Кошелівець І. Вказ. праця. – С.190.
- 296 Цит. по Кошелівець І. Вказ. праця. – С.192.
- 297 Бюлетень Миколаївської округової інспекції народної освіти (Миколаїв). – 1928. – №1. – С.17.
- 298 Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.158-159.
- 299 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2010. – Арк.49-51.
- 300 Кошелівець І. Вказ. праця. – С.193.
- 301 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.121. – Арк.68.
- 302 Синявський О.І. Коротка історія українського правопису. Культура українського слова. – Х., К., 1931. – С.109.
- 303 Сімович В. Історія українського правопису // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевид. в Україні. – К., 1994. – Т.1. – С.363.
- 304 Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.160, 161.
- 305 Ніковський А. Вступне слово // Грінченко Б. Словник української мови. – К., 1927. – Т.1. – С.XV.

Примітки

- ³⁰⁶ Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.164.
- ³⁰⁷ Там само. – С.166.
- ³⁰⁸ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.126.
- ³⁰⁹ Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.93, 95.
- ³¹⁰ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.127.
- ³¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.992. – Арк.71; – Спр.993. – Арк.2.
- ³¹² Детальніше про негативний вплив радянської цензури на українське друковане слово див.: Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. – 1997. – №6. – С.81-90.
- ³¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1515. – Арк.193.
- ³¹⁴ Там само. – Арк.194.
- ³¹⁵ Таблицю складено автором на базі окремих таблиць, які наводяться у праці Ю.Шевельова. Див.: Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.117-122.
- ³¹⁶ Преса Української РСР 1918–1975. Науково-статистичний довідник. – Харків, 1976. – Табл.83, 84. – С.172-173.
- ³¹⁷ Лісовий П. Нічого фантастичного! Біла утопія та радянська дійсність // Червоний шлях. – 1926. – №2. – С.80.
- ³¹⁸ Таран Ф. Блакитний (Еланський) Василь Михайлович // Червоний шлях. – 1926. – №2. – С.64.
- ³¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2248. – Арк.23.
- ³²⁰ Там само. – Спр.2260. – Арк.61.
- ³²¹ Там само. – Арк.62.
- ³²² Культурне будівництво в Українській РСР... – С.285, 305.
- ³²³ Вісті ВУЦВК. – 1927. – 6 травня.
- ³²⁴ Кошелівець І. Вказ. праця. – С.109.
- ³²⁵ Скрипник М.О. Нові лінії в національно-культурному будівництві. – С.357.
- ³²⁶ Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – Б.М.; Сучасність, 1979. – С.112.
- ³²⁷ Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.143.
- ³²⁸ Сірополко С. Народна освіта на советській Україні. – Варшава, 1934. – С.191.
- ³²⁹ Вісті ВУЦВК. – 1925. – 17 січня.
- ³³⁰ Лейтес А., Яшек К. Вказ. праця. – Т.2. – С.102.
- ³³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.75.

- 332 ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.724. – Арк.69
- 333 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2247. – Арк.26.
- 334 Там само. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.112.
- 335 Там само. – Оп.6. – Спр.86. – Арк.68.
- 336 Життя й революція. – 1925. – №1-2. – С.3.
- 337 Більшовик України. – 1926. – №4-5. – С.155.
- 338 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2247. – Арк.26.
- 339 Державний архів Київської області. – Ф.П.-10408. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.2.
- 340 Скрипник М.О. Нові лінії в національно-культурному будівництві. – С.357.
- 341 Див.: Вісті ВУЦВК. – 1928. – 8 травня.
- 342 Кравченко Б. Вказ. праця. – С.128.
- 343 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2260. – Арк.60.
- 344 Сірополко С. Вказ. праця. – С.184.
- 345 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2260. – Арк.60.
- 346 Культура і побут (додаток до Вістей ВУЦВК). – 1927. – 8 жовтня.
- 347 Приходько А. Українізація народної освіти // Шлях освіти. – 1927. – №10. – С.18-19.
- 348 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2260. – Арк.71.
- 349 ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.724. – Арк.110.
- 350 Культурне будівництво в Українській РСР... – С.489.
- 351 Вісті ВУЦВК. – 1927. – 27 серпня.
- 352 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2251. – Арк.45.
- 353 Там само. – Спр.2247. – Арк.25.
- 354 Міяковський В. Листи С.О.Єфремова до Є.Х.Чикаленка (редакція М.Антоновича) з матеріалів Музею-Архіву ім.Д.Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США // Український історик. – 1975. – №3-4. – С.113.
- 355 Державний архів Харківської області. – Ф.П.-5. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.50.
- 356 Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С.257.
- 357 Ревуцький В. Мистецький Київ у 1926–1929 роках // Сучасність. – 1988. – Ч.1. – С.32.
- 358 Культурне будівництво в Українській РСР... – С.375.
- 359 Див.: Кошелівець І. Вказ. праця. – С.215.
- 360 Приходько А. Українізація народної освіти // Шлях освіти. –

1927. – №10. – С.18.
- ³⁶¹ Скрипник М. Про музкомедію “Орфей у пеклі”. Виступ на художній раді музкомедії 30.10.1929 // Статті й промови. – Т.В. – Х., 1930. – С.256.
- ³⁶² Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.144.
- ³⁶³ Красная рота. – 1924. – № 41. – С.34.
- ³⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.2225. – Арк.196-197, 199, 238.
- ³⁶⁵ Липский С. Военная реформа 1924-1925 // Коммунист. – 1990. – № 4. – С.108.
- ³⁶⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2250. – Арк.63.
- ³⁶⁷ Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф.4. – Оп.14. – Спр.57. – Арк.15.
- ³⁶⁸ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1977. – Арк.33, 71, 144; – Спр.2248. – Арк.8; – Ф.1. – Оп.2. – Спр.3879. – Арк.159.
- ³⁶⁹ Там само. – Спр.2475. – Арк.123.
- ³⁷⁰ Там само. – Спр.2250. – Арк.61.
- ³⁷¹ РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Спр.58. – Арк.77-77 зв.; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2475. – Арк.121, 123.
- ³⁷² РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Спр.109. – Арк.96.
- ³⁷³ Там само. – Спр.58. – Арк.205; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2810. – Арк.61.
- ³⁷⁴ Там само. – Спр.2250. – Арк.61; – Спр.2457. – Арк.122.
- ³⁷⁵ Там само. – Спр.2250. – Арк.61.
- ³⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.2844. – Арк.14, 20.
- ³⁷⁷ РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Спр.109. – Арк.96 зв.
- ³⁷⁸ Там само.
- ³⁷⁹ Там само. – Арк.94.
- ³⁸⁰ Там само. – Арк.93-94.
- ³⁸¹ Там само. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.1415. – Арк.51-52.
- ³⁸² Там само. – Ф.9. – Оп.28. – Спр.54. – Арк.30 зв.
- ³⁸³ Червона армія. - 1928.
- ³⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.
- ³⁸⁵ РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Спр.115. – Арк.189-190.
- ³⁸⁶ Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа. 1919-1969. – К., 1969, с.109.
- ³⁸⁷ Лібер Ю. Міста і політичні наслідки етнічних змін в УРСР у

- 1923-1933 роках // Сучасність. – 1988. – №.1. – С.62-67; Кравченко Б. Національне відродження та робітнича кляса на Україні в 1920-х роках // Сучасність. – 1984. – №.1-2. – С.104-118; Його ж. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – С.70-148.
- ³⁸⁸ Бондарчук П. Українізація робітничого класу (20-ті рр. ХХ ст.) // Історія України. – 1998. – №25-28 (липень). – С.2-4; Його ж. Українізація і профспілки УСРР у 20-ті роки // Історія України. – 1999. – №21-24 (червень). – С.4-5.
- ³⁸⁹ Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.148.
- ³⁹⁰ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С.265.
- ³⁹¹ Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х років. – С.83.
- ³⁹² Картунов О. Політизація етнічності: характер, умови, результати // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип.6. – К., 1998. – С.16.
- ³⁹³ Україна. Статистичний справочник. – Х., 1925. – Табл. 6. – С.13.
- ³⁹⁴ Статистичний щорічник 1929. – Х., 1929. – Табл. 2. – С.20.
- ³⁹⁵ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С.75.
- ³⁹⁶ Всесоюзная перепись населения 1926 года: В 56 томах. – М., 1928–33. – Т.11-13. – Табл. 6.
- ³⁹⁷ Гаршфельд А. Міграційні процеси на Україні (в світлі перепису 1926 р.). – Х., 1930. – С.30.
- ³⁹⁸ Греков В. Механическое движение населения в городах СССР за третий квартал 1927 года // Статистическое обозрение. – 1927. – №2. – С.92-93.
- ³⁹⁹ Лібер Ю. Вказ. праця. – С.64
- ⁴⁰⁰ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.77.
- ⁴⁰¹ Хоменко А. Національний склад людності УСРР. – Х., 1931. – С.98-99.
- ⁴⁰² Лібер Ю. Вказ. праця. – С.64, 66.
- ⁴⁰³ Культурне будівництво в Українській РСР... – С.284.
- ⁴⁰⁴ Там само. – С.315.
- ⁴⁰⁵ Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.145.
- ⁴⁰⁶ Там само. – С.147.
- ⁴⁰⁷ Україна. Статистичний справочник. – Х., 1925. – С.13, 107; Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. – Х., 1928. – С.192, 227.

Примітки

- ⁴⁰⁸ Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1924-1928 гг. – X., 1928. – С.110; Національний перепис робітників та службовців України (жовтень–листопад 1929 р.). – X., 1930. – С.XVI.
- ⁴⁰⁹ Див. Кравченко Б. Вказ. праця. – Табл. 2, 5. – С.107.
- ⁴¹⁰ Бондарчук П. Українізація і профспілки УСРР у 20-ті роки // Історія України. – 1999. – №21-24 (червень). – С.4.
- ⁴¹¹ Культурне будівництво в Українській РСР... – С.490
- ⁴¹² Бондарчук П. Українізація і профспілки УСРР у 20-ті роки. – С.5.
- ⁴¹³ Національний перепис робітників та службовців України (жовтень-листопад 1929 р.). –С.132-133, 138-139.
- ⁴¹⁴ Бондарчук П. Українізація і профспілки УСРР у 20-ті роки. – С.5.
- ⁴¹⁵ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.157.
- ⁴¹⁶ Вісті ВУЦВК. – 1930. – 3 січня.
- ⁴¹⁷ Затонський В. – С.13.
- ⁴¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.97. – Арк.37.
- ⁴¹⁹ Костюк Г. Окаянні роки. Від Лук'янівської тюрми до Воркутинської трагедії (1935–40 рр.). – Торонто, 1978. – С.105.
- ⁴²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.197. – Арк.15.
- ⁴²¹ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.71.
- ⁴²² Грицак Я.Й. – С.174.
- ⁴²³ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.181.
- ⁴²⁴ Субтельний О. Україна: історія / Пер. З англ.. – К., 1991. – С.339-340.
- ⁴²⁵ Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади. – Едмонтон, 1987. – Кн.1. – С.184.
- ⁴²⁶ Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.260.
- ⁴²⁷ Там само. – С.260-261.
- ⁴²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.208. – Арк.79зв.
- ⁴²⁹ Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. – Кн.1.: 1910–1930-ті роки / За ред. В.Г.Дончика. – К., 1993. – С.87.
- ⁴³⁰ Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.261.
- ⁴³¹ Власовський І. Нарис історії української православної церкви. – Нью-Йорк, Банд-Брук, 1961. – С.151.
- ⁴³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2248. – Арк.101.
- ⁴³³ Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.149.

- ⁴³⁴ Кравченко Б. Вказ. праця. – С.324.
⁴³⁵ Грицак Я. Вказ. праця. – С.175.
⁴³⁶ Кульчицький С. Зміст радянської українізації 20-х років // Історія України. – 1998. – №19 (травень). – С.2.
⁴³⁷ Див. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.15-17.
⁴³⁸ Картунов О. Вказ. праця. – С.19.

Розділ IV.

Сталінізм і кінець “українізації”

- ⁴³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.97. – Арк.46.
⁴⁴⁰ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С.254-267.
⁴⁴¹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Т.ІІ. – С.218-225.
⁴⁴² Шевельов Ю. Вказ. праця. – С.207.
⁴⁴³ Лицар духу // Київська старовина. – 1992. – №1. – С.50-51.
⁴⁴⁴ Цит. за: Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. Сторінки історії Всеукраїнської Академії Наук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип.2. – К., 1996. – С.51.
⁴⁴⁵ Цит. за: Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. – 1993. – С.53.
⁴⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.122. – Арк.83-84.
⁴⁴⁷ Там само.
⁴⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.2717. – Оп.3. – Спр.63. – Арк.80.
⁴⁴⁹ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України”. Невідомі документи і факти. – К., 1995. – С.236.
⁴⁵⁰ Снегірьов Г. Набої для розстрілу. – К., 1990. – С.110.
⁴⁵¹ Шаповал Ю. Політичний терор в Україні у 30–50-і роки. Стан і перспективи дослідження // Етнополітологія в Україні: Становлення: що далі. – К., 2002. – С.205.
⁴⁵² Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. – Т.СЛХХІІІ. – Париж-Чикаго, 1962. – С.22.
⁴⁵³ Прапор марксизму. – 1930. – №3. – С.124, 126.
⁴⁵⁴ Червоний шлях. – 1930. – №4. – С.141-142.
⁴⁵⁵ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Кн.І. – С.125-126, 166.

- ⁴⁵⁶ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5–15 червня 1930 року). Стеног. Звіт. – Х., 1930. – С.280, 285, 287.
- ⁴⁵⁷ Там само. – С.458
- ⁴⁵⁸ Там само. – С.91, 394.
- ⁴⁵⁹ Пиріг Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиріччя (1924–1934). – С.107-121; Докладно про Справу УНЦ та долю М.Грушевського див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996; їх же. Михайло Грушевський. Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – К., 1999.
- ⁴⁶⁰ Річицький А. Проти інтервенції буржуазної науки // Більшовик України. – 1931. – №9-10. – С.24.
- ⁴⁶¹ Дорошкевич О. Ще одна буржуазна інтерпретація минулого // Життя і революція. – 1931. – №11-12.
- ⁴⁶² Червоний шлях. – 1932. – №5-6, 7-8, 11-12.
- ⁴⁶³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4171. – Арк.10-21; Див. Траф'як М. Вони по своєму боролися за Україну // Сучасність. – 1997. – №10. – С.106-110.
- ⁴⁶⁴ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Вказ. праця. – С.93-94.
- ⁴⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.4402. – Оп.1. – Спр.216. – Арк.7.
- ⁴⁶⁶ Червоний шлях. – 1932. – №1-2. – С.92.
- ⁴⁶⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.292-293.
- ⁴⁶⁸ Там само. – С.293-294.
- ⁴⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Спр.2070. – Арк.6.
- ⁴⁷⁰ Лукомська І. Кубань // Вечірній Київ. – 1992. – 30 липня.
- ⁴⁷¹ Комуніст. – 1933. – 4 квітня.
- ⁴⁷² ЦДАВО України. – Ф.4402. – Оп.1. – Спр.216. – Арк.27-28.
- ⁴⁷³ Цит. за: Панчук М.І. “Націонал-ухильництво”. Анатомія проблеми // Маршрутами історії. – К., 1990. – С.240.
- ⁴⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.281. – Арк.191.
- ⁴⁷⁵ Пиріг Р., Шаповал Ю. Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час. – 1991. – №4. – С.80.
- ⁴⁷⁶ Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.ІІ.1933 р. – Х., 1933. – С.31, 34.
- ⁴⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.282. – Арк.135.
- ⁴⁷⁸ Там само. – Спр.283. – Арк.63.

- ⁴⁷⁹ Більшовик України. – 1933. – №7-8. – С.43.
- ⁴⁸⁰ Хвылевой М. Украина или Малороссия? // Дружба народов. – 1990. – №7. – С.189.
- ⁴⁸¹ Цит. за: Замковий В.П. Андрій Хвиля: епізоди життя // Маршрутами історії. – С.475.
- ⁴⁸² Канцелярук В.І. Як українські переклади творів Леніна стали “націоналістичними”. – К., 1990. – С.26.
- ⁴⁸³ Нитченко Д. Від Зінькова до Мельбурну // Березіль. – 1992. – №3-4. – С.114-115.
- ⁴⁸⁴ Правда. – 1933. – 22 червня.
- ⁴⁸⁵ Вісті. – 1933. – 22 червня.
- ⁴⁸⁶ Замковий В.П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле – заради майбутнього. – С.262.
- ⁴⁸⁷ Більшовик України. – 1933. – №5-6. – С.82-85.
- ⁴⁸⁸ Селюцький А. Емісар Сталіна, або невідомий відомий Постишев // Вітчизна. – 1992. – №5-6. – С.124.
- ⁴⁸⁹ Правда. – 1933. – 8 липня.
- ⁴⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.4402. – Оп.1. – Спр.216. – Арк.36, 37.
- ⁴⁹¹ Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? // Літературна Україна. – 1990. – 4 жовтня.
- ⁴⁹² Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–40-і роки ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С.12.
- ⁴⁹³ Там само. – С.310.
- ⁴⁹⁴ Правда. – 1933. – 2 грудня.
- ⁴⁹⁵ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18–23 січня 1934 р.: Стеног. Звіт. – Х., 1934. – С.8, 51.
- ⁴⁹⁶ Там само. – С.206.
- ⁴⁹⁷ Там само. – С.380.
- ⁴⁹⁸ Там само. – С.444.
- ⁴⁹⁹ Там само. – С.547, 555.
- ⁵⁰⁰ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 января – 10 февраля 1934 г.: Стеног. отчет. – М., 1934. – С.31-32.
- ⁵⁰¹ Там само. – С.69-70.
- ⁵⁰² Там само. – С.88.
- ⁵⁰³ Там само. – С.199.
- ⁵⁰⁴ Конквест Р. Большой террор // Нева. – 1998. – №4. – С.144.
- ⁵⁰⁵ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної

- історії. – К., 1993. – С.126.
- ⁵⁰⁶ Докладніше див.: Касьянов Г. Вказ. праця. – С.153.
- ⁵⁰⁷ Див. Стріха М. Українська мова. // Сучасність. – 1997. – №12. – С.114.
- ⁵⁰⁸ Див.: Єфименко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). – К., 2002. – С.100.
- ⁵⁰⁹ Известия. – 1936. – 21 январа.
- ⁵¹⁰ Див.: Дилерська Л. Сталінський антисемітизм у структурі ідеології російсько-імперського комуністичного месіанства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №3. – С.79-99.
- ⁵¹¹ ЦДАВО України. – Ф.4402. – Оп.1. – Спр.216. – Арк.39.
- ⁵¹² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.І. – С.777.
- ⁵¹³ Там само. – С.769.
- ⁵¹⁴ Затонский В.П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма. – Х., 1934. – С.39, 68.
- ⁵¹⁵ Цит. за: Прицак О. Агатагел Кримський // Київська старовина. – 1992. – №1. – С.23.
- ⁵¹⁶ Див.: Кульчицький С. Курс – українізація. – С.110
- ⁵¹⁷ Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С.53.
- ⁵¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.339. – Арк.70, 71; – Спр.407. – Арк.50-52.
- ⁵¹⁹ Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – С.28, 43.
- ⁵²⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.І. – С.874-875.

Розділ V.

Політика українізації і українці за межами УСРР

- ⁵²¹ Центральний державний історичний архів Російської Федерації (далі – ЦДІА РФ). – Ф.391. – Оп.2. – Спр.147. – Арк.31, 36, 41, 152, 172, 283зв; – Ф.391. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.399-407 та ін.; ЦДІА України. – Ф.1628. – Оп.1. – Арк.3, 4, 7а.
- ⁵²² ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.319. – Арк.235.
- ⁵²³ ЦДІА РФ. – Ф.391. – Оп.2. – пр.2. – Арк.187-189.
- ⁵²⁴ Там само. – Спр.555. – Арк.10-11.

- ⁵²⁵ ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.633. – Спр.496. – Арк.53зв.
- ⁵²⁶ Там само. – Оп.694. – Спр.169. – Арк.146.
- ⁵²⁷ Там само. – Оп.697. – Спр.277. – Арк.2, 2зв.
- ⁵²⁸ Высочайшее учрежденное совещание в Государственном совете по переселенческому делу 12 марта 1904 г. – С.1-81; По вопросу о переселении в Черноморскую губернию. – С.16 // Переселенческое дело. – Б.м. і р. вид. і без загальної нумерації.
- ⁵²⁹ ЦДІА РФ. – Ф.391. – Оп.1. – Спр.328. – Арк.1, 2зв., 26.
- ⁵³⁰ ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.693. – Спр.333. – Арк.71, 73зв.
- ⁵³¹ Див. Статистический справочник по югу России. – Полтава, 1910. – С.3; Ковальчук О. Переселення селян українських губерній Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1992. – Ч.І. – С.32-33.
- ⁵³² Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Под ред. Тройницкого Н.А. Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям. – СПб., 1905. – С.4, 5, 6.
- ⁵³³ Підрахунки зроблені за: ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.707. – Спр.54. – Арк.6, 6зв.; – Оп.620. – Арк.270, 273.
- ⁵³⁴ Підрахунки зроблені за: ЦДІА України. – Ф.1628. – Оп.1. – Спр.185, 224.
- ⁵³⁵ ЦДІА України. – Ф.1629. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.95, 95зв.
- ⁵³⁶ Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. – 1981. – №5. – С.24.
- ⁵³⁷ ЦДІА РФ. – Ф.391. – Оп.2. – Спр.179. – Арк.24, 24зв., 25.
- ⁵³⁸ Світ І. Українсько-японські взаємини. 1903–1945. – Историчний огляд і спостереження. – Нью-Йорк, 1972. – С.86.
- ⁵³⁹ Черномаз В. Українці на Дальнем Востоке. // Українець на Зеленому Клині. – 1993. – №2 (Газета Товариства української культури Приморського краю. Заснована 30 квітня 1917 р. Відроджена 1 грудня 1992 р.); його ж. Українці на Далекому Сході (1883–1992) // <http://www/geocities.com/ukretno/lib/czornomaz/html> (25.10.12).
- ⁵⁴⁰ Бич Л.П. Кубань у кривому дзеркалі. – Прага, 1927. – С.70.
- ⁵⁴¹ Кошиць О. Спогади. – Ч.2. – Вінніпег, 1948. – С.30-48, 233-234.
- ⁵⁴² Нарис історії матірнього товариства “Просвіта”. – Вінніпег, 1968. – С.249.

- ⁵⁴³ Бич Л.П. Вказ. праця. – С.71, 78.
- ⁵⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.І. – Спр.435. – Арк.1, 17-20.
- ⁵⁴⁵ Животко А. Подонь (Українська Воронижчина) в культурному житті України. – Прага, 1943. – С.31.
- ⁵⁴⁶ Іванис В. Стежками життя. Спогади. – Т.1. – Торонто, 1958. – С.203.
- ⁵⁴⁷ Світ І. Український Далекий Схід. – Одеса-Хабаровськ, 1944. – С.17.
- ⁵⁴⁸ Світ І. Зелена Україна. Короткий історичний нарис українського політичного і громадського життя. – Нью-Йорк – Шанхай, 1949. – С.13-15, 17; його ж. Український Далекий Схід (машинопис). – Одеса-Хабаровськ, 1944. – С.20-21; ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.І. – Спр.764.
- ⁵⁴⁹ Траф'як М. Український рух на Далекому Сході // Золоті ворота. – 1993. – №5. – С.47, 55; ЦДАВО України. – Ф.444. – Оп.І. – Спр.456.
- ⁵⁵⁰ Гадзінський В. Українська школа в Росії (Листи з Москви) // Радянська освіта. – 1924. – №5-6. – С.47.
- ⁵⁵¹ Див.: Грищенко А.П. Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради. – К., 1999. – С.53.
- ⁵⁵² Марунчак М. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. – Вінніпег, 1974. – С.155-156.
- ⁵⁵³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.5. – Спр.476. – Арк.16.
- ⁵⁵⁴ Світ І. Зелена Україна. – С.6.
- ⁵⁵⁵ Садовський В. Українці поза межами УСРР на основі перепису 1926 р. // Українська людність в СРСР. – Варшава, 1931. – С.138-139; Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992. – С.120-127.
- ⁵⁵⁶ Див.: ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.725. – Арк.11; – Оп.6. – Спр.639. – Арк.316; – Оп.9. – Спр.960. – Арк.14; – п.10. – Спр.810. – Арк.163в.
- ⁵⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.27. – Спр.725. – Арк.65.
- ⁵⁵⁸ Лукавий П. Сибірські відгуки // Радянська освіта. – 1925. – Серпень – вересень. – С.70.
- ⁵⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.10. – Спр.810. – Арк.53.
- ⁵⁶⁰ Там само. – Оп.9. – Спр.978. – Арк.223в., 23.
- ⁵⁶¹ Там само. – Оп.10. – Спр.810. – Арк.73зв.
- ⁵⁶² Там само. – Оп.8. – Спр.85. – Арк.11зв., 12, 20; – Оп.9. – Спр.978.

- Арк.32зв. та ін.
- ⁵⁶³ Цит. За: Клименко Т. Українські поселення в Алтайському краї // Українська діаспора. – 1995. – Ч.7. – С.24.
- ⁵⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.405. – Арк.161зв.
- ⁵⁶⁵ Там само. – Ф.1. – Оп.5. – Спр.476. – Арк.26.
- ⁵⁶⁶ Макаренко П.Л. З життя Кубані під комуністичною владою (1920–1926 рр.). – Прага, 1927. – С.96, 101, 102, 111.
- ⁵⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.5. – Спр.476. – Арк.13.
- ⁵⁶⁸ Там само. – Ф.1. – Спр.5. – Оп.476. – Арк.1, 1зв., 26, 29.
- ⁵⁶⁹ Там само. – Арк.1, 1зв.
- ⁵⁷⁰ Там само. – Ф.27. – Оп.10. – Спр.810. – Арк.53.
- ⁵⁷¹ Детально див.: Світ І. Суд над українцями в Читі // Українська діаспора. – 1992. – Ч.2. – С.120-137.
- ⁵⁷² ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.5. – Спр.476. – Арк.16-18.
- ⁵⁷³ Шляхи українізації Кубані // Радянська освіта. – 1926. – №7-8. – С.101.
- ⁵⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1088. – Арк.34-35.
- ⁵⁷⁵ Волиняк П. Кубань – земля українська, козака... // Волиняк Петро. Поговоримо відверто. Вибрані статті і оповідання. – Торонто, 1975. – С.441-442.
- ⁵⁷⁶ Антонов В. Український учитель в РСФРР // Радянська освіта. – 1926. – №7-8. – С.94.
- ⁵⁷⁷ Парадиський О. Українська школа в Північно-Кавказькому Краї // Радянська освіта. – 1926. – №4. – С.73.
- ⁵⁷⁸ Панченко Олександр. Розгром українського відродження Кубані – Лос-Анжелес, 1973. – С. 67-68. Його ж. Українська книжка на Кубані // Червоний шлях. – 1929. – №5-6. – С.267.
- ⁵⁷⁹ Макаренко П.Л. Вказ. праця. – С.94.
- ⁵⁸⁰ Животко А. Вказ. праця. – С.36-73.
- ⁵⁸¹ Гадзінський В. Українська школа в Росії // Радянська освіта. – 1924. – №5-6. – С.48.
- ⁵⁸² Див.: Винниченко І. Вказ. праця. – С.78.
- ⁵⁸³ Марунчак М. Вказ. праця. – С.156-157.
- ⁵⁸⁴ Попок А. Українці в Російській федерації: чи зміниться щось на краще? // Визвольний шлях. – 1997. – №6. – С.670.
- ⁵⁸⁵ Аніканов П. Національно-культурне будівництво в українських районах Далекого Сходу // Червоний шлях. – 1932. – №9-10. – С.76, 78.

- ⁵⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.10. – Спр.809. – Арк.24.
- ⁵⁸⁷ Там само. – Оп.9. – Спр.977. – Арк.17.
- ⁵⁸⁸ Баклаженко С. Українська культура на Північному Кавказі по Жовтні // Червоний шлях. – 1929. – №5-6. – С.170.
- ⁵⁸⁹ Аніканов П. Вказ. праця. – С.76, 78.
- ⁵⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.9. – Спр.978. – Арк.32зв.
- ⁵⁹¹ Цит. за: Макаренко П.Л. Вказ. праця. – С.106.
- ⁵⁹² Клименко С. Українці в Казахстані (1930–1933) // Українська діаспора. – 1992. – Ч.2. – С.91-92.
- ⁵⁹³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.779. – Арк.117.
- ⁵⁹⁴ Баклаженко С. Різне // Червоний шлях. – 1929. – №5-6. – С.268.
- ⁵⁹⁵ Зозуля О. Національна політика комуністичної імперії // Нові дні (Торонто). – 1963. – №11. – С.21-30.
- ⁵⁹⁶ Попок А. Українці в Російській Федерації: чи змінилось щось на краще? // Визвольний шлях. – 1997. – №6. – С.670.
- ⁵⁹⁷ Перша офіційна згадка про Український клуб була вміщена у довіднику “Вся Москва на 1925 г.”, остання – в книзі “Москва в новых районах» (1936 р.). В останній йшла мова про Центральну українську бібліотеку, що знаходилася на вул.Горького, 37/9 і нараховувала 11630 примірників. Подальша її доля невідома. У грудні 1949 р. бібліотека №68 м.Москви передала 6208 примірників літератури українською мовою, на більшості з яких стояв штамп “Центральна українська бібліотека при робочому клубі в Москві”, для бібліотеки Львівського державного університету ім.І.Франка. У акті останньої зазначалось, що було отримано з Москви на 200 примірників літератури більше, ніж було вказано у документах. В 1989 р. за ініціативою Українського молодіжного клубу та української громади Москви відновила свою роботу й бібліотека, яка є наступницею Центральної української бібліотеки в Москві. Див. Кононенко Ю., Білошицька Є., Слюсарчук В. І тільки незмінна книга. До 10-річчя відновлення діяльності бібліотеки української літератури в Москві. – М., 1999. – С.5-7, 36-51; Український кур’єр (Московське товариство української культури “Славутич”). – 1991. – 2 грудня.
- ⁵⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.268. – Арк.26-28.
- ⁵⁹⁹ Кононенко Ю., Білошицька Є., Слюсарчук В. Вказ. праця. – С.36-46.
- ⁶⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.268. – Арк.84-86.
- ⁶⁰¹ Там само. – Арк.4, 5, 8, 10, 14.

- ⁶⁰² Там само. – Спр.789. – Арк.63-64.
- ⁶⁰³ Там само. – Спр.1088. – Арк.32-33.
- ⁶⁰⁴ Там само. – Спр.779. – Арк.33, 34.
- ⁶⁰⁵ Там само. – Арк.41, 42.
- ⁶⁰⁶ Там само. – Спр.1088. – Ак14, 14зв.
- ⁶⁰⁷ Українізація на Північному Кавказі // Сучасність. – 1973. – №7-8. – С.173-176.
- ⁶⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.789. – Арк.64-65.
- ⁶⁰⁹ Там само. – Оп.10. – Спр.858. – Арк.188, 192.
- ⁶¹⁰ Там само. – Арк.188.
- ⁶¹¹ Там само. – Оп.7. – Спр.249. – Арк.2, 8, 9.
- ⁶¹² Там само. – Оп.10. – Спр.857. – Арк.1, 3.
- ⁶¹³ Там само. – Оп.7. – Спр.249. – Арк.1, 8, 9.
- ⁶¹⁴ Маркусь В. Зовнішні аспекти процесів українського відродження 1920-х років в УСРР // Сучасність. – 1986. – №2. – С.82-83.
- ⁶¹⁵ Тамм А. До питання про роль Миколи Скрипника в українському національно-культурному відродженні 20-х рр. // Третій міжнародний конгрес українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. – Х., 1995. – С.258.
- ⁶¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1088. – Арк.19-26.
- ⁶¹⁷ Там само. – Оп.8. – Спр.25. – Арк.9-10.
- ⁶¹⁸ Винниченко І. До історії організації “шефства” над українськими районами Далекого Сходу // Українська діаспора. – 1994. – Ч.5. – С.81.
- ⁶¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.794. – Арк.4, 6.
- ⁶²⁰ Там само. – Арк.28, 29.
- ⁶²¹ Там само. – Арк.6.
- ⁶²² Там само. – Арк.13, 26.
- ⁶²³ Там само. – Арк.35.
- ⁶²⁴ Там само. – Спр.35. – Арк.139, 140, 144, 144зв.
- ⁶²⁵ Там само. – Оп.8. – Спр.230. – Арк.14.
- ⁶²⁶ Там само. – Арк.2, 3.
- ⁶²⁷ Там само. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.779. – Арк.46, 47.
- ⁶²⁸ Там само. – Оп.10. – Спр.918. – Арк.2, 3.
- ⁶²⁹ Клименко С. Рказ. праця. – С.94.
- ⁶³⁰ Зозуля О. Вказ. праця. – С.27.
- ⁶³¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.858. – Арк.7.

- ⁶³² Там само. – Арк.104, 104зв.
- ⁶³³ Аніканов П. Вказ. праця. – С.74.
- ⁶³⁴ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.35. – Арк.153.
- ⁶³⁵ Там само. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.914. – Арк.4.
- ⁶³⁶ Там само. – Ф.1. – п.7. – Спр.35. – Арк.146-148.
- ⁶³⁷ Там само. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.918. – Арк.2, 4; – Спр.856. – Арк.3.
- ⁶³⁸ Там само. – Оп.9. – Спр.268. – Арк.29, 32.
- ⁶³⁹ Див.: Попок А. Вказ. праця. – С.670.
- ⁶⁴⁰ Петлюра С. Українізація на Кубані та Північному Кавказі // Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – Т.2. – Нью-Йорк, 1965. – С.454.
- ⁶⁴¹ Білий Д. Малиновий Клин. Нариси з історії українців Кубані. – К., 1994.
- ⁶⁴² Баклаженко С. Українська культура на Північному Кавказі по Жовтні // Червоний шлях. – 1929. – №5-6. – С.178-179.
- ⁶⁴³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – пр.789. – Арк.64, 66, 67.
- ⁶⁴⁴ Крикуненко В. Міст до Атлантиди // Літературна Україна. – 1990. – 10 травня
- ⁶⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.789. – Арк.64, 66, 67.
- ⁶⁴⁶ Див.: Баклаженко С. Українська культура на Північному Кавказі по Жовтні // Червоний шлях. – 1929. – № 5-6. – С.181.
- ⁶⁴⁷ Марунчак М. Вказ. праця. – С.103.
- ⁶⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.918. – Арк.3, 4.
- ⁶⁴⁹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.291-294.
- ⁶⁵⁰ Сергійчук В. “Українізація Росії”. Політичне ошуканство українців Російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. – К., 2000. – С.67-68.
- ⁶⁵¹ Там само. – С.264-265.
- ⁶⁵² Зозуля О. Вказ. праця. – С.29.
- ⁶⁵³ Чумаченко В.К. Казачья литературная голгофа (кубанские писатели, историки и журналисты – жертвы политических репрессий) // http://cossackdom.com:10008/cossack21/chumachenko_golgogafa.htm (28.11.02); Польовий Ренат. Кубанська Україна – К., 2002.
- ⁶⁵⁴ Бабенко І. Фільм про кубанське ксґацтво // Український кур’єр (Москва). – 1992. – №10. – С.11.

- ⁶⁵⁵ Чуркин В. Неизвестная война // Дон. – 1991. – №7. – С.137-151.
- ⁶⁵⁶ Граф'як М. Голодомор на Кубані // Сучасність. – 1993. – №8. – С.80-81.
- ⁶⁵⁷ Бондаренко А. Український “Промінь” за Волгою // Золоті ворота. – 1993. – №4. – С.58-59.
- ⁶⁵⁸ Граф'як М. Зелений Клин // Сучасність. – 1996. – №3-4. – С.80-82.
- ⁶⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.13. – Арк.1.
- ⁶⁶⁰ Там само. – Арк.3.
- ⁶⁶¹ Коммунист. Орган ЦК КП(б)У. – 1920. – №11. – С.17.
- ⁶⁶² Бюллетень УП Всеукраїнської конференції Коммунистической партії (большевиків) України. – №6, 10 апреля 1923 г. – С.296.
- ⁶⁶³ Див.: Павлюк О.В. Радянофілство Є.Петрушевича: переконання чи вимушеність? // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С.100.
- ⁶⁶⁴ Сталин И.В. Четвертое совещание ЦК ВКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей 9–12 июля 1923 г. Заключительное слово 12 июля // Сталин И.В. Сочинения. – Т.5. – М., 1954. – С.329-330.
- ⁶⁶⁵ Див.: Попов Н.Н. Очерки истории Коммунистической партии (большевиків) України. 4-е изд. – Х., 1931. – С.341.
- ⁶⁶⁶ Тризуб. – Париж. – 1928. – Ч.26. – С.20.
- ⁶⁶⁷ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т.8. – Париж–Нью-Йорк, 1976. – С.2930.
- ⁶⁶⁸ Прокоп М. Україна і українська політика Москви. – Ч.1. Період підготовки до другої світової війни. 3-е вид. – Мюнхен, 1981. – С.77.
- ⁶⁶⁹ Див.: Студинський К. З поїздки по Радянській Україні // Діло. – 1927. – 5, 6, 9 серпня.
- ⁶⁷⁰ Громадський голос. Соціалістично-радикальний часопис українського народу. – 1926. – 30 жовтня.
- ⁶⁷¹ Діло. – 1927. – 9 серпня.
- ⁶⁷² Більш детально про наукові і культурні зв'язки між УСРР і Західною Україною у 20–30-ті роки долю західноукраїнської інтелігенції, що емігрувала в підрадянську Україну, розповідається у монографії О.С.Рубльова й Ю.А.Черченка “Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–50 рр. ХХ ст.)”. – К., 1994.
- ⁶⁷³ Там само. – С.45.

- ⁶⁷⁴ Там само. – С.33.
- ⁶⁷⁵ Більшовик України. – 1934. – №3. – С.47. М.Яворський фактично керував у 1924–1927 рр. Управлінням науковими установами (Укрнаукою) Наркомпросу; О.І.Бадан-Яворенко прибув 1926 р. із Закарпаття і обіймав посаду вченого секретаря НКО.
- ⁶⁷⁶ Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.41.
- ⁶⁷⁷ Цит. за: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Вказ. праця. – С.36.
- ⁶⁷⁸ Див.: Рубльов О.С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // Український історичний журнал. – 1997. – №4. – С.41.
- ⁶⁷⁹ Див.: Юнацький Є. Українська мала енциклопедія. Книжка 15. – Буенос-Айрес, 1959. – С.19-50.
- ⁶⁸⁰ Будівництво Радянської України. Збірник. – Вип.І. За ленінську національну політику. – Харків: Б.д. – С.253.
- ⁶⁸¹ Цит. за: Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського. – С.326
- ⁶⁸² Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Т.2. – Сучасність, 1983. – С.207.
- ⁶⁸³ Там само. – С.210.
- ⁶⁸⁴ Цит. за: Панчук М.І. Комуністична партія Західної України: героїзм і драматизм історії // Про минуле заради майбутнього. – С.113.
- ⁶⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2480. – Арк.9.
- ⁶⁸⁶ Там само.
- ⁶⁸⁷ Детальніше див.: Сливка Ю.Ю. Сторінки історії КПЗУ. – Львів, 1989. – С.21-92.
- ⁶⁸⁸ Каганович Л. Розлам в КПЗУ і національна політика КП(б)У. Промова на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 12-16 березня 1928 р. // Будівництво Радянської України. – С.231.
- ⁶⁸⁹ Там само. – С.252.
- ⁶⁹⁰ Там само. – С.231.
- ⁶⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2481. – Арк.72.
- ⁶⁹² Там само. – Арк.73.
- ⁶⁹³ Там само. – Арк.75.
- ⁶⁹⁴ Цит. за: Сливка Ю.Ю. Вказ. праця. – С.59.
- ⁶⁹⁵ Львівський обласний державний архів. – Ф.110. – Оп.4. –

- Спр.902. – Арк.41, 42.
- ⁶⁹⁶ Діло. – 1923. – 13 вересня.
- ⁶⁹⁷ Діло. – 1924. – 28 лютого.
- ⁶⁹⁸ Діло. – 1925. – 16 січня, 21 лютого.
- ⁶⁹⁹ Левицький Д. Про наше становище до Радянської України // Діло. – 1925. – 21 лютого.
- ⁷⁰⁰ Там само.
- ⁷⁰¹ Діло. – 1925. – 21 лютого.
- ⁷⁰² Цит. за: Черкаський О. Українське Національно-Демократичне Об'єднання, його програма і тактика /Відбиток з “Українського національного календаря”/. – Перемишль, 1927.
- ⁷⁰³ Див.: Прокоп М. Вказ. праця. – С.78.
- ⁷⁰⁴ Див.: Рубльов О.С. Вказ. праця // Український історичний журнал. – 1997. – №4. – С.108.
- ⁷⁰⁵ Див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2547. – Арк.8-9.
- ⁷⁰⁶ Мудрий В. Наше відношення до Радянської України /Відбиток з “Українського національного календаря”/. – Перемишль, 1927.
- ⁷⁰⁷ Гаврилів І. Політичні партії та організації Західної України в 20–30 роках ХХ століття // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні /Збірник матеріалів першої міжнародної наукової конференції. Львів, 25–26 червня 1991 р. – Київ–Львів, 1993. – С.94.
- ⁷⁰⁸ Громадський голос. – 1926. – 7 лютого.
- ⁷⁰⁹ Мірчук П. Вказ. праця. – С.44.
- ⁷¹⁰ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т.2. – С.106.
- ⁷¹¹ Громадський голос. – 1927. – 19 червня.
- ⁷¹² Громадський голос. – 1927. – 8 січня.
- ⁷¹³ Вперед. Орган українського соціалістичного пролетаріату. – 1927. – 25 січня.
- ⁷¹⁴ Кучабський В. Большевизм і сучасні завдання українського Заходу. Національно-політичні замітки. – Львів, 1925. – 125 с.
- ⁷¹⁵ Див.: Резолюції центрального Комітету УНДО про становище на Радянській Україні 24 червня 1933 р. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у двох частинах. – Ч.2. – К., 1997. – С.241-242; Відозва українських соціалістичних партій до соціалістичних організацій всіх країн // Там само. – С.243-244.
- ⁷¹⁶ Цит. за: Пахаренко В. Побратимство. Голодомор 1933 року в

- Наддніпрянській Україні і Західна Україна // Літературна Україна. – 1991. – 1 травня.
- ⁷¹⁷ Цит. за: Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні (матеріали й завваги). – Варшава: Праці Українського наукового товариства. – Т.ХХХІV, 1936. – С.212.
- ⁷¹⁸ Мудрий В. Лихоліття України. – Львів: Накладом Українського громадського комітету рятунку України, 1933. – С.45.
- ⁷¹⁹ З.П. Схід чи Захід України // Шлях нації. Місячник української національної думки і громадського життя. – 1935. – Ч.2. – С.7.
- ⁷²⁰ Сурма. Орган Української Військової Організації. – 1933. – Ч.8. – С.2.

Розділ VI.

Політичні наслідки й уроки політики українізації

- ⁷²¹ Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Історичне есе. – Т.1. – С.78.
- ⁷²² Liber G. Soviet nationality policy, urban growth and identity change in the Ukrainian SSR 1923–1934. – Cambridge, 1992. – P.177.
- ⁷²³ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991 – С.12.
- ⁷²⁴ Кошелівець І. Початки українізації // Сучасність. – 1971. – №1. – С.67-68.
- ⁷²⁵ Костенко Л. Тисяча дев'ятсот тридцять проклятий рік // Літературна Україна. – 1991. – 29 серпня.
- ⁷²⁶ Стріха М. Українська мова // Сучасність. – 1997. – №12. – С.118.
- ⁷²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.44.
- ⁷²⁸ Там само. – Оп.6. – Спр.102. – Арк.72.
- ⁷²⁹ Пятый Всемирный Конгресс Коммунистического Интернационала 17 июня – 8 июля 1924 г.: Стеног. отчет. – Ч.II (Приложение). – М.-Л., 1925. – С.124, 127.
- ⁷³⁰ Стріха М. Українська мова. – С.111.
- ⁷³¹ Liber G. Op. cit. – Appendix 14.
- ⁷³² Грицак Я. Вказ. праця. – С.171.
- ⁷³³ Куліш М. Твори в двох томах. – Т.2. – К., 1990. – С.141.
- ⁷³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4171. – Арк.33-34.
- ⁷³⁵ Там само. – Оп.6. – Спр.373. – Арк.95-96.
- ⁷³⁶ Там само. – Спр.375. – Арк.50-51, 85-89.
- ⁷³⁷ Там само. – Спр.237. – Арк.183.
- ⁷³⁸ Там само. – Спр.439. – Арк.51.

- ⁷³⁹ Там само.
- ⁷⁴⁰ Там само. – Спр.375. – Арк.182.
- ⁷⁴¹ Там само. – Спр.463. – Арк.93.
- ⁷⁴² Там само. – Спр.439. – Арк.72.
- ⁷⁴³ Там само. – Спр.463. – Арк.3.
- ⁷⁴⁴ Там само. – Арк.55-63.
- ⁷⁴⁵ Там само. – Спр.377. – Арк.71; – Спр.408. – Арк.154; – Спр.40. – Арк.189.
- ⁷⁴⁶ Там само. – Спр.410. – Арк.98-99.
- ⁷⁴⁷ Там само. – Спр.463. – Арк.51.
- ⁷⁴⁸ Грицак Я. Вказ. праця. – С.214.
- ⁷⁴⁹ Там само. – С.291.
- ⁷⁵⁰ Див.: Литвин В.М. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л.Кравчука. – К., 1997. – С.114-115.
- ⁷⁵¹ Історія України. – Львів, 1996. – С.363.
- ⁷⁵² Докладніше див.: Чередниченко О.І. Взаємодія мов, двомовність і мовленнєва культура // Слово і час. – 1997. – №10. – С.84.
- ⁷⁵³ “Мово, живи” (Лист Олеся Гончара до Михайла Горбачова) // Дніпро. – 1998. – №3-4. – С.97-100.

Висновки

- ⁷⁵⁴ Широков В. Інформатизація гуманітарної сфери – об’єктивна вимога часу // Вісник НАНУ. – 1998. – №9-10. – С.30.

Наукове видання

**“Українізація” 1920 – 30-х років:
передумови, здобутки, уроки**

Колективна монографія

В.М.Даниленко

Я.В.Верменич

П.М.Бондарчук

Л.В.Гриневич

О.О.Ковальчук

В.В.Масненко

В.М.Чумак

Комп'ютерний набір – Н.Ф.Васильєва

Коректори – І.В.Величко, В.О.Крупина, М.К.Смольницька

Оригінал-макет – Л.П. Дрозденко

Підписано до друку 19.12.2002. Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк.22,78. Обл. вид.арк. 20,00.

Наклад 150 пр. Зам.193. 2003 р. Ціна договірна

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4

